

บทที่ ๓

หลักธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องคู่มือมนุษย์ของพุทธทาสภิกขุ

ในบทนี้ จะได้ศึกษาความหมายและการวิเคราะห์เนื้อหาหลักธรรมในวรรณกรรมเรื่อง คู่มือมนุษย์ ซึ่งเป็นวรรณกรรมที่มีหลักธรรมสำคัญทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับการพัฒนาชีวิตของมนุษย์โดยตรง สาเหตุที่คนในสังคมไทยและชาวต่างประเทศสนใจวรรณกรรมคู่มือมนุษย์ของท่านพุทธทาสภิกขุ ก็เพราะเพื่อต้องการศึกษาและพัฒนาให้มีความเข้าใจชีวิตและการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมจากคนไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เพราะ“มนุษย์” แปลว่า “ผู้มีใจสูง” หรือ“ประเสริฐ” จนสามารถอยู่เหนืออำนาจการครอบงำจากกิเลส ตัณหา อุปาทานได้ด้วยการมีคุณธรรมคุ้มครองรักษาจิตใจ เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แบบตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ฉะนั้นมนุษย์จึงจำเป็นต้องมีแนวทางการพัฒนาหรือหลักในการปฏิบัติตนเพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างสันติสุข

หนังสือวรรณกรรมเรื่องคู่มือมนุษย์นี้ได้รับการสรุปย่อใจความมาจากคำบรรยายของท่านพุทธทาสภิกขุ โดยนายปุ่น จงประเสริฐ แห่งองค์การฟื้นฟูอายุพระพุทธศาสนา จากธรรมโฆษณ์ ในชุดตุลาการิกธรรม เล่มที่ ๑ ซึ่งใช้ในการอบรมผู้ที่จักเป็นผู้พิพากษา ซึ่งได้รับการโปรดเกล้าฯ เพื่อจักเป็นตุลาการ ซึ่งการศึกษาเนื้อหาหลักธรรมในวรรณกรรมคู่มือมนุษย์ ได้แบ่งหัวข้อหรือรายละเอียดตามลำดับ ดังนี้

๓.๑ ความหมายของคู่มือมนุษย์

คู่มือมนุษย์ หมายถึง หนังสือที่ได้รับการสรุปย่อใจความมาจากคำบรรยายของท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งใช้ในการอบรมผู้ที่จักเป็นผู้พิพากษา ซึ่งได้รับการโปรดเกล้าฯ เพื่อเป็นตุลาการ เพื่อนำหลักธรรมสำหรับการปฏิบัติตนตามหน้าที่หรือผลงรักษาคุณธรรมเอาไว้ และเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ตามหลักทางพระพุทธศาสนา

วรรณกรรมเรื่องคู่มือมนุษย์ของท่านพุทธทาสภิกขุ จัดเป็นวรรณกรรมสำคัญเล่มหนึ่งทางพระพุทธศาสนา ที่มีคุณค่าต่อการศึกษาและนำมาปฏิบัติเพื่อการดำรงชีวิตของคนอยู่ในสังคมไทยและสังคมชาวต่างประเทศไม่น้อย โดยมีนายปุ่น จงประเสริฐ ผู้ก่อตั้งองค์การฟื้นฟูอายุพระพุทธศาสนา ได้สรุปย่อใจความสำคัญโดยคัดทอนคำที่ไม่จำเป็นในคำบรรยายหลักพระพุทธศาสนา เล่ม ๑ แห่งชุดตุลาการิกธรรมของท่านพุทธทาสภิกขุให้สั้นกระชับรัดกุม และเปลี่ยนแปลงถ้อยคำจากภาษาธรรมมาเป็นภาษาที่ประชาชนโดยทั่วไปอ่านเข้าใจง่ายขึ้น เพื่อสะดวกแก่การศึกษาค้นคว้าของบุคคลผู้ที่ไม่เข้าใจภาษาธรรมในพระพุทธศาสนา และผู้ไม่มี

พื้นฐานด้านความรู้ภาษาบาลีมาก่อนจะได้อ่านศึกษาเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะภาษาบาลีดังที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องคัมภีร์มนุษย์ เพื่อเป็นการเผยแพร่ไปให้กับผู้ที่ไม่ค่อยมีเวลาศึกษาอย่างเต็มที่อ่านแล้วเข้าใจง่าย จากนั้นมีการจัดพิมพ์ออกเผยแพร่ในนามขององค์การฟื้นฟูอายุพระพุทธศาสนา โดยมีการเชิญชวนผู้มีจิตศรัทธา ต่อหลักคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุร่วมเป็นเจ้าภาพในการจัดพิมพ์ เพื่อเป็นการสืบทอดเจตนารมณ์ของท่านพุทธทาสภิกขุ มีการพิมพ์ออกเผยแพร่ในวงกว้างหรือสังคมเพื่ออ่านศึกษาเป็นหลักในการดำเนินชีวิตของบุคคลยุคปัจจุบัน

ฉะนั้นวรรณกรรมเรื่องคัมภีร์มนุษย์ของพุทธทาสภิกขุ เห็นว่าเป็นบันไดขั้นต้นหรือขั้นแรกของผู้ที่ศึกษาพระพุทธศาสนา ถ้าได้ศึกษาให้เข้าใจอย่างละเอียดชัดเจนแล้วจะสะดวกและง่ายต่อการศึกษาลักษณะทางพระพุทธศาสนาขั้นสูงต่อไป^๑

จากความหมายข้างต้น จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมคัมภีร์มนุษย์ เป็นวรรณกรรมที่ได้รับ ความสนใจอย่างแพร่หลายในหมู่ประชาชนชาวไทยและชาวต่างประเทศอย่างกว้างขวาง เพราะว่าหลักธรรมในวรรณกรรมคัมภีร์มนุษย์นั้นล้วนเป็นหลักธรรมที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนา ที่สามารถนำมาพัฒนามนุษย์ให้มีคุณธรรม รู้จักผิดชอบชั่วดี มีประโยชน์ต่อผู้ที่ศึกษา เพื่อนำไปเป็นหลักในการดำเนินชีวิตต่อไป

๓.๒ เหตุผลและเจตนารมณ์ในการประพันธ์คัมภีร์มนุษย์

เหตุผลและเจตนารมณ์ในการประพันธ์คัมภีร์มนุษย์ เพื่อเป็นเครื่องมือและแนวทางในการดำเนินชีวิตของมนุษย์หรือต้องการความพ้นทุกข์ตามหลักในทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนิกชนชาวไทยและต่างประเทศพร้อมผู้อบรมจักเป็นผู้พิพากษา ที่ต้องผดุงความยุติธรรมไม่ให้สูญหายไปจากโลก เพราะชีวิตของมนุษย์จะต้องดำเนินชีวิตด้วยหลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนา ชีวิตของมนุษย์ที่ปราศจากหลักธรรมจะเป็นชีวิตที่ไม่ค่อยสมบูรณ์และราบรื่นในการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกับสังคม

พุทธทาสภิกขุ เห็นความสำคัญของการพัฒนามนุษย์ตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ท่านจึงได้บรรยายอบรมคุณธรรมผู้จักเป็นผู้พิพากษา ซึ่งจะได้การรับโปรดเกล้าฯ เพื่อจักเป็นตุลาการ บุคคลเหล่านี้จำเป็นต้องมีหลักธรรมสำหรับการปฏิบัติตนตามหน้าที่หรือผดุงรักษาคุณธรรมเอาไว้ ฉะนั้นมนุษย์เราจะเป็นมนุษย์อยู่ได้ต้องประกอบอยู่ด้วยหลักธรรมมิฉะนั้นจะสูญเสียความเป็นมนุษย์ และจะไม่มีเต็มแห่งความเป็นมนุษย์ มนุษย์ที่ไม่ประกอบอยู่ด้วยธรรม ก็จะต้องประกอบอยู่ด้วยอธรรม และจะกลายเป็นอมมนุษย์ในร่างมนุษย์ คอยเอาโรคเอา

^๑ พุทธทาสภิกขุ, คัมภีร์มนุษย์ฉบับสมบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า คำอนุโมทนาเกี่ยวกับคัมภีร์มนุษย์

เปรียบ โลกทั้งโลกก็จะเต็มไปด้วยมนุษย์ที่เห็นแก่ตัว ถ้าโลกที่ประกอบไปด้วยมนุษย์ในร่างมนุษย์โลกนี้ที่ไม่มีมนุษยธรรม คุณธรรมก็คงจะไม่เกิดขึ้นมาในจิตใจของมนุษย์ เพราะมนุษย์ในยุคปัจจุบันตกเป็นทาสของวัตถุ เพราะโลกยิ่งเจริญขึ้นมากเพียงใด คนในโลกยิ่งห่างไกลธรรมะเท่านั้น เมื่อโลกไม่มีธรรมะคนในโลกก็อยู่ร่วมกันไม่ได้ ทั้งพวกเผด็จการ และพวกประชาธิปไตย ดังนั้น โลกจะต้องเลิกละชาววัตถุนิยม เพื่อธรรมะจะได้มีที่อาศัยในจิตใจของมนุษย์ คนทั้งโลกก็จะมีจำนวนมากขึ้นให้กลายเป็นโลกของมนุษย์ ที่มีจิตใจสูงไปด้วยธรรมะในทุกขั้นทุกตอนของชีวิต^๒

เพื่อเป็นวรรณกรรมที่สำคัญเล่มหนึ่งสำหรับมนุษย์ผู้มีความประเสริฐ โดยเฉพาะในสังคมไทยและต่างประเทศ ที่ต้องการศึกษาเรียนรู้ปฏิบัติธรรมให้ถูกต้องดังงามในทางพระพุทธศาสนา และเพื่อเป็นการแสวงหาแสงสว่างทางปัญญา และได้ทำหน้าที่ของความเป็นมนุษย์ที่ดีมีคุณธรรมและความพ้นทุกข์เพิ่มศักยภาพของความเป็นมนุษย์ แม้แต่ผู้ผดุงคุณธรรมซึ่งมีหน้าที่รักษาความเป็นธรรมให้อยู่คู่โลก บุคคลที่อยู่ในโลกก็อยู่ด้วยความไม่เป็นทุกข์ เพราะมีแผนที่ทางเดินของชีวิต เป็นตัวนำทางที่ดีมีความกล้าหาญเผชิญกับปัญหาอุปสรรค ในภาวะแห่งความเป็นมนุษย์ที่จะประพฤติปฏิบัติตนเป็นมนุษย์ได้อย่างสมบูรณ์ เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐแตกต่างจากสัตว์เครื่องจลนมีลักษณะพิเศษแห่งความเป็นมนุษย์ มีแบบอย่างการดำเนินชีวิตที่งดงามด้วยตนเองสามารถพึ่งตนเองได้ดีกว่าสัตว์เครื่องจลน โดยสามารถทำลายสัญชาตญาณอย่างสัตว์เครื่องจลนได้ จึงเป็นมนุษย์ที่ประเสริฐได้ด้วยการฝึกฝนอบรมตนเองตามหลักธรรมในคัมภีร์ของมนุษย์ที่ท่านพุทธทาสกล่าวไว้เสมอว่า ทุกคนโชคดีที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ และได้พบกับพระพุทธศาสนา^๓

จากเหตุผลและเจตนารมณ์ดังกล่าว จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมคัมภีร์ของมนุษย์ จัดเป็นวรรณกรรมที่มีความสำคัญต่อชีวิตของมนุษย์ทุกๆ คน เพราะถ้าได้ศึกษาปฏิบัติจนเข้าใจแล้ว จะมีศิลปะในการดำเนินชีวิตอยู่ในโลกอย่างไม่เป็นทุกข์ ด้วยการไม่ตกเป็นทาสของกิเลสและความชั่วร้ายที่จะมาครอบงำชีวิต

๓.๓ รูปแบบและวิธีการประพันธ์คัมภีร์ของมนุษย์

รูปแบบวิธีการประพันธ์คัมภีร์ของมนุษย์นั้น จะเป็นรูปแบบการสรุปย่อใจความสำคัญแล้ว ยังมีการเรียบเรียงสำนวนถ้อยคำใหม่ โดยนายปุ่น จงประเสริฐ จากคำบรรยายของท่านพุทธทาสภิกขุโดยรักษาเค้าความเดิมเอาไว้ทั้งหมด เพราะท่านพุทธทาสภิกขุได้อบรมคุณธรรมผู้ที่จักเป็นผู้พิพากษาดังแต่ปีพ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นต้นมา

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า, คำอนุโมทนาเกี่ยวกับคัมภีร์ของมนุษย์.

^๓ พุทธทาสภิกขุ, คัมภีร์ของมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า บันทึกความเป็นมาของคัมภีร์ของมนุษย์.

ตามหลักแล้วท่านพุทธทาสไม่ได้วางรูปแบบการประพันธ์คู่มือมนุษย์เอาไว้ เพียงแต่เป็นการพูดบรรยายอบรมคุณธรรมคนผู้พิพากษา ซึ่งจะต้องใช้อำนาจไปในทางที่ถูกต้องด้วยการถือหลักคุณธรรมในทางพระพุทธศาสนาคือธรรมาธิปไตยความถูกต้องเป็นหลัก ซึ่งวรรณกรรมคู่มือมนุษย์จึงได้บังเกิดขึ้นมาในบรรณพิภพในปี พ.ศ. ๒๕๐๑

จากรูปแบบและวิธีการประพันธ์ดังกล่าว จะเห็นได้ว่าท่านพุทธทาสิกขุไม่ได้วางรูปแบบการแต่งเอาไว้ว่าเป็นร้อยแก้วหรือร้อยกรอง เพราะว่าเป็นลักษณะของการบรรยายหรือปาฐกถาธรรมเพื่ออบรมคุณธรรมบุคคลที่จะออกไปรับใช้สังคม

๓.๔ แนวทางการศึกษาและตีความคู่มือมนุษย์

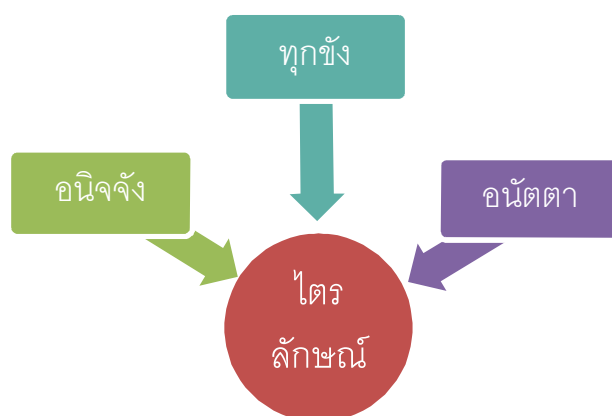
แนวทางการศึกษาวรรณกรรมเรื่องคู่มือมนุษย์นั้น จะต้องตีความตามนิมิตเจตนารมณ์ของผู้อ่านศึกษาเป็นหลัก เพราะเป็นวรรณกรรมที่กำลังได้รับความนิยมอ่านทั้งชาวไทยและต่างประเทศเป็นจำนวนมากในยุคปัจจุบัน

แนวคิดทฤษฎีของการตีความ การตีความคำสอนในพระพุทธศาสนาได้เกิดขึ้นมาพร้อมกับพระพุทธศาสนา หากพิจารณาความหมายของ การตีความ ตามที่ได้ศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมคู่มือมนุษย์ การตีความ หมายถึง ศิลปศาสตร์หรือวิธีการทำความเข้าใจในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง การที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอนให้ผู้อื่นเข้าใจในสิ่งที่พระองค์ตรัสรู้ ย่อมใช้วิธีการเทคนิควิธีต่างๆ เพื่อให้ผู้ได้รับฟังเข้าใจสิ่งที่พระองค์สอน และการศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าให้เข้าใจถูกต้องตรงที่พระองค์สอนนั้น ย่อมต้องมีเทคนิคหรือศิลปะในการทำความเข้าใจ แนวคิดและพัฒนาการตีความในพระพุทธศาสนา สามารถวิเคราะห์ได้จากพุทธกิจของพระพุทธเจ้า พุทธกิจดังกล่าวไม่ได้สะท้อนให้เห็นเพียงวัตถุประสงค์เป้าหมายในการสอน คือเพื่อให้ผู้ฟังได้บรรลุธรรมขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา แต่ยังสะท้อนให้เห็นวิธีการสอนที่มีกระบวนการถ่ายทอดซึ่งเรียกว่าศิลปศาสตร์แห่งการทำความเข้าใจด้วย^๔

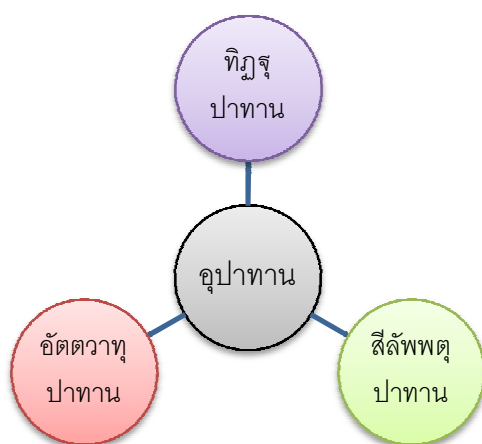
จากแนวทางการศึกษาและการตีความ จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมคู่มือมนุษย์นั้นจะต้องเอาความนิยมในการศึกษาเป็นหลัก แล้วทำให้ผู้ศึกษามีความเข้าใจในสิ่งที่ได้เรียนรู้มาและปฏิบัติเพื่อความสุขความเจริญก้าวหน้าในชีวิต หน้าที่การงาน จนบรรลุเป้าหมายตามวัตถุประสงค์

^๔ปรุฒม์ บุญศรีตัน, ได้ศึกษาเรื่อง รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐)

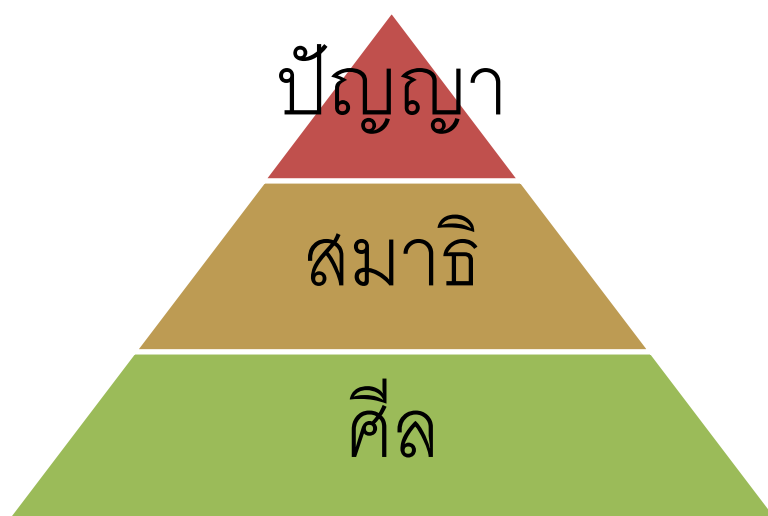
๓.๕ เนื้อหาในวรรณกรรมเรื่องคู่มือมนุษย์

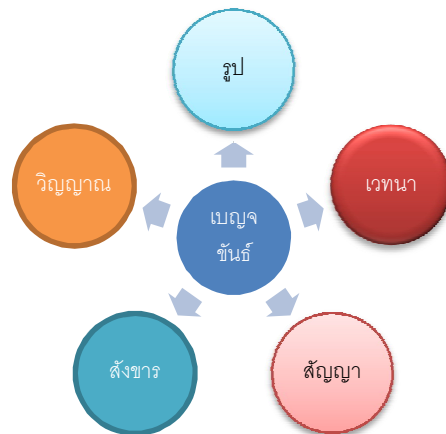
แผนภูมิ ๓.๕.๓ ไตรลักษณ์

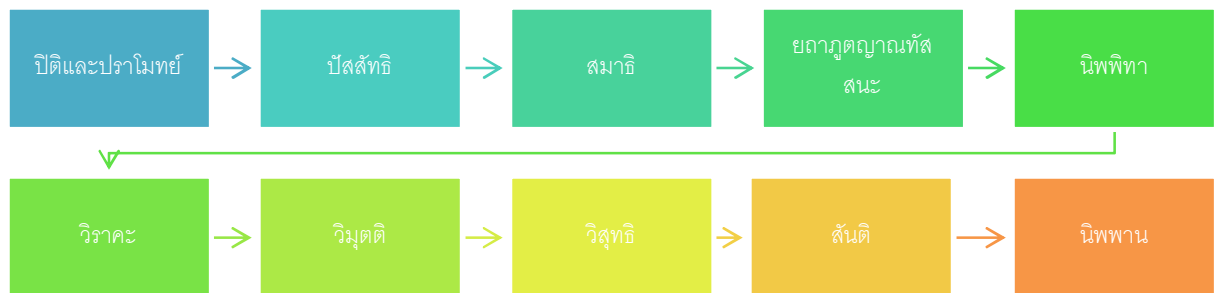
แผนภูมิ ๓.๕.๔ อูปาทาน

แผนภูมิ ๓.๕.๕ ไตรสิกขา

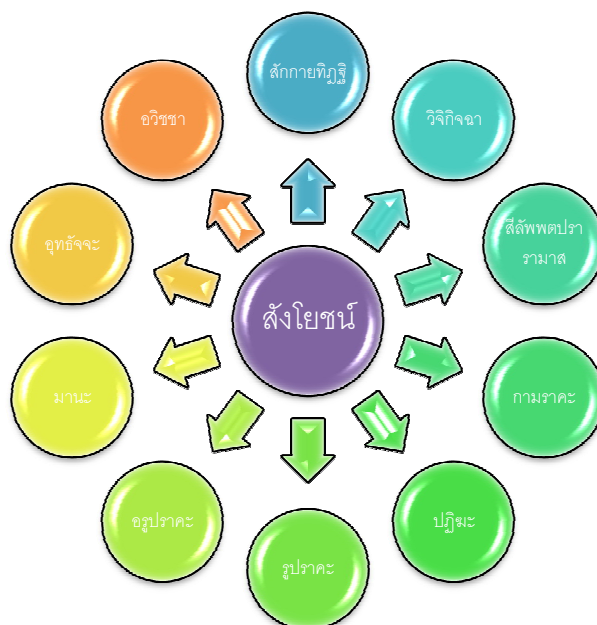
แผนภูมิ ๓.๕.๖ เบญจขันธ์

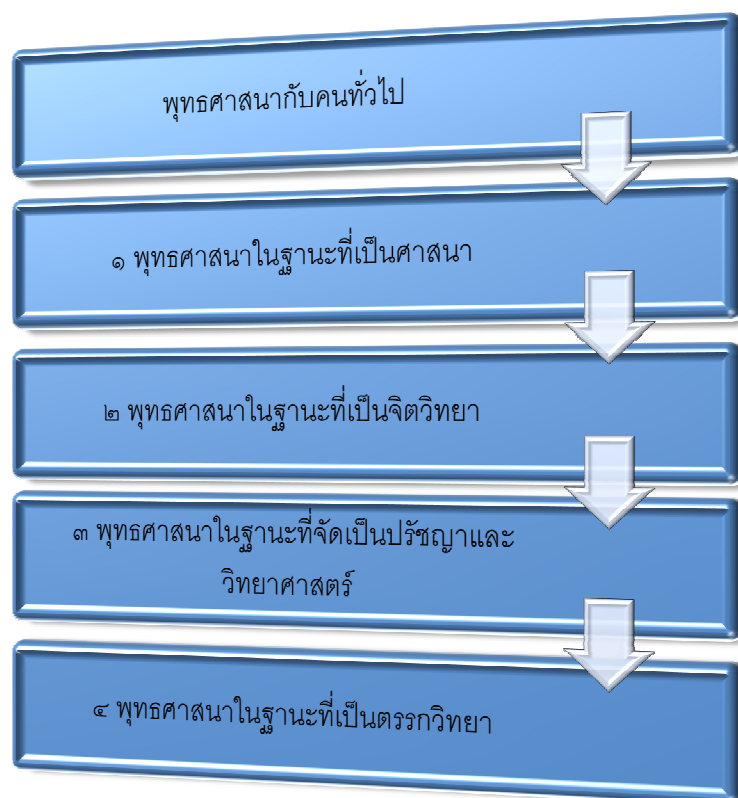
แผนภูมิ ๓.๕.๗ สมาธิและวิปัสสนาตามธรรมชาติ

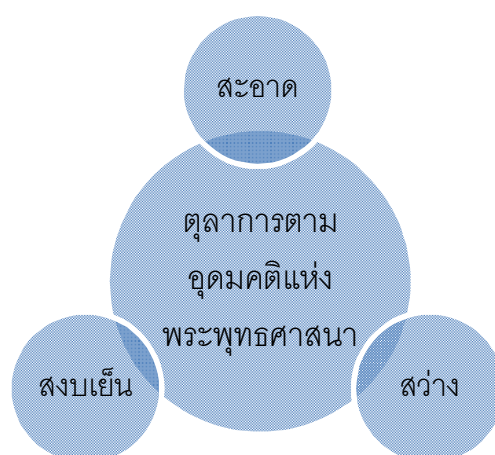
แผนภูมิ ๓.๕.๘ สมมติและวิปัสสนาตามหลักวิชาในรูปเทคนิค

แผนภูมิ ๓.๕.๙ อริยบุคคลกับการละกิเลส

แผนภูมิ ๓.๕.๑๐ พุทธศาสนากับคนทั่วไป

แผนภูมิ ๓.๕.๑๑ ตุลาการตามอุดมคติแห่งพระพุทศาสนา

๓.๕.๒ ใจความสำคัญของพระพุทธานุสาสนา

ผู้วิจัย จะได้ยกทัศนะที่พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงหลักสำคัญทางพระพุทธานุสาสนา ว่ามุ่งชี้อะไรเป็นอะไร ซึ่งทำการค้นคว้าจากเอกสารวรรณกรรมเรื่อง คู่มือมนุษยชนับสมบุรณ์ ซึ่งนาย ปุ่น จงประเสริฐ ซึ่งได้ทำการคัดลอกมาจากธรรมเนียมของพุทธทาสภิกขุ จากชุดตุลาการภิธรรม เล่มที่ ๑ ซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุได้บรรยายอบรมคณะผู้พิพากษาไว้ เมื่อวันที่ ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าควรทราบ^๕

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ใจความสำคัญของพระพุทธานุสาสนา ว่ามีหลักพระพุทธานุสาสนา วิธีการปฏิบัติและศีลธรรม ซึ่งเป็นวิชาความรู้ที่จำเป็นแก่บุคคลทั่วไปทุกประเภท โดยเฉพาะคณะผู้เข้าอบรมผู้พิพากษา ที่จะปฏิบัติหน้าที่ ถือว่าเป็นหน้าที่หรือภาระกิจที่สำคัญโดยตรง ซึ่งก็มีความแตกต่างกันระหว่างเรื่อง “ศาสนา” กับคำว่า “ศีลธรรม” และหลักที่สำคัญพระพุทธานุสาสนาคืออะไร จะทำให้รู้เข้าใจในหลักพระพุทธานุสาสนาตามความเป็นจริง รู้ถึงขั้นดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง คำว่า “ศาสนา” ว่า ความหมายของคำว่า “ศาสนา” มีความหมายกว้างกว่าศีลธรรมเพราะเป็นขั้นพื้นฐานและคำว่า “ศีลธรรม” หมายถึงข้อปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขขั้นพื้นฐานทั่วไปสำหรับปวงชนชาวบ้านธรรมดา มีเหมือนกันทุกศาสนาในโลก

ดังนั้น ความหมายของคำว่า “ศาสนา” ที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้นิยามไว้ว่า “ศาสนา” หมายถึงระเบียบปฏิบัติในขั้นสูง อาจจะผิดแปลกแตกต่างกันไปเฉพาะศาสนาเพราะศีลธรรมทำให้เป็นคนดี มีหลักการปฏิบัติที่ไม่เบียดเบียนตนและคนอื่นตามหลักทางสังคมทั่วไป เมื่อได้ปฏิบัติครบถ้วนสมบูรณ์คนก็ยังไม่พ้นจากความทุกข์ด้วยอำนาจความเกิดแก่เจ็บตายซึ่งเกิดขึ้นจากการเบียดเบียนของกิเลส อำนาจของศีลธรรมก็สิ้นสุดลงก่อนที่จะกำจัดความโลภ ความโกรธ ความหลง และไม่สามารถที่จะกำจัดความทุกข์อันเกิดจากการ เกิด แก่ เจ็บ ตายได้ เพราะศาสนาเป็นวัตรปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ ฉะนั้นคำว่า “ศาสนา” ในภาษาคน จึงหมายถึง โบสถ์ วิหาร เจดีย์ ศาลาการเปรียญ เหลืองอร่ามไปหมด มีเจดีย์ระฆังไปหมด ศาสนา ในภาษาธรรมหมายถึงวัตรธรรมะที่แท้จริง ที่เป็นที่พักพิงให้กับมนุษย์ได้จริง ธรรมะใดเป็นที่พึ่งให้กับมนุษย์ได้จริง ธรรมะนั้นจะเป็นตัวพระศาสนา เพราะว่ามีคุณธรรมที่ดับทุกข์ได้จริงในหมู่มนุษย์ จึงเรียกว่าศาสนาเจริญในจิตใจของมนุษย์ คำว่า “ศาสนา” สมัยพระพุทธเจ้าท่านไม่เคยใช้ แล้วใช้กันเองในภายหลังท่านใช้คำว่า

^๕ พุทธทาสภิกขุ, ตุลาการภิธรรม เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๒.

^๖ พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน-ภาษาธรรม, (กรุงเทพมหานคร : บ. เอส.อาร์. พรินติ้ง, ๒๕๔๕), หน้า ๒๔.

“พรหมจรรย์” ในประเทศอินเดียสมัยพุทธกาล ถ้ามีคนถามว่าท่านนับถือศาสนาอะไร แล้วตอบว่า ท่านชอบใจธรรมของใคร คือท่านชอบใจ ธรรมะของสมณโคดม หรือธรรมของนิกัณณนาฏบุตร เพราะคำว่าศาสนายังไม่มีใช้ในสมัยนั้น แต่ใช้คำว่า “ธรรมะ” แต่พระพุทธเจ้าท่านทรงใช้คำว่า “พรหมจรรย์”^๗ ท่านพระพุทธองค์ทรงหมายถึง การประพฤติปฏิบัติที่ดับทุกข์ได้จริง งามในเบื้องต้น คือการศึกษาเล่าเรียน งามในท่ามกลาง คือการปฏิบัติ งามในเบื้องปลายสุดท้าย คือผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติจริงๆ เรียกว่า ตัวพรหมจรรย์ ที่เป็นตัวศาสนาตามภาษาธรรมะ^๘

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ว่าเป็นการปฏิบัติ เพื่อให้รู้แจ้งสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริงจนถึงขั้นเป็นวิปัสสนา ฉะนั้นเมื่อเกิดความรู้แจ้ง หมายถึง การบรรลุผลขั้นใดขั้นหนึ่งหรือขั้นสูงสุด เพราะความรู้เป็นตัวทำลายกิเลสไปในตัว^๙ ความเบื่อหน่ายคลายกำหนดและความหลุดพ้นจากความทุกข์ย่อมเกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ เพราะสิ่งที่ปฏิบัติทั้งหลายไปยึดเอาความเป็นอัตตาตัวตนไม่ได้ เราไม่รู้ว่าชีวิตหรือสิ่งทั้งปวงที่เรากำลังหลงรักใคร่ยินดีเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จำจำกัดความคำว่า “ศาสนา” เป็นคำจำกัดความที่เพียงพอเหมาะแก่คณะผู้เข้ารับการอบรมทั้งหลาย ที่จะประยุกต์หลักธรรมสำหรับใช้ในการปฏิบัติตนเพราะหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดในพระไตรปิฎก^{๑๐} ล้วนเป็นการบอกให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร เช่น หลักธรรมอริยสัจ ๔ ประการซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญทางพระพุทธศาสนาที่ต้องศึกษาปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ในชีวิตประจำวันของคณะผู้เข้ารับการอบรมคุณธรรม การประพฤติปฏิบัติธรรมในทางพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าท่านเรียกว่า “พรหมจรรย์” เพราะเป็นการทำเพื่อละกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเป็นสาเหตุทำให้เกิดความทุกข์ ด้วยความเคร่งครัดไม่ให้ขาดตกบกพร่อง^{๑๑} โดยเฉพาะผู้ที่ได้รับการโปรดเกล้าฯ เพื่อเป็นตุลาการ^{๑๒} มีดังต่อไปนี้

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ความหมายของคำว่า “อริยสัจ” ว่า คือ ความจริงอันประเสริฐ เพราะคำว่า อริยสัจ ประกอบด้วยคำว่า อริยะ กับคำว่า สัจจะ คำว่า สัจจะนั้นแปลว่าจริง ว่าถูกต้อง ว่าเป็นธรรม และประกอบด้วยประโยชน์ คำว่า อริยะ แปลว่า ไปเสียจากข้าศึก

^๗ พุทธทาสภิกขุ, พระธรรมเทศนาหน้าพระที่นั่งและสมเด็จพระยาเจ้ามโหฬารราชูปถัมภ์, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๕), หน้า ๓๐.

^๘ พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน-ภาษาธรรม, หน้า ๕-๑๐.

^๙ พุทธทาสภิกขุ, ตุลาการภิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๔.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖-๗.

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน-ภาษาธรรม, หน้า ๑๖-๑๗.

^{๑๒} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์, หน้า ๘.

ข้าศึกคือกิเลส คือความทุกข์ ไปเสียจากกิเลสคืออริยะ อริยะเป็นของจริงที่ถูกต้องและประกอบด้วยประโยชน์ ซึ่งเป็นใจความสำคัญของพระพุทธศาสนา^{๑๓} เช่น

อริยสัจข้อที่ ๑ หมายถึง ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ เพราะเกิดขึ้นมาจากการปรุงแต่งในสิ่งที่เป็นสังขารหรือสสารจึงเกิดเป็นความทุกข์ สิ่งทั้งปวงเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์เมื่อมีความอยาก ถ้ารู้ว่าเป็นความทุกข์ ไม่ควรเข้าไปเกี่ยวข้องหรือสัมผัส

อริยสัจข้อที่ ๒ หมายถึง สาเหตุของการเกิดความทุกข์ คือเป็นความอยากด้วยอวิชชาหรือเกิดมาจากตัณหาทั้ง ๓ คนทั้งหลายก็ยังไม่รู้ไม่เห็นไม่เข้าใจเรื่องซึ่งต้นเหตุความอยากมาจากอวิชชา คือไม่รู้เห็นตามความเป็นจริง จึงพากันอยากร้อยแปดพันประการ

อริยสัจข้อที่ ๓ หมายถึง การดับความทุกข์หรือตัณหาได้อย่างสิ้นเชิง มีศิลปะการดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความไม่เป็นทุกข์ คือเข้าใจหลักพระนิพพานทางพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง

อริยสัจข้อที่ ๔ หมายถึง การดับความอยากด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ เพราะอริยมรรคองค์ ๘ ของพระพุทธเจ้าเป็นสิ่งที่ประเสริฐที่สุดในบรรดาวิชาความรู้ของมนุษย์ในโลก ฉะนั้นอริยสัจ ๔ ประการ จึงเป็นความรู้ที่บอกให้รู้เห็นชัดว่า อะไรเป็นอะไรอย่างครบถ้วนตามหลักทางพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนไว้^{๑๔}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง หลักทางบาลีที่เรียกว่า “หัวใจของพระพุทธศาสนา” ซึ่งเป็นคาถาของพระอัสสชิ เมื่อพระอัสสชิพบกับพระสารีบุตรก่อนบวช พระสารีบุตรได้ถามถึงใจความของพระพุทธศาสนาว่ามีอยู่อย่างไรโดยย่อที่สุดพระอัสสชิได้ตอบพระสารีบุตรว่า

เย ธมมา เหตุปุปฺภาว เตสํ เหตุํ ตถาคโต

เตสญฺจ โย นิโรธो จ เอวํวาทิมาสมโณฯ

แปลความเป็นภาษาไทยว่า “สิ่งทั้งหลายเหล่าใด เกิดมาแต่เหตุ พระตถาคตเจ้าท่านทรงแสดงเหตุของสิ่งเหล่านั้นพร้อมทั้งแสดงความดับอย่างสิ้นเชิง ของสิ่งเหล่านั้น เพราะหมดเหตุ พระมหาสมณเจ้าตรัสอย่างนี้” ฉะนั้นใจสำคัญความของพระพุทธศาสนา คือ “สิ่งทั้งปวงมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมา, มันดับไม่ได้จนกว่าจะดับเหตุเสียก่อน”^{๑๕}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง พระพุทธศาสนาบอกให้รู้ว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน มีแต่การปรุงแต่งกันไป และมีความทุกข์รวมอยู่ในนั้นด้วย เพราะความไม่มีอิสระ จึงต้องเป็นไปตามอำนาจของเหตุปัจจัย จะไม่มีความทุกข์ต่อเมื่อหยุด จะหยุดได้ก็ต่อเมื่อดับเหตุ เพื่อไม่ให้มีการ

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, โอสารัตถ์พหุธรรม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๓๐๔.

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ, ตูลากาธิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๗-๘.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

ปรุ้งข้อนี้เป็นการบอกให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไรอย่างลึกซึ้งที่สุดเท่าที่ผู้มีสติปัญญาจะกล่าวได้ นับว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาจริงๆ การบอกนี้คือให้รู้ว่า สิ่งทั้งปวงเป็นแต่เรื่องของมายา อย่าไปหลงยึดจนชอบหรือชังมันเข้า เมื่อทำจิตให้เป็นอิสระได้จริง คือการออกเสียดมาได้จากอำนาจของเหตุ เป็นการดับเหตุเสียได้ ก็จะไม่เป็นทุกข์เพราะความชอบหรือความชังอีกต่อไป^{๑๖} เพราะการที่จิตว่างเป็นอิสระจากการปรุ้งแต่งจึงเป็นจิตที่ว่างจากความคิดนึก หรือรู้สึก ซึ่งเป็นประเภทที่มีความหมายตัวกู-ของกู โดยเฉพาะความรู้ลึกลับนึกที่มีความหมายเป็นตัวกู-ของกู ก็นั่นความกว้างมาก ถ้าไม่รู้จักสิ่งนี้ก็ไม่มีความที่จะเข้าใจเรื่องจิตว่าง ว่างจิตว่างอย่างไร ก็คือว่างเสียจากความรู้ลึกลับที่เป็นตัวกู-ของกู ความคิดความรู้ลึกลับที่เจือปนอยู่ด้วยโลภะ โทสะ โมหะ ต้องเจือด้วยสิ่งเหล่านี้จึงจะเป็นจิตว่าง ถ้าเจือปนอยู่ด้วย โลภะ โทสะ โมหะ เป็นจิตที่เห็นแก่ตัว เข้าข้างตัวเอง ฉะนั้น จิตว่างที่แท้จริงคือจิตที่ประกอบอยู่ด้วยความจริงที่มีสติปัญญา เป็นจิตที่ว่างไว้อย่างยิ่ง เกลียวฉลาดแหลมคม ไม่ยึดมั่นถือมั่นเกาะเกี่ยวอะไรเลย จึงไม่มีความทุกข์^{๑๗}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง วัตถุประสงค์การออกบวชของพระพุทธเจ้า ว่าที่ท่านออกบวชด้วยความประสงค์ตามหลักพุทธภาษิตที่ตรัสไว้อย่างชัดเจนว่าอะไรเป็นกุศล เพราะคำว่า “กุศล” ของพระพุทธองค์ หมายถึง ความฉลาด ความรู้ที่ถูกต้องถึงที่สุด โดยรู้ว่าอะไรเป็นความทุกข์ อะไรเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ อะไรเป็นความไม่มีทุกข์ อะไรเป็นวิธีให้ถึงความไม่มีทุกข์ เพราะถ้าอย่างถูกต้องสิ้นเชิงจริงๆ ก็คือความฉลาดหรือความรู้ถึงที่สุด ฉะนั้นความรู้ว่าอะไรเป็นอะไรอย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ ซึ่งเรียกว่า “ตัวพระพุทธศาสนา” และบอกให้รู้ว่าสิ่งทั้งปวงนั้นยิ่งกว่าไฟ เพราะไฟลุกโพล่งๆ อยู่เราเห็นเราก็ไม่เข้าใกล้ แต่สิ่งทั้งปวงนั้นมันเป็นไฟที่เรามองไม่เห็น เราจึงเข้าไปกอดกองไฟด้วยความสมัครใจ แล้วก็ไปทุกข์อยู่ตลอดเวลา ก็บอกให้รู้ว่าสิ่งทั้งปวงคืออะไร โดยนัยแห่งไตรลักษณ์ เป็นการชี้ให้เห็นชัดว่า พุทธศาสนาคือวิชาและระเบียบปฏิบัติที่ทำให้เราทราบว่าอะไรเป็นอะไร หลักในพระบาลีมีกล่าวไว้อีกว่า “โอวาทปาฏิโมกข์” แปลว่า คำสอนที่เป็นประธานของคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา มีอยู่ ๓ ประการคือ ไม่ทำความชั่วทั้งปวง ทำความดีให้ถึงพร้อม ทำจิตให้บริสุทธิ์ สะอาด ปราศจากความเศร้าหมอง^{๑๘} ทำให้ผู้ศึกษานำมาประพฤติปฏิบัติเกิดความมั่นคงภายในจิตของมนุษย์ ถ้าเรามีความมั่นคงแห่งความเป็นมนุษย์เป็นอันว่ามีความมั่นคงทุกอย่าง จะเป็นรากฐานที่เข้มแข็งทุกอย่าง ตรงกับอุดมคติที่ว่า “พระพุทธเจ้าประสูติกลางพื้นดิน ตรัสรู้กลางพื้นดิน ท่านั่งตรัสรู้กลางพื้นดินได้ดับไม่มียมดถึง

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

^{๑๗} พุทธทาสภิกขุ, พจนานุกรมธรรมฉบับพุทธทาส, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๕๒-๕๓.

^{๑๘} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิทธิธรรม, หน้า ๑๒-๑๕.

แห่งหนึ่ง เวลาใกล้จะปรินิพพานก็ปรินิพพานกลางคืน” กิจกรรมโดยทั่วไปของพระพุทธองค์ก็ปฏิบัติอยู่กลางพื้นดิน เพราะว่าพื้นดินเป็นพื้นฐานอันมั่นคงของความเป็นมนุษย์ด้านจิตใจ ธรรมะจึงเป็นโลกของมนุษย์ที่ประกอบด้วยธรรม^{๑๙}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง เมื่อรู้เข้าใจชัดว่าในสิ่งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ยึดถือไม่ได้และหลงใหลไม่ได้ เราก็ต้องปฏิบัติต่อสิ่งทั้งปวงด้วยความระมัดระวังอย่างมีสติสัมปชัญญะ คือข้อที่หนึ่ง เว้นจากการทำชั่ว หมายถึงการละโมภโลกด้วยกิเลส ไม่ลงทุนด้วยการฝืนศีลธรรมขนบธรรมเนียมต่างๆ เป็นไปเพื่อความชั่ว ข้อที่สอง ทำความดีให้ถึงพร้อม อย่างบัณฑิตเรียกว่า เป็นคนดี ๒ ประเด็นนี้เป็นเพียงขั้นศีลธรรม ข้อที่ ๓ ทำจิตให้บริสุทธิ์หมดจดจากเครื่องเศร้าหมองมีกิเลสโดยประการทั้งปวง เป็นตัวพุทธศาสนาโดยตรง ส่วนในระยะสูงซึ่งเป็นโลกุตตระเรื่องเหนือโลก เราสามารถทำตัวให้อยู่เหนือการครอบงำทั้งความดีและความชั่ว^{๒๐} ฉะนั้น คงจะเป็นประเภทมนุษย์ที่ประเสริฐซึ่งมีความสามารถปฏิบัติตัวอยู่เหนือดิเหนื้อชั่ว ด้วยคุณธรรมของความเป็นมนุษย์ ก็คุณธรรมที่สูงที่เข้ากับคำว่ามนุษย์ผู้มีจิตใจสูง^{๒๑}

ฉะนั้น การผูกพันตัวอยู่ภายใต้ผลของความดีหรือหลงยึดติดในความดี เพราะความดีที่แท้จริงเราทำโดยไม่หวังจึงจะเป็นความดีที่แท้จริงตามหลักทางพระพุทธศาสนา ยังไม่ใช่การพ้นจากความทุกข์โดยสิ้นเชิง เพราะคนชั่วก็จะมี ความทุกข์ไปตามลักษณะของคนชั่ว คนดีก็จะมี ความสุขไปตามลักษณะของคนทำดี เป็นมนุษย์ที่ดีก็มีความทุกข์อย่างมนุษย์ที่ดี จะคืออย่างเทวดาก็มีความทุกข์อย่างเทวดา พรหมก็มีความทุกข์อย่างพรหม จะไม่มีความทุกข์เลยก็ต่อเมื่อขึ้นไปให้พ้น สูงเหนือจากสิ่งที่เรียกว่าความดีถึงขั้นโลกุตตระ (โลกของพระอรียเจ้า) สูงสุดเรียกว่าเป็น “พระอรหันต์”^{๒๒} เปรียบเสมือนโลกของพระศรีอารยัมมิกล่าวไว้ว่า มีพระศรีอารยเมตไตรซึ่งเป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งมาในอนาคต โลกนี้จะมีแต่ความสุขสงบร่มเย็น และมีความเจริญรุ่งเรือง เพราะเป็นโลกยุคของมนุษย์ผู้เต็มไปด้วยคุณธรรม และพระอรียบุคคลมากมาย เลยไม่มีเรื่องความทุกข์ร้อนในหมู่ประชาชน ทุกคนพอใจในความเป็นอยู่ โดยไม่มีการเบียดเบียน แย่งแย่ง ชิงดี ชิง

^{๑๙} พุทธทาสภิกขุ, รากฐานที่มั่นคงแห่งความเป็นมนุษย์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภาธรรมสภา, ๒๕๕๓), หน้า ๖-๗.

^{๒๐} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๑๗-๑๘.

^{๒๑} พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน-ภาษาธรรม, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ บ. เอส.อาร์. พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๕), หน้า ๒๔.

^{๒๒} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๑๘-๑๙.

เด่นกัน เวลานอนก็ไม่ต้องปิดประตูบ้านโจรผู้ร้ายไม่มีและมีแต่คนดีมีเมตตา ไม่มีคนพาล ทุกสิ่งทุกอย่างมีแต่ความสุขสะดวกสบายไปหมด^{๒๓}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง คำว่า “พระพุทธศาสนา” แปลว่าศาสนาของผู้รู้ คำว่า “พุทธ” แปลว่า “พระพุทธเจ้า” แปลว่า “ผู้รู้” ฉะนั้นพุทธศาสนาก็แปลว่า ศาสนาของผู้รู้ พุทธศาสนิกก็แปลว่าผู้ปฏิบัติตามศาสนาของผู้รู้ที่ว่ารู้อะไรเป็นอะไรอย่างถูกต้อง หมายถึง รู้สิ่งทั้งปวงตามที่เป็นจริงได้อย่างถูกต้อง เพราะพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่อาศัยสติปัญญา หรืออาศัยความรู้ อย่างถูกต้อง เพื่อทำลายความทุกข์และต้นเหตุของความทุกข์ จึงกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาก็คือศาสนาที่ทำให้รู้ว่าจะอะไรเป็นอะไร เป็นศาสนาที่เกี่ยวกับความรู้จริง เราจึงปฏิบัติจนเรารู้ได้เอง เมื่อรู้เข้าใจจนแจ่มแจ้งชัดเจน ไม่ต้องกลัวกิเลสตัณหา อุปาทานต่างๆ เพราะจะถูกความรู้นั้นทำลายให้สิ้นไปความไม่รู้ (อวิชชา) ก็จะดับไปทันทีฉะนั้นข้อปฏิบัติต่างๆ จึงมีไว้เพื่อให้วิชชาเกิด^{๒๔} ฉะนั้น ศาสนา ตามตัวหนังสือจึงแปลว่า คำสั่งสอน แต่ตัวแท้จริงของมันไม่ใช่แต่เพียงแค่คำสั่งสอน แต่เป็นวัตรปฏิบัติ หนี่อันตรายทางจิต ทางวิญญาณ พระพุทธเจ้าเรียกว่าพรหมจรรย์ ซึ่ง จริยา คือการประพฤติหรือปฏิบัติ พรหม แปลว่า ประเสริฐ ตัวศาสนาที่แท้จริงของพระพุทธเจ้าจึงหมายถึง วัตรการประพฤติปฏิบัติที่ประเสริฐ เพื่อความพ้นทุกข์ในทางพระพุทธศาสนา^{๒๕}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง คณะผู้เข้ารับการอบรมผู้พิพากษาเพื่อต้องการที่จะรู้และความเข้าใจในหลักพระพุทธศาสนาหรือการเข้าถึงตัวพุทธศาสนา ด้วยการปฏิบัติให้รู้ว่าจะอะไรเป็นอะไรตามความเป็นจริง ขอแต่ให้เป็นความรู้ที่ถูกต้อง รู้ด้วยความเห็นจริง ไม่ใช่รู้แบบขึ้นศีลธรรมชั้นปูลุชน อย่าไปหลงสิ่งไม่ดีว่าดี หลงสิ่งซึ่งเป็นต้นเหตุเกิดของความทุกข์ว่าเป็นความสุข เป็นการรู้ไปตามลำดับขั้น จึงจะเรียกว่าเป็นการรู้พุทธศาสนาที่แท้จริง ตัวจริงของศาสนาคือวัตรดับทุกข์ ที่ไหนที่มีการดับทุกข์ที่นั่นก็มีศาสนา จะอยู่บ้าน อยู่ป่า อยู่เขาตามถ้ำ ภูเขา โดยไม่ต้องมีวัดวาอารามที่สวยงาม หรือมีพระเณรแม้แต่ชาวบ้านที่ปฏิบัติธรรม ถือว่ามีศาสนาอยู่ที่บ้านได้เหมือนกัน เพราะมูลเหตุของศาสนานั้นอยู่ที่วัตรการดับทุกข์จริงๆ หรือวัตรการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ ศาสนาจึงเป็นวัตรธรรมะที่ทำความดับทุกข์ให้กับมนุษย์ได้จริง^{๒๖}

^{๒๓} พุทธทาสภิกขุ, โลกพระศรีอารยอยู่แก่ปลายจุมภ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๓), หน้า ๘-๙.

^{๒๔} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๒๐-๒๑.

^{๒๕} พุทธทาสภิกขุ, พจนานุกรมธรรมฉบับพุทธทาส, หน้า ๒๔๒-๒๔๓.

^{๒๖} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาชนิดที่ไม่เลื่อนชั้นตัวเอง, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๒๒๙-๒๓๐.

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง การศึกษาพุทธศาสนาโดยวิธีนี้ ว่าแม้คนที่ตัดฟันขายที่ยังไม่รู้หนังสือ แต่มีโอกาสดำเนินถึงตัวพุทธศาสนาได้ ขณะที่มหาเปรียญหลายประโยคที่กำลังหลงใหลพอใจอยู่กับพระไตรปิฎก ไม่อาจเข้าถึงตัวพุทธศาสนาได้ พวกเขามีสติปัญญาจึงจะสามารถพิจารณาใคร่ครวญสิ่งทั้งปวง ให้รู้ตามที่เป็นจริง ฉะนั้นเมื่อถูกความทุกข์อะไรเข้าครอบงำ ก็จะต้องศึกษาสิ่งนั้นให้เข้าใจแจ่มแจ้งว่ามันเป็นอะไรกันแน่ ความทุกข์ที่เกิดขึ้น และกำลังเผาผลาญเราให้เราร้อนอยู่นั้นมันคืออะไร เป็นอย่างไร มาจากไหน

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ถ้าคนเราในฐานะผู้ปฏิบัติตั้งสติ ว่าคอยเฝ้ากำหนดพิจารณาความทุกข์ที่เกิดขึ้นแก่ตน ในลักษณะดังกล่าว ก็จะเป็นตัวให้เข้าถึงพุทธศาสนาได้ดีที่สุด ดีกว่าการเรียนศึกษามาจากพระไตรปิฎกอย่างเปรียบเทียบกันไม่ได้ ถ้าเสียเวลาอยู่กับการเรียนพระไตรปิฎกในแง่ของภาษาหรือวรรณคดีนั้น จะไม่มีทางรู้เข้าใจหลักพระพุทธศาสนาได้ เพราะพระไตรปิฎกเต็มไปด้วยคำบรรยายต่างๆ มากมายหลายเรื่อง เหมือนนกแก้วนกขุนทอง ซึ่งเป็นความจำแบบสัญญา ไม่ใช่ความจำแบบปัญญา ไม่สามารถเข้าถึงความจริงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวง นอกจากจะได้พิจารณาให้เห็นเป็นเรื่องจริงของชีวิตเข้าถึงตัวจริงแท้ของกิเลส เกี่ยวกับความทุกข์ตามธรรมชาติ หรือของสิ่งทั้งปวงซึ่งเข้ามาเกี่ยวข้องกับชีวิตคนเรา จึงจะเข้าถึงตัวพระพุทธศาสนาแท้ได้

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง บุคคลที่ไม่เคยอ่านหรือเห็นพระไตรปิฎก ว่าแต่ได้พิจารณาอย่างละเอียดละออทุกครั้งที่มีความทุกข์เกิดขึ้นแผดเผาจิตใจของตน เรียกว่าเขากำลังเรียนพระไตรปิฎกโดยตรงและอย่างถูกต้องดีกว่ากำลังเปิดเล่มพระไตรปิฎกอยู่ทุกวัน แต่ไม่มีความสามารถที่จะรู้จักอมฤตธรรมคำสอนที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก ลักษณะคล้ายกับการที่มีตัวเราใช้ตัวเอง ปฏิบัติตัวเอง แต่ไม่มีความสามารถแก้ปัญหาลำบากตัวเองได้ ยังต้องวนเวียนอยู่กับความทุกข์ที่เกิดจากกิเลส มีแต่ค้นหาซึ่งเป็นต้นเหตุของการเกิดความทุกข์

ชีวิตจิตใจที่อุปาทานอยู่กับตัวเอง ตัวเองก็ยังไม่รู้จัก การที่จะไปรู้สิ่งลึกลับที่ซ่อนอยู่ในพระไตรปิฎกจึงเป็นเรื่องยาก เพราะฉะนั้นคณะผู้เข้ารับการอบรมต้องศึกษาพระพุทธศาสนาหรือรู้จักตัวพระพุทธศาสนาด้วยการศึกษาจากตัวจริง คือจากสิ่งทั้งปวงซึ่งรวมทั้งร่างกายและจิตใจจากชีวิตที่กำลังหมุนอยู่ในวงกลมของความอยาก กระทำไปตามอำนาจความอยาก แล้วก็มีผลเกิดขึ้นมาหล่อเลี้ยงตามเจตนาที่อยาก จึงอยากทำสิ่งต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสาร หรือทะเลแห่งความทุกข์ เพราะความที่ไม่รู้ว่าอะไรเป็นอะไรที่ถูกต้องตามความเป็นจริง^{๒๗}

^{๒๗} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยดบันัสมบูรณ, หน้า ๒๒.

จากที่กล่าวมาทั้งหมดสรุปได้ว่า “พุทธศาสนา” คือ วิชาและระเบียบปฏิบัติเพื่อให้รู้ว่า อะไรเป็นอะไรตามความเป็นจริง เมื่อรู้ว่าอะไรเป็นอะไรถูกต้องจริงๆ คงไม่ต้องมีใครมาสอนหรือแนะนำ ให้ปฏิบัติต่องั้นนั้นถูกต้องด้วยตนเอง แล้วกิเลสก็จะหมดไปเอง ก็เป็นอริยบุคคลชั้นใดชั้นหนึ่ง และจะไม่มีโอกาสปฏิบัติผิดอีก ถ้าไปถึงสิ่งสูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้คือความเป็นพระอรหันต์ หรือที่เรียกว่า มรรค ผล นิพพาน ได้ด้วยตนเอง เพราะเป็นการรู้แจ้งที่ถูกต้องถึงที่สุดตามหลักการทางพระพุทธศาสนา

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง เรื่องศีลธรรม ว่าเป็นระเบียบปฏิบัติเพื่อกำจัดความทุกข์ ความอยากความสับสนวุ่นวายในขั้นแรกๆ ที่เป็นเรื่องโลกซึ่งเป็นเรื่องของสังคมหรือเป็นเรื่องระดับขั้นศีลธรรม มีทั้งส่วนบุคคลและส่วนหน้าที่ทางศาสนานั้นกว้างไกล จนสามารถกำจัดความเศร้าหมองหรือความหม่นหมองทุกประเภท สำหรับผู้ที่อบรมผู้พิพากษาที่เลือนวิสัยนั้นศีลธรรมกำจัด เช่น ความทุกข์ใจเป็นส่วนตัว ความทุกข์อันมีสาเหตุมาจากการเกิด แก่ เจ็บ ตาย และกิเลสชั้นละเอียด ระดับวิสัยศีลธรรมคงไม่สามารถที่จะกำจัดได้ ต้องเป็นระดับวิสัยในศาสนาที่จะสามารถกำจัดได้ ฉะนั้นขอบเขตจึงแตกต่างกันระหว่างศาสนากับคำว่าศีลธรรม เพราะศีลธรรมอยู่ในขอบเขตจำกัดมีเพียงหน้าที่ ซึ่งไม่กินความกว้างเท่าขอบเขตของสิ่งที่เรียกว่าศาสนา^{๒๘} คำว่า “ศีลธรรม” แปลว่า สิ่งที่ทำความปกติ เพราะศีละ แปลว่า ปกติ, ธรรมะ แปลว่า สิ่งที่มีในตัวเอง เมื่อใดมีความปกติ เมื่อนั้นมีศีลธรรม เมื่อใดไม่มีความปกติ เมื่อนั้นไม่มีศีลธรรม ความปกติอยู่ได้อย่างสงบเย็น ความไม่ปกติ คือความกระวนกระวายเดือดร้อนไม่อาจทนอยู่ได้ ศีลธรรมจะต้องมีอยู่คู่โลก ถ้าโลกไม่มีศีลธรรม ผลคือวินาศ เหมือนกับตกรรททั้งเป็นอยู่ตลอดเวลา ศีลธรรมโดยเนื้อแท้เป็นปัจจัยแห่งสันติภาพ ท่านพุทธทาสภิกขุพูดไว้เสมอว่า “ศีลธรรมไม่กลับมา โลกจะวินาศ”^{๒๙}

เพราะฉะนั้น คำว่า “ศีลธรรม” เมื่อกล่าวโดยสรุป ระหว่างขอบเขตของ ศีล และธรรม ๕ คู่ขึ้นพื้นฐานทางพระพุทธศาสนา ซึ่งมีหลัก ๕ ประการคือ^{๓๐}

๑) มีความปกติรักชีวิตด้วยการไม่เบียดเบียน อาฆาตพยาบาทปองร้าย ริษยากัน ทั้งทางกาย ทางวาจา ทางจิต ตรงกันข้ามมีเมตตา คือมีความรักสมัคสมานสามัคคีกัน ด้วยการไม่ดูถูก ดูหมิ่นเหยียดหยามกัน ในฐานะมนุษย์ผู้ประเสริฐมีคุณธรรมสูง ที่จะรักษาความเป็นธรรม

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

^{๒๙} พุทธทาสภิกขุ, ไฟาสาระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์ ตอน ๑, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), ๒๓๔-๒๓๕.

^{๓๐} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๕-๒๖.

โดยผดุงคุณธรรมเอาไว้ มีความประพฤติ มีทิวทัศน์ที่ไม่ขัดแย้ง มีความกตัญญูทวาทิ ถือว่าคนอื่นรัก สุขเกลียดทุกข์จันใด เราก็รักสุขเกลียดทุกข์จันนั้น มีทั้งในสัตว์ประเสริฐและสัตว์เดรัจฉาน

๒) มีความปกติด้านรักทรัพย์สมบัติด้วยการไม่ลักขโมย ต่างให้ความเคารพสิทธิซึ่งกันและกันเมื่ออยู่ร่วมกันในสังคมก็ไม่เอารัดเอาเปรียบกันทั้งต่อหน้าและลับหลัง มีการเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบธรรม มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลแบ่งปันกัน ทั้งให้ความรู้ ความดี ช่วยเหลือในกิจกรรมที่เหมาะสม รักความก้าวหน้า ประหยัด คุ่มค่า พากเพียรในหน้าที่การงาน มีความมั่นคง รักษาชื่อเสียงวงศ์ตระกูล ไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนมากกว่าประโยชน์ส่วนรวม ปฏิบัติตนตามกฎหมาย องค์กรเสมอต้นเสมอปลาย^{๓๑}

๓) มีความปกติด้วยการไม่ล่วงละเมิดของรักของหวง มีความเคารพสิทธิสำหรับในกาม ไม่ทำอะไรโดยขาดสติ ยินดีสันโดษพอใจในของๆตนโดยชอบธรรม

๔) มีความปกติด้วยการไม่กล่าวเท็จทางกาย วาจา หรือทางตัวอักษรทุกวิถีทาง แต่เป็นวาจาที่น่าเชื่อถือ มีประโยชน์คุณค่าสาระแก่ผู้ฟัง มีความซื่อสัตย์ เที่ยงธรรม ปราศจากอคติทั้งสิ้น

๕) มีความปกติด้วยการรักษาสุขภาพ ด้วยการไม่ตกเป็นทาสอบายมุขและสิ่งเสพติดทุกประเภททั้งรูปธรรมและนามธรรม อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทขาดสติ และมีความเห็นที่เป็นสัมมาทิฐิตลอดสาย ไม่มมงาย มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ มีความอดทนสูง สามารถบังคับอำนาจฝ่ายต่ำและควบคุมตัวเองได้เป็นแบบอย่างที่ดี มีธรรมชาติของสัตตบุรุษหรือสัปบุรุษธรรม ๑ คุ่มครองจิตใจตัวเอง มีความละเอียดซื่อสัตย์วาทะ มีการศึกษาดี มีกัลยาณมิตรดี มีความระมัดระวังตั้งใจไม่ประมาท เพราะเข้าใจกฎธรรมชาติหรือหลักสัจธรรมทางพระพุทธศาสนาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ว่า “สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสยา” แปลว่า สิ่งทั้งปวง อันใครๆไม่ควรยึดมั่นถือถือมั่น^{๓๒} จึงถือเป็นลักษณะพิเศษของมนุษย์เพราะรักษาคุณธรรมหรือความปกติไว้ในจิตใจอย่างมนุษย์ หมายความว่า มีจิตใจสูงกว่าธรรมชาติ สามารถกำจัดปัญหาได้มากกว่าคนธรรมดา ซึ่งเป็นเหล่ากอแห่งพระมनु มีจิตใจสูง ไม่หลงจมอยู่ในสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งความหลง เช่น เรื่องกิน กาม เกียรติ^{๓๓}

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า เรื่องศีลธรรมเป็นสิ่งที่สร้างความปกติให้กับชีวิตของมนุษย์ รวมถึงเรื่องการจัดระเบียบทางสังคม ซึ่งจะทำให้คนในสังคมเคารพสิทธิซึ่งกันและกัน คนใน

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

^{๓๓} กลุ่มปฏิบัติงานเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา, ธรรมโฆษณ์อรรถาณุกรม เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : หจก.การพิมพ์, ๒๕๓๑), หน้า ๑๕๔-๑๕๕.

สังคมจะไม่ถ่วงละเมิดกันเพราะหลักศีลควบคุมความประพฤติ ซึ่งเป็นกฎเกณฑ์ของสังคม สำหรับให้สมาชิกสังคมประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสงบสุข ไม่สับสนวุ่นวาย ไม่หวาดระแวงภัย เป็นหลักประกันสังคมที่สำคัญ สังคมที่สงบสุข ไร้ความวุ่นวายได้ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน ไม่เบียดเบียน ไม่ทะเลาะ ไม่กดขี่ข่มเหง ไม่เอารัดเอาเปรียบกัน ก็เพราะสมาชิกของสังคมยึดมั่นอยู่ในหลักศีลธรรมนั่นเอง

๓.๕.๓ ไตรลักษณ์

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ลักษณะแห่งทางพระพุทธศาสนาว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง เป็นสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วยลักษณะอันเรียกว่า “ไตรลักษณ์” หรือลักษณะของสิ่งที่เสมอด้วยกันตามกฎธรรมชาติ มี ๓ ประการ^{๓๔}

ลักษณะ ๓ ประการ ว่าทุกๆ อย่าง ทุกๆ สิ่งเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวงหรือสัจธรรมหรือลักษณะที่เสมอกันทั้ง ๓ สิ่งซึ่งมนุษย์ไม่สามารถสั่งบังคับบัญชาขบวนการได้ เป็นเรื่องของสภาวะตามธรรมชาติโดยตรง เช่น

อนิจจัง แปลว่า ความไม่เที่ยง หมายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง เปลี่ยนแปลงเรื่อยเสมอไปไม่มีอะไรเป็นตัวเองที่หยุดได้แม้ชั่วขณะและไม่มี ความคงที่ตายตัวแน่นอน ที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต เสมอกับทุกๆ สิ่งๆ

ทุกขัง แปลว่า ความเป็นทุกข์ มีความหมายว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะที่เป็นทุกข์ เหน็ดเหนื่อยกระวนกระวาย มองดูแล้วน่าสังเวชใจ ทำให้เกิดความทุกข์ใจแก่ผู้ที่ไม่มีความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้น คือไม่เข้าใจในหลักสัจธรรมหรือกฎธรรมชาติ นั่นเอง

อนัตตา แปลว่า ความไม่ใช่ตัวตน หมายความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีความหมายแห่งความเป็นตัวตน ไม่มีลักษณะอันใดที่จะทำให้เรายึดถือว่าเป็นตัวเราของเรา หรือเป็นตัวกู-ของกู ถ้าเห็นอย่างแจ่มแจ้งชัดเจนถูกต้องแล้ว ความรู้สึกที่ว่า “ไม่มีตัวตน” จะเกิดมาเองในสิ่งทั้งปวง แต่เราไปหลงใหลเห็นว่าเป็นตัวเป็นตนนั้นด้วยจิตสำคัญมั่นหมายขึ้นมา ก็เพราะความไม่รู้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ลักษณะสามัญ ๓ ประการนี้ ว่าพระพุทธเจ้าท่านสั่งสอนมากกว่าคำสั่งสอนอื่น ในบรรดาคำสั่งสอนทั้งหลายมารวบรวมอยู่ที่การเห็นและเข้าใจตามความเป็นจริงใน อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติหรือสัจธรรม จนถึงขั้นเป็นวิปัสสนาคือเห็นแจ้งตามความเป็นจริง

ฉะนั้น เรื่องของความไม่เที่ยงของสรรพสิ่งทั้งหลายนี้ เคยมีสอนอยู่ก่อนพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นมาในโลก เพียงแต่ไม่ได้ขยายความลึกซึ้งเหมือนของพระองค์ เรื่องความทุกข์ก็

^{๓๔} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๕.

เหมือนกัน มีการสอนมาแล้ว แต่ไม่ลึกซึ้งถึงที่สุด ซึ่งไม่ประกอบด้วยเหตุผล และไม่สามารถชี้ถึงวิธีดับทุกข์ที่สมบูรณ์จริงๆ เพราะไม่รู้จักความทุกข์อย่างเพียงพอเท่ากับตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ส่วนเรื่องความไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน มีสอนแต่เฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น โดยไม่มีสอนในศาสนาอื่น^{๓๕}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ว่าคำสอนเรื่องลักษณะ ๓ ประการ มีวิธีปฏิบัติเพื่อให้เห็นแจ้งมากมายหลายวิธีด้วยกัน ถ้าปฏิบัติจนเห็นแจ้งแล้ว เห็นว่ามีข้อสังเกตข้อหนึ่ง คือต้องการเห็นจนรู้สึกว่ามีอะไรน่ายึดถือ ไม่มีอะไรที่อยากจะเอา จะมีจะเป็น สรุปลงได้สั้นๆว่า “ไม่มีอะไรที่น่าเอา น่าเป็น” เรียกว่าเป็นการเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา การคำนึงคำนวนเอาตามหลักเหตุผล ไม่ใช่เป็นการเห็นแจ้ง หรือที่เรียกว่า “เห็นธรรม” การเห็นธรรมไม่ว่าจะเห็นได้ด้วยการคิดไปตามเหตุผล แต่ต้องเห็นแจ้งด้วยความรู้สึกที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติภายในจริงๆ จนถึงขั้นเป็นสภาวะหรือวิปัสสนา เช่น พิจารณาเห็นความเจ็บปวดให้แค้นที่หลงเข้าไปยึด อาศัยการกระทบจริงๆ จนเกิดเป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นมาแก้จิตใจจริงๆ เพราะเป็นสิ่งที่รู้ได้เฉพาะตนของผู้ศึกษาปฏิบัติดังนั้น กฎแห่งสามัญญลักษณะหรือไตรลักษณ์ คือกฎแห่งอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นพระเจ้าของทุกสิ่งเพราะว่า เป็นกฎแน่นอนตายตัว อิสระในตัวเอง เป็นพระเจ้าสร้างสิ่งใหม่ๆเรื่อยๆไป เพราะความไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน จึงสร้างสิ่งใหม่ๆไปเรื่อยๆเกิดขึ้นเรื่อย กฎแห่งความเปลี่ยนแปลงนั้นแหละคือพระเจ้า เป็นพระเจ้าที่สร้างสิ่งใหม่ๆขึ้นมา^{๓๖} สิ่ง que เรียกว่าไตรลักษณ์ คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ตั้งอยู่ในฐานหัวใจพระพุทธศาสนา ซึ่งเล็งไปในทางความรู้ความจริง ไม่เหมือนเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา ระบุชัดเจนไปที่ตัวการกระทำ ว่าต้องทำอย่างนั้นๆ จึงจะเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาในส่วนปัญญา^{๓๗}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง การเห็นแจ้งลักษณะนี้ ว่าอาจเลื่อนสูงขึ้นไปตามลำดับ จนกว่าจะถึงเรื่องสุดท้ายที่ทำให้ปล่อยวางจากสิ่งทั้งปวงได้ เพราะฉะนั้นจึงขอสรุปความว่า การเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ความไม่ใช่ตัวตน ลงไว้ที่คำว่า “เห็นจนเกิดความรู้สึกว่าไม่มีอะไรที่น่าเอาน่าเป็น” เพราะหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาพระพุทธเจ้าท่านสอนให้ผู้ปฏิบัติจน

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๓๖} พุทธทาสภิกขุ, *ไกรวัลยธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๖๕.

^{๓๗} พุทธทาสภิกขุ, *โอสารถัพพธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๔๔๐.

อุปาทานแต่ให้เราปล่อยวางจากอำนาจของอุปาทาน แล้วพิจารณาให้เห็นเป็นความว่างเปล่าจากความหมายแห่งความเป็นตัวตนซึ่งทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า “สุญญตา”^{๓๔}

ฉะนั้นคำว่า “สุญญตา” จึงเป็นคำรวบยอดทั้งหมดของพระพุทธศาสนา ซึ่งแปลว่าความเป็นของว่าง คือ ว่างเปล่าจากความหมายแห่งความเป็นตัวตน ว่างจากสาระที่เราควรเข้าไปยึดถือด้วยกำลังใจทั้งหมดว่าทั้งสิ้นว่า ตัวเรา-ของเรา การเพ่งพิจารณาจะเห็นว่า สิ่งทั้งปวงว่างจากสาระที่เราควรเข้าไปยึดถือ นั่น เป็นตัวศาสนาโดยแท้และเป็นหัวใจของการปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา เมื่อรู้แจ้งทุกสิ่งทุกอย่างตามความเป็นจริงว่าว่างจากตัวตน เรียกว่า “รู้พระพุทธศาสนาถึงที่สุด”^{๓๕} เพราะ “สุญญตา” เป็นภาษาบาลี “สุญญ” แปลว่า “ว่าง” “ตา” แปลว่า “ความ” ฉะนั้น จึงแปลว่าความว่างจากสรรพสิ่ง จากการยึดถือในสิ่งต่างๆทั้งหมด หรือว่างจากความเป็นอัตตา-ตัวตน ของตน ตัวกู-ของกู จากความโลภ ความโกรธ ความหลง^{๓๖} สิ่งที่เราเรียกว่า “สุญญตา” คือเรื่องทั้งหมดของพระพุทธศาสนา เป็นความว่างอีกเหมือนกัน กลับเกิดมีความกลัวขึ้นมา เพราะเข้าใจตามคำแปลที่ว่า “สุญญเปล่า” เป็นการแปลด้วยความไม่รู้ เพราะในความว่างนั้นมีความเต็ม คือเต็มไปด้วยความหมายทั้งหมดของพุทธศาสนา เต็มอยู่ด้วยสติปัญญาที่รู้จักตัวเองตามความเป็นจริงว่า เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันเป็นที่ตั้งของความดับทุกข์ ซึ่งเป็นประโยชน์ของการเข้าถึงสภาวะที่เรียกว่า “ความว่าง” ต้องเรียนรู้เรื่องเดียวทำให้เข้าใจหลักพุทธศาสนาได้ทั้งหมด^{๓๗} วิธีปฏิบัติที่ทำให้เข้าถึงสุญญตาหรือความว่าง เพื่อได้รับผลความเต็ม พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในสติปัฏฐานสูตรว่า “อาตาปี สมฺปชาโน สติมา, วินยฺห โลกํ อภิชฌาโทมนสฺส” แปลว่า มีสติ มีสัมปชัญญะ มีความเพียร นำความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้^{๓๘}

ดังนั้น คำว่า “ว่างจากตัวตน” คำเดียว ถือว่าเพียงพอ ที่รวบเอาคำว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รวมเข้าด้วยกัน เมื่อมันไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่มีส่วนไหนที่ยั่งยืนถาวร เรียกว่าว่าง ว่างจากส่วนที่เราควรจะไปยึดถือเอา เมื่อพิจารณาว่าไม่มีลักษณะไหนที่จะคงทนเป็นตัวของมันเองได้เป็นเพียงธรรมชาติที่ผันแปรไปตามกฎธรรมชาติ อันไม่ควรเรียกว่าตัวตนของมันเอง เรียกว่าว่างจากตัวตนได้ถ้าบุคคลใดเห็นว่างจากสิ่งทั้งปวงแล้ว จะเกิดความรู้สึกไม่นำเอาไม่นำเป็น

^{๓๔} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาทริกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๓๑.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

^{๓๖} พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน-ภาษาธรรม, หน้า ๓๒.

^{๓๗} พุทธทาสภิกขุ, สุญญตาธรรม. (ฉบับย่อ), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๔), หน้า ๔๑-๔๒.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

ในสิ่งต่างๆ ขึ้นมาทันทีไม่ตกไปเป็นทาสของกิเลสหรือของอารมณ์ทุกชนิด บุคคลประเภทนี้ไม่สามารถทำความชั่วได้อีก ไม่หลงไหลพัวพันติดอยู่ในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จิตใจย่อมเป็นอิสระและไม่มี ความทุกข์^{๔๓} วัฏปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความว่าง คือในขณะที่จิตเข้าถึงตัวความว่าง ถ้ากล่าวอย่างความจริงบางอย่าง ไม่ใช่สมมติที่ว่า จิตเข้าถึงความว่าง หรือว่าความรู้สึกนั้นเป็นผู้รู้สึกต่อความว่างและการเข้าถึงความว่างจริงๆ คือว่างจากกิเลสมีโลก โกรธ หลง เป็นต้น^{๔๔}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ที่ว่า “ไม่มีอะไรน่าเอนาเป็น” เป็นสำนวนโวหารอยู่ เพราะคำว่า “เอา” และ “เป็น” หมายถึง การเอาหรือเป็นด้วยจิตใจที่หลงไหล ด้วยจิตใจที่ยึดถือ ด้วยจิตใจทั้งหมดทั้งสิ้น ไม่ได้หมายความว่า คนเราจะเป็นอย่างโดยไม่มีอะไรไม่เป็นอะไรเสียเลย ตามปกติคนเราจะต้องเอาอะไรเป็นอะไรอยู่ประจำ เช่น จะต้องมีทรัพย์สินสมบัติ มีบุตร ภรรยา เรือสวนไร่นา จะต้องเป็นคนดี เป็นผู้แพ้ เป็นผู้ชนะ หรือเป็นผู้ถูกเอาเปรียบ จะต้องเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ แต่พุทธศาสนาสอนให้พิจารณาในลักษณะที่จะไม่เอาไม่เป็น หมายความว่า พุทธศาสนาชี้ให้เห็นว่า การเอา การเป็นนั้น เป็นเรื่องสมมติอย่างโลกๆ และเป็นไปด้วยอำนาจของความไม่รู้ (อวิชชา) เมื่อกล่าวถึงความจริงขั้นปรมาตมที่เด็ดขาดถึงที่สุด คนเราจะเอาอะไรไปไม่ได้เลย เพราะคนทั้งสิ่งของที่ถูกเอานั้น มันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนตามหลักการทางพระพุทธศาสนา ถ้าจิตยังยึดถือเอาอยู่คงจะเป็นเรื่องไม่พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด^{๔๕}

ฉะนั้น คำว่า “วิมุตตัง” ซึ่งเป็นวงกลมของ กิเลสกรรมวิบาก คนเราต้องทนทุกข์ทรมานก็เพราะติดอยู่ในวงกลมนี้ ถ้าใครหลุดไปจากวงกลมแห่งการเวียนว่ายตายเกิด เป็นอันว่าพ้นไปจากความทุกข์อย่างแน่นอนไปสู่จุดสูงสุดของชีวิตเรียกว่า “พระนิพพาน” ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เป็นการพ้นจากความทุกข์โดยสิ้นเชิง เพราะเป็นสภาวะที่ปราศจากความทุกข์^{๔๖} ฉะนั้น นิพพาน จึงหมายถึงเย็นหรือดับ เย็นลงเหมือนกับไฟที่เย็นลง หรือของร้อนที่มันเย็นลง เป็นอาการของนิพพาน นิพพานในทางธรรมะหรือทางศาสนาหมายถึงการเย็นลงแห่งไฟกิเลส ไฟกิเลสคือกิเลส ราคะ โทสะ โมหะ จนเย็นสนิท เพราะนิพพานไม่ใช่ความตาย นิพพานคือความไม่ตาย เย็นใจ พอใจตัวเอง ในหน้าที่การงานทุกอย่างที่ทำให้ถูกต้องพอใจ เป็น

^{๔๓} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๓๓.

^{๔๔} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕๗.

^{๔๕} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๓๔.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

ภาวะธรรมชาติอันหนึ่งที่มีอยู่นั้นตกาลเป็นที่ดับสิ้นของกิเลสและความทุกข์^{๔๓} การเวียนว่ายตายเกิด หมายถึงสังสารวัฏฏ์ หรือวงกลมแห่งการว่ายเวียน พุทธบริษัทต้องรู้เรื่องเกี่ยวกับสังสารวัฏฏ์ เพราะสังสารวัฏฏ์เป็นชื่อแห่งความทุกข์ นิพพานเป็นชื่อของความดับแห่งความทุกข์ ฉะนั้นการเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏฏ์ คือเวียนว่ายอยู่ในกองทุกข์ เป็นเรื่องของพสกปฏุชนผู้เวียนว่ายอยู่ในกองทุกข์ พระอรหันตคฤหัสถ์ที่จิตใจของท่านหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด^{๔๔}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ความทุกข์ในทางพระพุทธศาสนา ว่าเป็นความทุกข์ที่เกิดมาจากความอยากหรือตัณหา ๓ ประการคือ ๑) กามตัณหา หมายถึงความอยากในสิ่งที่น่ารักใคร่น่าพอใจ จะเป็นรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ๒) ภวตัณหา หมายถึงความอยากเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ตามที่ตนจะอยากจะเป็น ๓) วิภวตัณหา หมายถึง ความอยากไม่มีอย่างนั้น ไม่ให้มีอย่างนี้ อีกนัยหนึ่งความทุกข์มีอยู่หลายระดับ ละเอียดจนชั้นปุถุชนคนธรรมดาไม่สามารถเข้าใจง่าย ต้องอาศัยสติปัญญาแบบองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งจะเป็นการพ้นจากความทุกข์ ด้วยการทำความดีอย่างเดียวไม่พอ จะต้องมีการปฏิบัติกระทำสิ่งที่เหนือขึ้นไปจากการทำความดี คือการทำจิตให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากกิเลส โดยไม่ต้องตกมาเป็นทาสของกิเลส ด้วยการกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก^{๔๕} ดังนั้น ความทุกข์ที่แท้จริงจึงมีอยู่ ๓ ความหมาย ความหมายที่ ๑ “ทุ-ก-ข-ม” หมายความว่า ทนยาก คือมันเจ็บปวดและกระวนกระวาย ทนยากความหมายนี้ได้แก่ประโยชน์ที่กล่าวว่า ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความโศก ปริเทวทุกข์โทมนัส มันล้วนแต่ทนยากทั้งสิ้น ทุกข์ในความหมายที่ ๒ เรียกว่าดูแล้วน่าเกลียด มาจากคำว่า “ทุ-ก-อิ-ข” ซึ่งแปลว่าน่าเกลียด ตามประโยชน์ที่ว่า “สพฺเพสฺสขาราทุขฺขา” แปลว่า สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ไม่ยกเว้นสิ่งใดเลย สิ่งปรุงแต่งทั้งหลายเป็นทุกข์ ยกเว้นเฉพาะนิพพานอย่างเดียว นอกนั้นทั้งหมดล้วนแต่มีลักษณะแห่งความทุกข์อยู่ในตัวทั้งสิ้น ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตเสมอกันในทุกๆ สิ่ง ทุกข์ในความหมายที่ ๓ “ทุ-ข” แปลว่า ว่างอย่างน่าเกลียด และไม่มีแก่นสาระอะไร ไม่มีที่น่ายึดถือตรึงไหน เช่นกล่าวถึงประโยชน์ที่ว่า สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ หมายความว่าสิ่งใดที่เปลี่ยนแปลงเรื่อยๆ ไม่มีตัวเองขณะจิตเดียว สิ่งนั้นมันจะเป็นความทุกข์ เพราะว่างจากตัวตน ซึ่งมีแต่กระแสแห่งความเปลี่ยนแปลงนั้นแหละคือสิ่งทั้งปวง สังเกตให้ดีว่าสิ่งไหนหมดจะเป็นสิ่งที่มีชีวิต หรือไม่มีชีวิต มันเปลี่ยนแปลงไหลเชี่ยวเป็นเกลียวไปในความเปลี่ยนแปลง แต่ธรรมดาคะ

^{๔๓} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะคือสิ่งที่พัฒนาชีวิต. (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๒), หน้า ๓๖-๓๗.

^{๔๔} พุทธทาสภิกขุ, อะไรคืออะไร?, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๔๘๒.

^{๔๕} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๓๗.

มองไม่เห็น นอกจากตาสติปัญญาหรือดวงเห็นธรรมจึงจะสามารถมองเห็นว่า ทุกอย่างมันเปลี่ยนแปลง ถึงจะศึกษากันในแง่ทางวิทยาศาสตร์ เรื่องวัตถุ เรื่องธาตุ เรื่องทางวัตถุยังเห็นความเปลี่ยนแปลงของทุกๆ ปริมาณ ทุกๆ อตอม ความจริงไม่ได้หมายความว่าเฉพาะในวงแคบ แต่หมายความว่ามากมาย เพราะเป็นความเปลี่ยนแปลงที่ร้ายกาจ คือเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางด้านจิตใจ^{๕๐}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง อุบายที่จะจัดการกับสิ่งทั้งปวง ว่าที่ไม่น่าเอาไม่น่าเป็น ด้วยการพิจารณาให้ลึกซึ่งพบความจริงว่า เมื่อยังมีกิเลสตัณหา ความรู้สึกในการเอา การเป็นข่มมีลักษณะไปอีกอย่างหนึ่ง ถ้าไม่มีกิเลสตัณหา มีแต่ปัญญาที่รู้จักสิ่งต่างๆ ที่ถูกต้องตามความเป็นจริง ข่มสามารถที่จะเอาชนะสิ่งเหล่านี้ได้ยกตัวอย่าง เช่น การกินอาหาร ถ้ากินด้วยตัณหาหรือด้วยความอยากในความเอร็ดอร่อย การกินอาหารของบุคคลนั้นต้องมีลักษณะที่แตกต่างจากบุคคลที่ไม่กินด้วยตัณหา แต่กินด้วยสติสัมปชัญญะ ซึ่งเรียกว่าข้อแตกต่างที่เห็นได้อย่างชัดเจน^{๕๑} เหมือนกับจิตของพระอรหันต์ท่านมีความสุขอยู่กับความว่าง คือว่างจากกิเลส ว่างจากการปรุงแต่ง ในลักษณะต่างๆ และคนธรรมดาเกี่ยวกับเรื่องการกินอาหาร คือการกินให้ถูกต้องให้เป็นประโยชน์แก่ร่างกายและมีความสุขสบาย^{๕๒}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง พระพุทธเจ้าหรือพระอรหันต์ว่าท่านเป็นบุคคลที่ไม่มีกิเลสตัณหา ท่านยังทำอะไรได้เหมือนกับบุคคลทั่วไปเพราะท่านทำงานด้วยจิตที่ว่างจากอุปาทาน ทำงานได้มากกว่าบุคคลธรรมดาเสียอีก คนธรรมดาทำงานด้วยอำนาจของกิเลสตัณหา แต่พระอรหันต์ท่านทำงานด้วยอำนาจของปัญญา คือ ความรู้ที่แจ่มแจ้งว่าอะไรเป็นอะไร เป็นข้อแตกต่างระหว่างพระอรหันต์กับปุถุชน ปุถุชนเป็นทุกข์แต่พระอรหันต์ท่านไม่เป็นทุกข์ ท่านจึงสืบอายุพระพุทธศาสนาได้ยืนยาวจนถึงพวกเรา และทำประโยชน์ไว้มากมายกับสังคมชาวพุทธยุคปัจจุบัน^{๕๓} พระอรหันต์คือบุคคลสูงสุดหรือยอดมนุษย์ที่มีคุณธรรมสูงสุด เพราะว่าถ้าไม่มีพระอรหันต์ก็เท่ากับไม่มีพระพุทธศาสนา พระอรหันต์คำนี้มีความหมายสูงสุดสำหรับมนุษย์ พระพุทธเจ้าท่านก็เป็นพระอรหันต์ พระอรหันต์ทั้งหลายทั่วไปที่มาประชุมกันในวันมาฆบูชาวันนี้ทั้งหมด ๑,๒๕๐ รูป และถือว่าเป็นบุคคลสูงสุดในพระพุทธศาสนา เป็นผู้ทำประโยชน์แก่มวล

^{๕๐} พุทธทาสภิกขุ, *หลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๕๐-๑๕๑.

^{๕๑} พุทธทาสภิกขุ, *ตุลาการภิธรรม เล่ม ๑*, หน้า ๔๑.

^{๕๒} พุทธทาสภิกขุ, *พจนานุกรมฉบับพุทธทาส*, หน้า ๒๑.

^{๕๓} พุทธทาสภิกขุ, *ตุลาการภิธรรม เล่ม ๑*, หน้า ๔๒-๔๓.

มนุษย์พวกท่านทั้งหมดมีชีวิตที่รุ่งเรืองด้วยปัญญาเป็นมนุษย์ที่เต็ม มีความเต็มเปี่ยมแห่งความเป็นมนุษย์^{๕๔}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง บุคคลที่ไม่เคยบวชไม่เคยสมาทานรับศีล^{๕๕} ว่าแต่เขาเป็นบุคคลที่มีความสามารถเข้าถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ด้วยการมีจิตใจที่สะอาด สว่าง สงบ หมดความยึดถือในสิ่งที่น่าเอา น่าเป็นคือหมดความเป็นอัตตาตัวตนแล้ว จึงมีความเป็นพุทธบริษัท โดยสมบูรณ์ตามหลักการทางพระพุทธศาสนา^{๕๖} พุทธบริษัท ที่ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ในธรรมโฆษณ เรื่อง “สันตเสตัพพะธรรม” ว่า หมายถึง บริษัทของผู้รู้ผู้ตื่นผู้เบิกบาน แวดล้อมอยู่ใกล้ชิดพระพุทธเจ้า เจริญรอยตามพระพุทธเจ้า^{๕๗}

จากที่กล่าวทั้งหมดมาสรุปได้ว่า การรู้ว่า อะไรเป็นอะไรที่ถูกต้องถึงที่สุด คือ รู้ว่า สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เพราะเมื่อรู้โดยแท้จริงแล้วก็จะเกิดความรู้ชนิดที่จิตใจจะไม่อยากเป็นอะไรด้วยความยึดถือ แต่ถ้าเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งใดๆ ที่เรียกกันว่า ความมีความเป็น ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับด้วยคามมีสติสัมปชัญญะหรือด้วยอำนาจของปัญญา ไม่เกี่ยวข้องกับอำนาจของตัณหา ความทุกข์ก็จะไม่เกิดขึ้น ซึ่งเป็นผลที่เกิดขึ้นจากการเห็นแจ้งในความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั่นเอง

๓.๕.๔ อุปาทานสี่

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง เรื่องความทุกข์ทางพระพุทธศาสนา ว่าตามความมุ่งหมาย คือ พระพุทธศาสนาจะแก้ปัญหาเรื่องความทุกข์ในจิตใจ ซึ่งสูงและลึกยิ่งไปกว่าความมุ่งหมายของ ศีลธรรมหรือจริยธรรม และโรคในทางพระพุทธศาสนาที่ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวอบรมกับคณะผู้พิพากษามี ๓ ประเภท^{๕๘} คือ ๑) โรคทางกาย (physical disease) เป็นการเจ็บป่วยทางเนื้อหนัง ร่างกาย เป็นกันอยู่ทั่วไป ต้องไปโรงพยาบาลทั่วไปซึ่งเห็นกันอยู่ในยุคปัจจุบัน ๒) โรคทางจิต (mental disease) คือความเจ็บป่วยทางจิต ต้องไปโรงพยาบาลโรคจิต ๓) โรคทางวิญญาณ (Spirituad disease) คือโรคที่เกิดมาจากกิเลสเข้ามาทำลายสภาพความปกติ หรือโรคที่ขาดธรรมะหล่อเลี้ยงจิตใจ ซึ่งมีต้นเหตุมาจากอวิชชาคือความไม่รู้ ตัณหาคือความอยาก อยู่ในสภาพของความป่วยในทางวิญญาณ ต้องไปโรงพยาบาลของพระพุทธเจ้า ฉะนั้นปุณฺณจะหลีกออกมาให้ห่างจาก

^{๕๔} พุทธทาสภิกขุ, พระอรหันต์อย่าลืม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑.

^{๕๕} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๔๗.

^{๕๖} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาภิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๔๖.

^{๕๗} พุทธทาสภิกขุ, พจนานุกรมธรรมฉบับพุทธทาส, หน้า ๑๗๐.

^{๕๘} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๕๔.

สิ่งทั้งหลายที่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยการศึกษาว่าอะไร เป็นอะไรให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ จนถอนตัวออกมาจากอุปาทานได้ เมื่อรู้เข้าใจต้นเหตุของการเกิดกิเลสซึ่งเป็นตัวของความยึดถือในสิ่งทั้งปวง ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า “อุปาทาน”^{๕๕} คำว่า “โรคทางวิญญาณ” หมายถึงโรคที่มีเชื้ออยู่ที่ความรู้สึกว่าตัวเรา ว่าของเรา หรือว่า ตัวกู-ของกู ที่มีอยู่ประจำอยู่ในจิตใจ เป็นเชื้อโรคอยู่ แล้วก็เบิกบานออกมาเป็นความรู้สึกว่าตัว ตัวกู-ของกู แล้วก็ทำไปตามอำนาจความเห็นแก่ตัว มันจึงเป็นความโลภ ความโกรธ ความหลง ทำให้เดือดร้อนกันทั้งตัวเองและผู้อื่นนี่คืออาการของโรคทางวิญญาณมันอยู่ภายใน^{๕๖}

ความหมาย “อุปาทาน” ตามทัศนะที่ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ว่า “อุปาทาน” คืออำนาจของความยึดมั่นถือมั่น เป็นสิ่งที่ทำให้คนเราตกเป็นทาสจนถอนตัวไม่ขึ้น พอหลงใหลในสิ่งใด ก็ไปยึดติดในสิ่งนั้น ตกอยู่ใต้อำนาจของมันจนกลายเป็นอวิชชา อุปาทาน ที่นำมากล่าวกับคณะผู้อบรมที่จะเป็นผู้พิพากษามีอยู่ ๔ ประการคือ

๑) กามอุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นโดยความเป็นกามหรือของรักใคร่ทั่วไป ซึ่งเห็นได้จากการที่คนเราตามธรรมชาติมีความหลงติดพันในสิ่งที่น่ารักใคร่ที่น่าพอใจ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสเพราะตามสัญชาตญาณคนเราย่อมมีความรู้สึกสนุกสนานเพลิดเพลินหรือเเริ่ดอร่อยในกามคุณ ๕ ตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ขยายออกไปอีกเป็น ๖ คือ “ธรรมารมณ์” หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นมาในจิตใจ จะเป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ซึ่งเกี่ยวกับวัตถุภายนอกและภายใน แล้วเกิดความเเริ่ดอร่อยเพลิดเพลินทางจิตใจในขณะที่รู้สึก^{๕๗}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ธรรมชาติของมนุษย์พอเกิดจากช่องคลอดของมารดา ว่า ย่อมรู้จักรสกามารมณ์ทั้ง ๖ ทำให้ยึดติดเคยชินในสิ่งนั้นจนกระทั่งโตเป็นหนุ่มเป็นสาว เกินวิสัยที่คนธรรมดาจะสอนได้เพราะมันเป็นเรื่องสัญชาตญาณตามธรรมชาติโดยตรง ซึ่งมีในทั้งคนและสัตว์เดรัจฉาน จึงเป็นปัญหาสำคัญจะต้องมีความรู้ความเข้าใจให้ถูกต้องและประพฤติปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง มิฉะนั้นอำนาจของความยึดติดจะเป็นตัวนำไปสู่ความวินาศนิภัย ทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์ปฤชณทำกันอยู่ไม่ว่าอะไร สาเหตุมาจากกามารมณ์ทั้งนั้น ไม่ว่า จะรักกันเกลียดกัน ชังกัน อิจฉาริษยาฆ่าฟันกัน หรือฆ่าตัวตาย ก็สาเหตุมาจากกามารมณ์ทั้งสิ้น^{๕๘}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง การที่มนุษย์ต้องทำงานขวนขวายหรือทำกิจกรรม ความอยากย่อมเกิดมาจากความใคร่ได้สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็แสวงหาความสบายใจในทางรูป เสียง กลิ่น รส

^{๕๕} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๕๐.

^{๕๖} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา, หน้า ๒๔-๒๕.

^{๕๗} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๕๗.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔.

สัมพัสมำบำรุงบำเรอตน และเรื่องการทำบุญ อธิษฐานให้ได้ไปสวรรค์ ให้ได้พระนิพพาน ก็มีสาเหตุมาจากความหวังในทางกามารมณ์ทั้งนั้น^{๖๓}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง กามารมณ์มีอำนาจร้ายกาจสามารถที่จะทำให้ทำลายโลกให้วินาศฉิบหายย่อยยับได้ ก็เพราะมีสาเหตุมาจากกามุปาทาน คือความยึดมั่นถือมั่นอย่างเหนียวแน่น พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่าอุปาทานขึ้นต้นเป็นปัญหากับโลกมนุษย์โดยตรง โลกจะวินาศหรือฉิบหายจะเป็นอะไรก็ตาม ย่อมมีมูลเหตุมาจากกามุปาทาน ถ้าเปรียบเทียบกับทางโลก การติดรสกามารมณ์จะมีประโยชน์มาก เพราะจะทำให้รักครอบครัวและขยันแสวงหาทรัพย์สมบัติพร้อมชื่อเสียงเกียรติยศ ความมีหน้ามีตาในสังคม แต่ถ้าทัศนะทางพระพุทธศาสนาที่ท่านพุทธทาสนำมากล่าวไว้ว่า “ความสุขที่ไม่มีธรรมะเป็นรากฐาน คือความทุกข์ทรมานที่กำลังรอเวลาอยู่” ถ้าลดละเลิกได้จนหมดสิ้น จึงจะเป็นการดับทุกข์ทั้งปวงได้อย่างสิ้นเชิง^{๖๔}

๒) ทิฏฐุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐิหรือความคิดเห็นที่มนุษย์เรามีอยู่มาแต่เดิม เป็นสิ่งที่เห็นได้ด้วยตนเองเข้าใจไม่ยาก คนเราพอเกิดมาก็ได้รับการศึกษาอบรมให้เกิดมีความคิดเห็นมีไว้สำหรับความยึดมั่น กลายเป็นอัตตาตัวตนอยากมีอำนาจเหนือคนอื่น ซึ่งเรียกว่าทิฏฐิ เป็นลักษณะที่ยึดติดในความคิดเห็นของตนเป็นไปตามธรรมชาติ เป็นสิ่งที่ห้ามกันไม่ได้ ซึ่งเป็นโทษภัยร้ายกาจไม่น้อยไปกว่าในของรักของใคร่ ถ้ายังยึดติดในความเห็นเดิมๆ โดยการอยากอยู่เหนือเก่งกว่าคนอื่น จะต้องปรับปรุงทิฏฐิความคิดเห็นของตนให้ถูกต้องเป็นสัมมาทิฏฐิตามหลักทางพระพุทธศาสนา โดยพ้นจากความเห็นผิดจากคลองธรรม ซึ่งเรียกว่ามิจฉาทิฏฐิ^{๖๕}

ฉะนั้น ทิฏฐิที่เป็นความดีอรัน มีมูลมาจากหลายสาเหตุ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะเกี่ยวข้องกับประเพณีวัฒนธรรมเก่าแก่หรือลัทธิศาสนาดั้งเดิมเป็นส่วนใหญ่ ทิฏฐิคืออรันเป็นลักษณะส่วนตัว ไม่มากมายเหมือนที่มาจากขนบธรรมเนียมประเพณี ชอบสะสมจนกลายเป็นความเคยชินทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า “อนุสัย” หมายถึง ความเคยชินที่นอนเนื่องอยู่กับความรู้สึกลึกภายในแก้ไขยาก ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการที่จะก้าวไปสู่ความเป็นพระอรหันต์ จิตจึงต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏฏ์ จนหมดความเป็นอิสระทางจิตทิฏฐิต่างๆ ที่เกิดขึ้นมาเพราะความโง่หรือความไม่รู้ (อวิชชา) เมื่อไม่รู้ตามความเป็นจริงในสิ่งเดิมๆ เช่น เห็นว่าสิ่งนี้น่ารักน่ายึดถือ สิ่งนี้เที่ยงแท้ถาวร เป็นความสุขเป็นตัวตน แทนที่จะเห็นว่าสิ่งนั้นเป็นเพียงภาพมายาที่ลวง

^{๖๓} พุทธทาสภิกขุ, ตุลาการิทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๕๕.

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

ตาต่างตกอยู่ใต้อำนาจกฎธรรมชาติหรือสังขธรรม แต่กลับเห็นว่าสิ่งนั้นเป็นอัตตาตัวตนเป็นสิ่งที่น่ายึดถือกลายเป็นของเที่ยง เลยทำให้กลายเป็นทฤษฎีที่ไม่ยอมใคร^{๖๖}

จึงสรุปได้ว่า ทฤษฎีมานะมีอยู่ในปุถุชนคนใดก็ตามนับว่าเป็นอุปสรรคหรือศัตรูของความก้าวไปสู่ผู้มีคุณธรรมสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา ทำให้คนเราไม่สามารถปรับเปลี่ยนพฤติกรรมไปในทางที่ดีขึ้น หรือไม่สามารถเปลี่ยนความเห็นผิดในลัทธิศาสนาหรือความเชื่ออื่นๆ ที่เคยหลงเชื่อมาแล้วแต่เดิมได้ พระพุทธศาสนาจึงถือว่าทฤษฎี เป็นกิเลสศัตรูตัวร้ายกาจ เป็นสิ่งที่ทำอันตรายอย่างหนึ่ง ซึ่งจะต้องพยายามทำให้หมดไปจากบุคคลที่เรียกตัวเองว่า“ผู้ฝึกคุณธรรม” หรือสามารถปล่อยวางได้โดยไม่ตกเป็นทาสของมันอีก

๓) **ศีลพทุปปาทาน** คือ การยึดคิดในวัตรปฏิบัติที่มุ่งหมายผิดทาง หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่นในการประพฤติดิปฏิบัติสืบต่อกันมาตั้งแต่สมัยโบราณ อย่างงมงายไร้เหตุผลหรือที่นิยมเรียกกันว่า ขลังศักดิ์สิทธิ์ คิดจนเป็นอนุสัยความเคยชินไม่ยอมเปลี่ยนแปลง^{๖๗}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ว่าคนในสังคมไทยว่ามีสิ่งที่ดีๆ ไม่น้อยไปกว่าชาติอื่น ที่นิยมถือเครื่องรางของขลังหรือมีเคล็ดลับต่างๆ เช่น เวลาตื่นนอนตอนเช้าจะต้องเสกคาถาใส่ น้ำล้างหน้า เวลาถ่ายอุจจาระก็ต้องหันหน้าไปทางทิศนั้นทิศนี้ จะทานอาหารหรือจะนอน ก็ต้องมีเคล็ดพิธี เชื่อผีสงเทวดา ต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นการปฏิบัติแบบงมงายไร้เหตุผล ไม่นึกถึงเหตุผลและความถูกต้องเป็นหลัก คงทำไปด้วยความยึดมั่นถือมั่น โดยที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงความคิดเดิม เพราะไสยศาสตร์เป็นวิชาของมนุษย์ที่ไม่เกี่ยวข้องกับการใช้หลักเหตุผล การที่จะเรียกว่าวิชา เรียกสิ่งชนิดที่ไม่เกี่ยวข้องกับการใช้เหตุผล หมายความว่า เป็นความรู้ที่สอนสืบๆ กันมาตั้งแต่สมัยโบราณ เป็นวิชาสำหรับดับทุกข์ชั่วขณะกลายเป็นวัฒนธรรมความเคยชิน ไม่สามารถใช้หลักเหตุผลและวิชาได้ ไสยะ แปลว่า หลับ พุทธะ แปลว่า ตื่น ไสยศาสตร์ แปลว่า ศาสตร์ของคนหลับ พุทธศาสตร์ แปลว่า ศาสตร์ของคนตื่น ไสยศาสตร์สอนให้พึ่งสิ่งภายนอก มีการบนบานให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วย ตรงกันข้ามพุทธศาสตร์สอนให้พึ่งตนเอง^{๖๘}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ว่าบุคคลที่อ้างตนว่าเป็นพุทธบริษัท หรืออุบาสกอุบาสิกา ชำนาญในทางพระพุทธศาสนาก็ยังการยึดมั่นปฏิบัติแบบงมงายไร้สาระ หรือที่อ้างตัวเองเป็นภิกษุสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้าก็ยังมี การปฏิบัติลักษณะเดียวกัน ผู้ปฏิญาณว่าตัวเองเป็นชาวพุทธแท้ไม่

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙.

^{๖๘} พุทธทาสภิกขุ, **สันติภาพของโลก** พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๑), หน้า ๓๐๕.

ควรเชื่อสิ่งแบบนั้น การประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ต้องเป็นสัมมาทิฐิ ตลอดสายโดยสิ้นเชิง^{๖๕}

๔) **อิตตวาอุปาทาน** คือ ยึดมั่นโดยความเป็นอัตตาตัวตน ความยึดมั่น ว่าตัว ว่าตน เป็นสิ่งสำคัญ และเป็นสิ่งที่เร้นลับอย่างยิ่ง ซึ่งมีอยู่ในสิ่งที่มีชีวิต เป็นสัจชาตญาณขั้นต้นที่สุดของสิ่งมีชีวิต และมูลฐานของสัจชาตญาณอื่นๆ เช่น สัจชาตญาณเรื่องการนอน สัจชาตญาณการหาอาหารกิน สัจชาตญาณหลบหนีอันตราย สัจชาตญาณการสืบพันธุ์ ซึ่งล้วนมาจากสัจชาตญาณแห่งความรู้สึกยึดถือตัวตนทั้งนั้น ประเด็นนี้ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าที่ท่านพุทธทาสกล่าวว่าการที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนไว้เป็นใจความสั้นๆว่า “สิ่งต่างๆ ที่คนมีอุปาทานเข้าไปยึดถือเป็นตัวทุกข์” หรือเป็นมูลเหตุแห่งความทุกข์ หรือ “ร่างกายและจิตใจที่คนเข้าไปยึดถืออยู่เป็นตัวความทุกข์”^{๖๖} ดังนั้น คำว่าอุปาทาน จึงแปลว่า ความยึดมั่นถือมั่น ความยึดมั่นถือมั่นนี้เกิดจากความอยากที่โง่เขลา คืออยากด้วยอำนาจของอวิชชา แล้วเข้าไปยึดมั่นถือมั่นสิ่งใดอยู่ อุปาทานเป็นเหมือนกับเชือกหรือสาย หรืออย่างอื่น ที่ผูกพันจิตใจของสัตว์นั้นๆ ให้ติดอยู่กับภพ มีกามภพเป็นต้น^{๖๗}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง อุปาทานข้อนี้เป็นต้นกำเนิดของชีวิต และเป็นต้นกำเนิดของความทุกข์ต่างๆ ดังคำที่ว่า ชีวิตคือความทุกข์-ความทุกข์คือชีวิต^{๖๘} หมายความว่า ถ้ารู้จักมูลกำเนิดของชีวิต และความทุกข์ ถือว่าเป็นการรู้ในสิ่งที่ลึกซึ้งที่สุดและควรรู้ถึงที่สุด เป็นทางกำจัดความทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิงเป็นวิชาความรู้เฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ไม่มีในศาสนาอื่น ทางที่ปฏิบัติเพื่อเอาชนะสัจชาตญาณได้คือหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาด้วยการสามารถทำลายสัจชาตญาณอย่างสัตว์เครื่องจาน หรือ อุปาทานทั้ง ๔ ประการในพระพุทธศาสนา คือ ต้องศึกษาปฏิบัติควบคุมบังคับสิ่งที่ยึดมั่นผิดๆให้อยู่ในอำนาจอย่างมีสติปัญญา เราก็สามารถดำรงชีวิตอยู่ในท่ามกลางสังคมได้อย่างสันติสุขอย่างไม่มีความทุกข์ทรมาน หรือทุกข์แต่เนือยที่สุดจนสามารถปฏิบัติหน้าที่การงานหรือมีชีวิตอยู่ในโลกที่เยือกเย็น มีแต่ความสะอาด สว่าง สงบเย็นเป็นนิพพาน^{๖๙}

^{๖๕} พุทธทาสภิกขุ, **ตุลาการภิธรรม** เล่ม ๑, หน้า ๖๐.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒.

^{๖๗} พุทธทาสภิกขุ, **พระพุทธคุณบรรยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๑), หน้า ๔๕๘.

^{๖๘} พุทธทาสภิกขุ, **ตุลาการภิธรรม** เล่ม ๑, หน้า ๖๔.

^{๖๙} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์**, หน้า ๕๔-๖๐.

ที่กล่าวมาทั้งหมดสรุปได้ว่า อุปาทานทั้ง ๔ เป็นปัญหอันเดียวที่พุทธบริษัท หรือ ผู้ประสงค์จะรู้จักตัวแท้พระพุทธศาสนา จะต้องศึกษาเข้าใจให้ได้ เพราะว่าวัตถุประสงค์ของการ รักษาพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนา ก็เพื่อทำจิตให้หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นที่ผิดๆ ซึ่งมี คณะผู้เข้ารับการอบรมที่จะเป็นผู้พิพากษาจะารู้เข้าใจตัวแท้พระพุทธศาสนาจะได้ปฏิบัติถูกต้อง และในท้ายบาฬีทุกๆสูตร ได้กล่าวถึงการบรรลุธรรมของพระอรหันต์ ด้วยการทำจิตให้หลุดพ้น จากตัวอุปาทาน จิตใจไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์ จึงกลายเป็นโลกุตระคือพ้น โลก ซึ่งเป็นใจความสำคัญที่สุดของพระพุทธศาสนา

๓.๕.๕ ไตรสิกขา

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ความถึงความหมายของคำว่า “ไตรสิกขา” คือ หลักการ ประพฤติปฏิบัติกระทำลงไปจริงๆ เกี่ยวกับด้านกาย วาจา เพื่อพัฒนาชีวิตให้ประสบความสำเร็จ เป็นคนสมบูรณ์แบบตามแนวพุทธ บรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิตคือพระนิพพานใน พระพุทธศาสนา^{๓๔}

สิกขาขั้นที่ ๑ เรียกว่า “ศีล” หมายถึง การประพฤติปฏิบัติดี ประพฤติถูกต้องตาม หลักทั่วไป โดยไม่เบียดเบียนตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน มีจำแนกไว้เป็น ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ เป็นการปฏิบัติเพื่อความสงบเรียบร้อยปราศจากโทษขั้นๆต้น ทางกาย ทางวาจา ซึ่ง เกี่ยวข้องกับสังคมและส่วนรวม หรือเกี่ยวกับสิ่งต่างๆ ที่จำเป็นแก่ความเป็นอยู่ถ้าเรียกเต็มชื่ออย่าง สมบูรณ์ว่า “ศีลสิกขา”^{๓๕} คุณธรรมเกิดจากการรักษาศีลอย่างเคร่งครัด เพราะศีลสามารถทำให้ผู้ ศึกษาปฏิบัติจริงๆ ซึ่งทำลายตัวอหังการ-มมังการ ทำลายอัตตาตัวตนได้ เรียกว่าเป็นการรักษาศีล ด้วยสติปัญญา มองเห็นโทษของตัวอหังการ-มมังการ หรือการมองเห็นโทษของกิเลสตัณหา จากนั้นพยายามรักษาศีลเพื่อจะกำจัดซึ่งกิเลสและตัณหา^{๓๖}

สิกขาขั้นที่ ๒ เรียกว่า “สมาธิ” คือเป็นการบังคับควบคุมจิตใจของตนเองไว้ให้อยู่ ในสภาพปกติที่จะทำประโยชน์ให้ได้มากที่สุดตามที่ต้องการ และตั้งข้อสังเกตความหมายของคำว่า “สมาธิ” ไว้ให้ถูกต้องโดยคณะผู้เข้ารับการอบรมทั้งหลายจะรู้เข้าใจสาระสมาธิคือจิตที่ตั้งมั่น แน่วแน่นิ่งเหมือนท่อนไม้ ซึ่งเป็นจิตที่สงบเย็น เป็นจิตที่บริสุทธิ์แต่เพียงลักษณะ ๒ อย่าง ไม่ใช่ ความหมายที่แท้จริงของสมาธิหลักพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ พระองค์แสดงลักษณะของจิต

^{๓๔} พุทธทาสภิกขุ, **ฆราวาสธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓๔.

^{๓๕} พุทธทาสภิกขุ, **ตุลาการิกธรรม** เล่ม ๑, หน้า ๗๑.

^{๓๖} พุทธทาสภิกขุ, **การทำบุญให้ถูกวิธี**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๑), หน้า ๒๒.

ถือว่าสำคัญที่สุด คือคำว่า “กมุมนิโย” แปลว่า สมควรแก่การงาน คำนี้เป็นคำสุดท้ายที่พระพุทธองค์ทรงแสดงลักษณะจิตที่เป็นสมาธิ^{๓๗} สมาธิโดยความหมาย แปลว่า ความทรหดอดทนในทางจิตใจ เมื่อจิตเป็นสมาธิตั้งมั่น ก็มีความทรหดอดทนในการต่อสู้ ในการบากบั่น จึงเรียกว่าสมาธิ^{๓๘}

ศึกษาขั้นที่ ๓ เรียกว่า “ปัญญา” หมายถึง การฝึกฝนอบรมให้เกิดความรู้แจ้ง ความเข้าใจอันถูกต้องและสมบูรณ์ถึงที่สุดในสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง ด้วยเหตุพระพุทธศาสนาจึงมีระเบียบปฏิบัติเรียกว่า ปัญญาศึกษา เป็นส่วนสุดท้ายสำหรับจะได้ฝึกฝนอบรมให้เกิดความเข้าใจให้เห็นในสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริงโดยสมบูรณ์^{๓๙} ปัญญา คือรู้อย่างแจ่มแจ้ง ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรโดยความเป็นตัวเราหรือของเราเรียกว่าปัญญา^{๔๐} ปัญญาตามหลักในทางพระพุทธศาสนา จึงแปลว่า ความรอบรู้ หรือรู้แจ้งแทงตลอด ในสิ่งที่ควรรู้ จำกัดว่ารอบรู้ แต่ในสิ่งที่ควรรู้อย่างเพียงพอ สำหรับมนุษย์ เพราะว่าเราเป็นมนุษย์สัตว์ประเสริฐด้วยคุณธรรมควรจะมีปัญญาคุ้มครองรักษาจิต^{๔๑}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง คำว่า “ความเข้าใจ” กับคำว่า “ความเห็นแจ้ง” ในทางพระพุทธศาสนาซึ่งมีลักษณะที่ต่างกัน กับความเข้าใจ ซึ่งอาศัยการคิดคำนึงด้วยการใช้เหตุผล หรือการคาดคะเนตามเหตุผลส่วนความเห็นแจ้งไปไกลกว่านั้น เป็นสิ่งที่ต้องปฏิบัติสัมผัสจริงๆ โดยอาศัยการเฝ้าเพ่งดูอย่างพินิจพิจารณา จนเกิดความรู้ลึกเบือหน่ายไม่หลงใหลในสิ่งนั้น ด้วยน้ำใสใจจริง ฉะนั้นปัญญาศึกษาตามหลักพุทธศาสนาจึงไม่ได้หมายถึงปัญญาที่ได้มาจากหลักของเหตุผล เหมือนที่ใช้กันอยู่ในวงการวิชาการสมัยปัจจุบัน ซึ่งเป็นคนละอย่างกัน^{๔๒} ความเห็นแจ้งต้องเห็นจนประจักษ์แก่ใจ ต้องได้มาจากการที่ได้ผ่านสิ่งนั้นมาแล้วจริงๆ^{๔๓}

ตามหลักความจริงแล้วปัญญาในทางพระพุทธศาสนา ต้องเป็นปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดสามารถดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง ด้วยการสัมผัสสิ่งนั้นมาแล้ว โดยวิธีใดวิธีหนึ่ง (Spiritual-

^{๓๗} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๗๒.

^{๓๘} พุทธทาสภิกขุ, เติจิจลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๒๑๕.

^{๓๙} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๗๔.

^{๔๐} พุทธทาสภิกขุ, วิธีฝึกสมาธิและวิปัสสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๓), หน้า ๓๘.

^{๔๑} พุทธทาสภิกขุ, อิทปปัจจยตา, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๓๑-๑๓๓.

^{๔๒} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๗๕.

^{๔๓} พุทธทาสภิกขุ, อุปสรรคของการเลื่อนขั้นตัวเอง, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๖.

Experience) จนแน่วแน่ไม่อาจลืมเลือนได้ เพราะฉะนั้นการพิจารณาในทางปัญญาตามศึกษาข้อนี้ จึงต้องใช้สิ่งต่าง ๆ ที่ผ่านมาแล้วในชีวิต ตนเองเป็นเครื่องพิจารณา อย่างน้อยควรเป็นเรื่องที่มีน้ำหนักถึงขั้นเกิดความเบื่อหน่ายในสิ่งทั้งหลาย ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนที่แท้จริง

ฉะนั้น ถ้าคิดไปตามแนวเหตุผล ทำการวินิจฉัยในลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ได้แก่สัญญาคือความจำหมายรู้ เข้าใจธรรมดา ไม่ใช่หนทางให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดจากสิ่งทั้งหลายได้ หลักทางพระพุทธศาสนาได้บัญญัติไว้อย่างชัดเจน ถ้าเห็นแจ้งถึงขั้นเป็นวิปัสสนาเห็นแจ้งสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง จึงจะเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดจากสิ่งทั้งหลายได้จริง ๆ^{๔๔}

ศีลสิกขา เป็นเพียงการศึกษาปฏิบัติ ในขั้นเตรียมเบื้องต้น เพื่อให้ผู้ปฏิบัติคือคณะผู้พิพากษาที่มีความเป็นอยู่แบบไม่เป็นทุกข์ ซึ่งทำให้จิตใจปกติ เพราะอานิสงส์ของศีลมีหลายอย่าง แต่ที่สำคัญที่สุดคือเป็นไปเพื่อให้เกิดสมาธิ พระพุทธเจ้าท่านมุ่งหมายตรงถึงข้อที่จะให้เป็นที่เกิดที่เจริญของสมาธิ ศีลจะเป็นตัวส่งเสริมให้เกิดสมาธิได้ง่าย ถ้าเรายังมีตัวอุปสรรคหรือตัวมารจิตใจไม่อาจตั้งมั่นเป็นสมาธิได้^{๔๕}

สมาธิสิกขา คือการที่เราสามารถควบคุมบังคับจิตหรือใช้จิตให้ทำหน้าที่ให้เป็นประโยชน์ได้มากที่สุด ในขั้นศีล มีความประพฤติดีทางกาย ทางวาจา ในขั้นสมาธิก็มีความประพฤติดีทางจิต คือเว้นจากความคิดประเภทมิถาภิภูฏ ไม่เศร้าหมอง ไม่ฟุ้งซ่าน โดยอยู่ในสภาพที่สามารถปฏิบัติหน้าที่ จนเรียกว่าเป็นสมาธิ^{๔๖}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ว่าคนเราสามารถถือเอาประโยชน์จากสมาธิได้เรียกว่าเป็นมนุษย์ได้ก้าวหน้าขึ้นมาถึง และการรู้ความลับของธรรมชาติอีกขั้นหนึ่ง ซึ่งหมายถึง การรู้วิธีบังคับจิตให้มีสมรรถภาพเกินกว่าที่มนุษย์ธรรมดาจะทำได้ ขั้นศีลยังไม่ถือว่าเป็นการอวดอุตตริมนุสสธรรม แต่พอมาถึง ขั้นที่เป็นสมาธิ เป็นฌาน เป็นสมาบัติ ท่านจัดเป็นอุตตริมนุสสธรรม ซึ่งผู้ศึกษาปฏิบัติคือพระภิกษุจะอวดไม่ได้ ขึ้นอวดก็ชื่อว่าไม่เป็นพระที่ดีหรือถึงกับไม่เป็นภิกษุเลย^{๔๗}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง การปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา เช่น การฝึกสมาธิ จะต้องฝึกด้วยความตั้งใจ ความมุ่งมั่น ความเลื่อมใสศรัทธาจริงๆ หรือใช้ความเพียรฝึกอบรมให้จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ เปรียบเหมือนทำอะไรต้องลงทุน การจะทำกิจกรรมอะไรทุกอย่างก็ต้องใช้สมาธิ สมาธิจึงเป็นเรื่องจำเป็นและสำคัญการฝึกสมาธิต้องใช้ความอดทนหรือความเพียรจึงจะ

^{๔๔} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๗๖.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๘.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒.

ประสบความสำเร็จ ฉะนั้นสมาธิจึงมีความจำเป็นและเป็นสิ่งสำคัญมีมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล ปัจจุบันยังต้องการสมาธิมากกว่าครั้งพุทธกาลด้วยซ้ำไป^{๘๘} และถึงขั้นปล่อยวางได้คลายความอยากออกจากตัณหาได้ เปรียบเสมือนการเดินทางของชีวิตซึ่งเป็นการเดินทางนามธรรม ในความหมายของพระพุทธเจ้า คนเราเกิดมาก็ต้องศึกษาเล่าเรียน จิตใจก็มีความเจริญงอกงาม มีวิวัฒนาการมาตั้งอยู่ในครรภ์ ตั้งแต่คลอดออกมาจนกระทั่งเรียนรู้สิ่งต่างๆ มีจิตใจสูงขึ้นตามลำดับ จนกระทั่งพัฒนามาถึงขั้นสูงสุดคือเป็นพระอรหันต์ ผู้หลุดพ้นจากกิเลสหรือการเวียนว่ายตายเกิด เพราะปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์แปด^{๘๙}

ดังนั้น ผลของความเบื่อหน่ายคลายความอยาก ออกจากสิ่งทั้งปวง โดยไม่ตกเป็นทาสของสิ่งใดสิ่งหนึ่งอีกต่อไป ย่อมเป็นอานิสงส์ของปัญญา ท่านใช้เรียกด้วยคำบาลีว่า “วิมุตติ” หมายความว่าหลุดพ้นจากการเป็นทาสของสิ่งทั้งปวง โดยเฉพาะทาสของสิ่งที่เรารัก ฉะนั้น คำว่าเป็นทาสของสิ่งทั้งปวง ย่อมหมายถึงทั้งทางที่พอใจและไม่พอใจทั้งฝ่ายบวกและฝ่ายลบ แสดงว่าเราหลุดออกจากการเป็นทาสของสิ่งทั้งปวงมาเป็นอิสระอยู่ได้ด้วยการอาศัยปัญญาทางพระพุทธศาสนา^{๙๐}

พระพุทธเจ้าท่านได้วางหลักการไว้สั้นๆ ที่สุดว่า คนเราบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา ท่านไม่เคยตรัสว่า บริสุทธิ์ได้ด้วยศีลและสมาธิ แต่บริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา เพราะทำให้หลุดมาจากสิ่งทั้งปวง การไม่หลุดคือมีความไม่บริสุทธิ์สกปรกมีดมัวเราร้อน เมื่อหลุดแล้วจะมีความบริสุทธิ์สะอาด สว่าง สงบเย็น เพราะเป็นผลของปัญญาหรือที่เป็นลักษณะอาการที่แสดงว่า ปัญญาได้เข้าถึงการปฏิบัติหน้าที่ถึงที่สุดแล้ว ฉะนั้น **ปัญญาศึกษา** จึงควรที่จะพิจารณาให้ได้อย่างละเอียดถึงขั้นโยนิโสมนสิการ^{๙๑}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ว่าปัญญาในทางพระพุทธศาสนา คือปัญญาที่ถอนตนออกมาเสียจากสิ่งทั้งปวงจนสามารถดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง โดยการทำลายอุปาทาน ๔ ประการได้เสียสิ้น ความยึดติดทั้ง ๔ เป็นเหมือนกับเชือกที่ผูกมัดลุ่มไว้ ปัญญาเปรียบเสมือนมีดที่จะตัดสิ่งเหล่านั้นให้ขาดไป จนไม่มีอะไรเป็นเครื่องผูกมัดเราไว้ให้ติดอยู่กับสิ่งต่างๆ ได้อีก^{๙๒}

จะเห็นว่าหลักการทั้ง ๓ ข้อ ในพระพุทธศาสนานั้นจะไม่ค้านกับศาสนาใดเลย ถ้าศาสนานั้นต้องการจะแก้ปัญหาดังๆ ที่เป็นความทุกข์ของมนุษย์ พระพุทธศาสนาย่อมไม่เป็น

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓.

^{๘๙} พุทธทาสภิกขุ, *ทางเดินของชีวิต*, (กรุงเทพมหานคร : มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๖-๗.

^{๙๐} พุทธทาสภิกขุ, *ตุลาการภิธรรม* เล่ม ๑, หน้า ๘๕.

^{๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

^{๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

ปฏิบัติต่อศาสนาใดๆ^{๕๓} คงไม่มีอะไรมากไปกว่าศาสนาอื่น โดยเฉพาะคือการปฏิบัติในทางปัญญา ซึ่งเป็นสิกขาข้อสุดท้าย เพื่อตัดความยึดมั่นถือมั่นทั้ง ๔ ประการ เพื่อทำให้เป็นอิสระจากสิ่งทั้งปวง หรือตกอยู่ในอำนาจของสิ่งทั้งปวง เช่น พระเป็นเจ้าบนสวรรค์ หรือผีสาธเทวดาไม่มีศาสนาอื่นใดในโลกนี้เหมือนศาสนาพุทธนี้สอนจิตใจให้เป็นอิสระจากการตกเป็นทาสของกิเลสโดยสิ้นเชิง^{๕๔} เพราะว่ายุคปัจจุบันมนุษย์ชอบหลงใหลหรือโลภในความรู้ยึดมั่นถือมั่นในความรู้ตัวเอง จิตใจการกระทำจึงไม่ค่อยประเสริฐ ว่าความรู้ที่มีอยู่นั้นจะมีผลอย่างไร ยิ่งศึกษายิ่งทุดหนัก ยิ่งก้าวหน้าในการศึกษามันยิ่งทุดหนัก จิตใจตัวเองจึงไม่เป็นอิสระจากสิ่งทั้งปวง ถ้ายังทุดหนักก็แปลว่า เปิดโอกาสให้ผีหัวเราะเอา^{๕๕}

ที่กล่าวมาทั้งหมดสรุปว่า ไตรสิกขาทั้ง ๓ คือศีล สมาธิ ปัญญา ในพระพุทธศาสนาเป็นหลักธรรมสำคัญที่พุทธบริษัทต้องศึกษาและปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ด้วยการตัดตัวอุปาทานทั้งสี่ ซึ่งเป็นต้นเหตุของความยึดมั่น-ถือมั่นในลักษณะต่างๆ ให้หมดไปโดยสิ้นเชิงตามหลักการทางพระพุทธศาสนา

๓.๕.๖ เบญจขันธ์

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง สิ่งที่เป็นที่ตั้งของความยึดติด ว่าที่เกาะเกี่ยวของอุปาทาน และที่ตั้งของอุปาทานก็คือโลก คำว่า “โลก” ในทางพระพุทธศาสนามีความหมายกว้างขวางกว่าความหมายตามธรรมดา หมายถึงสิ่งทั้งปวงทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นเกี่ยวข้องกับมนุษย์ เทวดา พรหม สัตว์เดรัจฉาน สัตว์วันรก ปิศาจ อสุรกาย^{๕๖} ซึ่งผู้เข้ารับการอบรมคุณธรรม จะได้รู้เข้าใจในหลักธรรมเบญจขันธ์^{๕๗}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ว่าการรู้จักโลกมีความหมายอยู่ตรงที่ว่ามีความลึกซึ้งเป็นชั้นๆ ซึ่งส่วนมากรู้จักชั้นนอก ที่เรียกว่า “ชั้นสมมติ” หมายถึงสติปัญญาของบุคคลทั่วไป พระพุทธเจ้าท่านจึงสอนหลักการไว้หลายชั้น ท่านมีวิธีสอนแนะนำให้ดูการจำแนกโลกออกเป็นฝ่ายวัตถุ ซึ่งเรียกกันว่า “รูปธรรม” ฝ่ายจิตใจเรียกว่า “นามธรรม” ท่านแบ่งส่วนที่เป็นนามธรรมหรือจิตใจออกเป็น ๔ ส่วน เอารูปธรรม ๑ ส่วนมารวมกันเข้ากับนามธรรมได้ ๕ ส่วน ท่าน

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒.

^{๕๔} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๗๖-๕๔.

^{๕๕} พุทธทาสภิกขุ, เมื่อผีหัวเราะ, (กรุงเทพมหานคร : มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๓๒-๓๓.

^{๕๖} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๑๐๐.

^{๕๗} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๕๕.

เรียกว่า “เบญจขันธหรือขันธ ๕” ซึ่งเป็นส่วนประกอบขึ้นเป็นโลก คือเป็นสัตว์หรือคน เป็นส่วนประกอบโครงสร้างส่วนหนึ่งของชีวิต^{๕๘}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ความหมายของคำว่า “เบญจขันธ” แปลว่า ขันธห้าหรือขันธทั้งห้า คำว่าขันธนั้น แปลว่าส่วนหรือคั่น ลำ หรือกอง คือเป็นหน่วยหนึ่ง ซึ่งแยกออกมาได้นั่นเอง^{๕๙}

ฉะนั้นการที่จะดูโลก หมายถึง การดูสัตว์โลก โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือคน เพราะปัญหาอยู่ที่เรื่องของคน ร่างกายเป็นวัตถุเรียกว่ารูปหรือ **รูปขันธ** (ส่วนที่เป็นรูป) ส่วนที่เป็นจิตหรือนามธรรม ๔ ส่วนจำแนกได้ดังนี้คือ

ส่วนที่ ๑ เรียกว่า “เวทนา”^{๖๐} หมายถึง ความรู้สึก ๓ ประการตามหลักการทางพระพุทธศาสนา มี **สุขเวทนา** คือสุขพอใจอย่างหนึ่ง **ทุกขเวทนา** คือ ทุกข์หรือไม่พอใจอย่างหนึ่ง อีกประการหนึ่ง **อทุกขมสุขเวทนา** คือ อยู่ในลักษณะที่ไม่อาจจะเรียกว่าสุขหรือทุกข์ หรืออุเบกขาในทางพระพุทธศาสนา ความรู้สึกประเภทนี้มีปกติประจำกับคนเราวันหนึ่งๆย่อมเต็มไปด้วยความรู้สึก ท่านจึงถือว่าเป็นส่วนประกอบของชีวิตคนหรือมนุษย์ จึงเรียกส่วนนี้ว่า เวทนาขันธ^{๖๑}

ส่วนที่ ๒ เรียกว่า “สัญญา”^{๖๒} ตามตัวหนังสือ แปลว่า รู้ตัว หรือ รู้พร้อม ซึ่งเป็นความรู้สึกตัวอยู่เหมือนว่ากำลังตื่นอยู่ คือไม่หลับ ไม่สลบ ไม่ตาย หรือว่ามีสติสมปฤติ โดยทั่วไป จะอธิบายกันว่าเป็นความจำหมายรู้ธรรมดา เพราะอย่างยิ่งไม่เมา ยังไม่สลบ ไม่หลับ ไม่ตาย ตามที่กล่าวมา เมื่อมีสิ่งมากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ก็รู้สึกได้ว่าจำได้ว่าเป็นอะไร เช่น รู้ว่า เขียว แดง สั้น ยาว คนสัตว์เรียกว่า เป็นความจำหมายรู้ หรือความรู้สึกสติสมปฤติ

ส่วนที่ ๓ เรียกว่า “สังขาร”^{๖๓} คำว่าสังขาร มีความหมายมากเพราะอาจจะทำให้สับสนกับความหมายหรือความเข้าใจที่นิยามเอาไว้ ขอกล่าวถึงในส่วนที่เป็นนามธรรม ซึ่งแปลว่า “ปรุง” หมายถึง กิริยาอาการของสิ่งที่เป็นอยู่ในคนหนึ่ง ซึ่งได้แก่ การคิดหรือความคิด เช่น คิดจะทำ คิดจะพูด คิดดี คิดเลว ในทางไหนจัดเป็นความคิดทั้งหมด และความรู้สึกที่เป็น

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

^{๕๙} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๒๓๐.

^{๖๐๐} พุทธทาสภิกขุ, **ดูลากริกธรรม เล่ม ๑** หน้า ๕๗.

^{๖๐๑} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์**, หน้า ๑๐๑.

^{๖๐๒} พุทธทาสภิกขุ, **ดูลากริกธรรม เล่ม ๑**, หน้า ๕๘.

^{๖๐๓} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์**, หน้า ๑๐๓.

ความคิดมาจากการปรุงแต่งภายในจิตใจเรียกว่าสังขาร ฉะนั้น คำว่า “สังขาร” อีกนัยหนึ่ง หมายถึง บุญกุศลที่ปรุงแต่งคนให้เกิดขึ้นหมายถึงร่างกายหรือโครงร่างที่มีจิตใจครอง มีความหมายกว้างหลายทาง แต่ตรงกันโดยเหตุที่มันมีความหมายไปในทางที่มีการปรุงแต่ง ประกอบกันขึ้นมา^{๑๐๔}

ส่วนที่ ๔ เรียกว่า “วิญญาน”^{๑๐๕} หมายถึงจิตที่ทำหน้าที่รู้สึกที่ตา ที่หู ที่ตา ที่จมูก ที่ลิ้น ที่กายตลอดถึงที่ใจหรือธัมมารมณ (ไม่ใช่เจตภูตอย่างที่เราเข้าใจกันส่วนมากที่เราเข้าใจกัน) คำว่า ศัพท์ “วิญญาน” แปลว่า รู้แจ้ง แต่อยากให้เข้าใจความหมายสำหรับคณะผู้เข้ารับการอบรม หมายถึงเท่าที่รู้ตามธรรมชาติไม่ได้หมายความว่ารู้ถูกต้องทั้งหมด เพียงแต่รู้ประเภทเมื่อมีอะไรมา กระทบทางตา ที่มารับอารมณ์ทางตา จนเกิดความรู้สึกว่า มันเป็นรูปนั้นรูปนี้ขึ้นมา เมื่อมีอะไรมา กระทบทางหู ก็มีความรู้สึกว่าเป็นเสียงนั้นเสียงนี้ขึ้นมา เมื่อกระทบทางจมูก ก็รู้สึกว่าเป็นกลิ่น ขึ้นมา เพราะจิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูกทางลิ้น ทางกาย ตลอดถึงทางใจ ซึ่ง เรียกว่า วิญญาน^{๑๐๖}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ชันธะห้าว่าเป็นที่เกาะยึดของอุปาทานทั้ง ๔ ซึ่งท่านได้อธิบายไว้แล้วคืออยากให้รู้เข้าใจว่าความยึดนั้นมันเกาะจับอยู่กับ ๕ ส่วน แล้วไปยึดเป็นอัตตาตัวตนขึ้นมาด้วยอำนาจของความโง่หรือวิชาเหมือนเด็กที่เดินเซไปชนประคูดู เจ็บ เด็กคนนั้นต้องตีประคูดูหนึ่งจึงจะหายโกรธหรือหายเจ็บ หมายความว่า ยึดเอารูปล้วนๆ คือประคูดู ซึ่งไม่ใช่ตัวตนที่แท้จริง ให้กลายเป็นอุปาทานมีความยึดติดขึ้นมา^{๑๐๗}

หน้าที่อันจะพึงปฏิบัติในเรื่องเบญจขันธ์ คือต้องการให้ความรู้แจ้งเกิดขึ้น เพื่อกำจัดความโง่หรือวิชา เพราะไม่มีตัวตนส่วนไหนที่น่ายึดถือ ฉะนั้นต้องศึกษาเรื่องเบญจขันธ์ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความหลงว่าเป็นตัวตนให้ละเอียดเข้าใจ เพราะพระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องนี้มากที่สุด ซึ่งเรียกว่า “พหุลาณาสาสนี” พหุล แปลว่า มาก อนุสาสนี แปลว่า คำสอน มีใจความสรุปสั้นๆ “เบญจขันธ์เป็นอนัตตา” และถือว่าเป็นคำสอนที่เป็นตัวแท้พระพุทธศาสนา เป็นใจความสำคัญของพระพุทธศาสนา^{๑๐๘}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ว่าถ้าศึกษากันในแง่ปรมัตถ์ ปรากฏว่า ธาตุ ดิน น้ำ ลม ไฟ ธาตุออกซิเจน หรืออะไรก็ตาม ไม่ว่า จะเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน มีลักษณะ

^{๑๐๔} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๕๕.

^{๑๐๕} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๑๐๔.

^{๑๐๖} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๐๐.

^{๑๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๑.

^{๑๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๒.

เหมือนกันคือ ความว่าง จากสิ่งที่เรียกว่า ตัวตน ดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน ซึ่งภาษาพระพุทธศาสนาเรียกว่า “สุญญตา”^{๑๑๕} ชั้น ๕ คือชีวิต เพราะชีวิตคือกายกับใจ ๒ อย่างยังอาศัยกัน แยกออกเป็น ๕ กองโดยอาการ มีกาย ๑ เรียกว่า รูปชั้น เวทนาชั้น คือความรู้สึกสุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ สัญญาชั้น คือความที่ยังจำหมายอะไรได้ หรือความที่ยังมีสติสัมปยุตสังขารชั้น คือความคิดนึกที่เกิดขึ้นในใจ และวิญญาณชั้น คือสิ่งที่มาทำหน้าที่รู้สึกต่อสิ่งภายนอก หรือรู้แจ้งทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ^{๑๑๖}

ที่กล่าวมาทั้งหมดสรุปได้ว่า สิ่งทั้งปวงในโลกทั้งหมดมารวมอยู่ในคำว่า “เบญจชั้น” คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ละอย่างเป็นมายาไร้ตัวตน แต่มีอำนาจของเวทนาก่อให้เกิดการยึดถือ จนคนทั่วไป อยากมี อยากเป็น อยากไม่ให้เป็นซึ่งล้วนแต่ทำให้เกิดทุกข์ ไม่อย่างเปิดเผยอย่างเร้นลับ ต้องอาศัยหลักศีล สมาธิ ปัญญา เป็นตัวปฏิบัติ เพื่อถอนความหลงคิดในเบญจชั้นได้อย่างสิ้นเชิง โดยไม่ตกอยู่ใต้อำนาจของชั้นห้า จึงจะไม่มีทุกข์ โลกก็จะอยู่ในลักษณะที่อำนาจความผาสุกใจแก่บุคคล ไม่ต้องร้อนใจเพราะสิ่งใด เป็นผู้มีจิตอยู่เหนือสิ่งทั้งปวงตลอดชีวิต ซึ่งเป็นผลที่เกิดขึ้นจากการรู้แจ้งแทงตลอดในเรื่องชั้นห้า ตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า

๓.๕.๖ สมาธิและวิปัสสนาตามธรรมชาติ

ผู้วิจัย จะได้กล่าวถึงลักษณะของแผนภูมิประกอบคำบรรยายอบรมคณะผู้พิพากษา ซึ่งเรียกว่า “แนวการทำให้รู้แจ้งตามวิธีธรรมชาติ ตามทัศนะที่ท่านพุทธทาสได้กล่าวไว้”^{๑๑๗} ดังต่อไปนี้

ปิติและปราโมทย์	:	ความอิ่มใจในธรรม
ปีสัทธิ	:	ความรำจบ
สมาธิ	:	จิตสงบ
ยถาภูตญาณทัสสนะ	:	รู้ความเป็นจริงต่อโลก
นิพพิทา	:	ความเบื่อหน่าย
วิราคะ	:	ความคลายออก
วิมุตติ	:	ความหลุดออก
วิสุทธิ	:	ความบริสุทธิ์ไม่เศร้าหมอง

^{๑๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖.

^{๑๑๖} พุทธทาสภิกขุ, ชีวิตคือชั้น ๕ (ชุดหมอนล้อธรรมจักร), (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๘-๙.

^{๑๑๗} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๑๒๒.

สันติ : ความสงบเย็น
 นิพพาน : ภาวะที่ปราศจากความทุกข์

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง “สมาธิ” ว่าอาจจะมีได้โดยทางธรรมชาติอย่างหนึ่ง และจากการปฏิบัติตามหลักวิชา โดยเฉพาะอีกประเด็นหนึ่ง^{๑๑๒} มีผลอย่างเดียวกันคือเมื่อจิตเป็นสมาธิแล้ว ก็นำไปเพ่งพิจารณา (วิปัสสนา)

เพราะว่า สมาธิที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาตินั้น จะเหมาะสมแก่กำลังของปัญญาที่ใช้ทำการพิจารณา ส่วนสมาธิที่เกิดจากการฝึกตามหลักวิชาการ จะเป็นสมาธิที่มากเกินไป หรือเหลือใช้ที่ยังเป็นต้นเหตุให้ผู้ปฏิบัติหลงผิดเกิดอันตรายเพียงแต่สมาธินั้นก็ได้ เพราะว่าในขณะที่จิตเป็นสมาธิเต็มทีนั้นย่อมเป็นความสุข หรือความสบายชนิดหนึ่ง ซึ่งทำให้เกิดความพอใจจนถึงกับหลงคิดคิดว่าเป็นมรรคเป็นผล ด้วยเหตุนี้ สมาธิที่เป็นไปตามทางธรรมชาติที่เหมาะสมกับการใช้พิจารณานั้นจึงไม่เสียหลาย ไม่เสียเปรียบสมาธิตามแบบที่ฝึกตามแนววิเทศเทคนิค ขอเพียงแต่ให้รู้จักประคับประคองให้สมาธิเกิด และให้เป็นไปด้วยดี^{๑๑๓} เพราะสมาธิจะเป็นกำลังอย่างยิ่ง ซึ่งหมายถึงกำลังทางใจมีกำลังใจมั่น คือรวมหมด สมาธินี้เป็นการรวมกำลังใจทั้งหมดให้เป็นจุดเดียว เหมือนกับเราไฟกัสแสงสว่างพราวๆ ให้มารวมเป็นจุดเดียว มีพลังแรงมาก ส่องไปไกลเห็นไกล ทั้งทางวัตถุ แต่ฝ่ายนามธรรมหรือทางฝ่ายวิญญาณ รวมกำลังใจที่มันพราวๆ อยู่ตลอดวันให้เป็นจุดๆเดียว เป็นกำลังใจอันเดียวส่องไปยังวัตถุประสงค์เพียงอันเดียว ด้วยเรี่ยวแรงทั้งหมด จึงจะแทงทะลุตลอดถึงความจริงของสิ่งต่างๆได้ เรียกว่ากำลังของสมาธิ^{๑๑๔}

ดังนั้น ข้อความต่างๆในพระไตรปิฎก ก็มีแต่การเล่าเรื่องการบรรลุมรรคผลทุกชั้นตามวิธีธรรมชาติ ในที่ต่อพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า หรือต่อหน้าท่านที่สั่งสอนคนอื่นๆ โดยไม่ได้ไปสู่ป่า นั่งสมาธิทำความเพียรอย่างมีพิธีรีตองกำหนดเพ่งอะไรต่างๆ เฉพาะในกรณีแห่งการบรรลุอรหัตตผลของภิกษุปัญจวัคคีย์ หรือฤาษี ๑,๐๐๐ รูป จากการนั่งฟังอนัตตลักขณสูตร และอาทิตตปริยายสูตร ซึ่งเห็นว่าไม่มีการพยายามตามหลักวิชาการใดๆ แต่เป็นการเห็นแจ้งแทงตลอดตามวิธีของธรรมชาติแท้ๆ^{๑๑๕} สมาธิ คือสภาพปกติของจิตในส่วนที่ไม่มีความชั่วร้ายเกิดขึ้นรบกวน

^{๑๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๗.

^{๑๑๓} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๒๔.

^{๑๑๔} พุทธทาสภิกขุ, พุทธจริยธรรม, (กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๖), หน้า ๒๓๘.

^{๑๑๕} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๒๕.

แจ่มใสเหมาะแก่การศึกษา พิจารณาอรรถธรรมอันลึกซึ้งอยู่เสมอ และสงบเยือกเย็นเป็นความ
ผาสุกของจิต เป็นการชิมรสของความสงบอันแท้จริงล่วงหน้าในปัจจุบันทันตาเห็น^{๑๑๖}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ผู้เข้ารับการอบรมผู้พิพากษาทุกท่านจะเข้าใจได้ดี ว่าสมาธิ
ตามธรรมชาตินั้นย่อมเกิดขึ้นเอง ในระหว่างทั้งทำความพยายามเพื่อจะเข้าใจเรื่องราวต่างๆ ให้แจ่ม
แจ้ง และต้องมียุ่่มากในขณะที่มีความเห็นอันแจ่มแจ้งอยู่ในตัวอย่างไม่อาจแยกจากกันได้ ทั้งยัง
เป็นไปตามธรรมชาติ ในลักษณะเดียวกันตามตัวอย่างที่ว่า พอเราตั้งใจคิดเลข จิตก็เป็นสมาธิ
ขึ้นมาเอง พออิงป็นจิตก็เป็นสมาธิขึ้นมาเองอย่างแน่วแน่ในเวลาถึงจนถูกเป้าหมาย เพราะเป็น
สมาธิที่อบรมมาดี คือมีสมรรถภาพพร้อมที่จะมีความสุขตามธรรมชาติ เหมือนจิตใจที่อบรมดีแล้ว
สมาธิกล่าวแต่เพียงว่าจิตใจที่อบรมดีแล้ว รับประกันได้ว่า มีสมรรถภาพในการที่จะทำหน้าที่ของ
มัน แล้วจะกลายเป็นจิตที่มีสมรรถภาพ ที่จะทำการงาน ทำหน้าที่ทางจิตใจได้ถึงที่สุดพร้อมกัน มี
ความสุข โดยทำจิตให้เป็นสมาธิจะมีความสุขอยู่ในจิตใจที่เป็นสมาธิตามธรรมชาติ^{๑๑๗}

ดังนั้น จึงเรียกว่าเป็นลักษณะของสมาธิที่เป็นไปเองตามธรรมชาติ ซึ่งปกติถูก
มองข้าม เพราะมีลักษณะอยู่แล้วไม่ลึกลับศักดิ์สิทธิ์ ไม่ค่อยจะเป็นปาฏิหาริย์เป็นที่น่าอัศจรรย์ โดย
ความจริง คนเรารอดมาได้ส่วนใหญ่ก็โดยอำนาจของสมาธิตามธรรมชาติ แม้แต่การบรรลุมรรค
ผลนิพพานเป็นพระอรหันต์ ก็อาศัยสมาธิตามธรรมชาติ สมาธิตามหลักพุทธศาสนาต้องเป็นสมาธิ
ที่มีความสะอาด คือไม่มีกิเลสมารบกวน ไม่มีความชั่ว ตัณห์ ซึ่งหมายถึงสมาธิรวมกำลังเป็นจุด
เดียวมั่นคง ว่องไว คือว่องไวต่อหน้าที่การทำสมาธิทุกวิธีให้มีผลเป็นอย่างที่ตั้งใจ แล้วจึงเอาไปใช้
ต่อเพื่อปัญญา^{๑๑๘}

เพราะว่าสมาธิเป็นเรื่องที่ไม่ควรมองข้าม เป็นเรื่องที่คณะผู้เข้ารับการอบรมทั้งหลาย
อาจทำได้ก่อน หรือทำได้อยู่แล้วเป็นส่วนมาก ควรจะระคับระคองให้ถูกวิธี ให้เป็นไปด้วยดี
ที่สุด ก็จะมีผลและค่าเท่ากัน เหมือนกับผู้ที่ได้บรรลุพระอรหันต์จำนวนมาก ซึ่งไม่เคยปฏิบัติ
สมาธิแบบใหม่ ซึ่งเป็นที่นิยมกันอยู่^{๑๑๙}

^{๑๑๖} พุทธทาสภิกขุ, วิธีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
ธรรมสภา, ๒๕๔๑), หน้า ๑๕๘.

^{๑๑๗} พุทธทาสภิกขุ, อิทปปัจจยตา, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา,
๒๕๔๕), หน้า ๒๒๑.

^{๑๑๘} พุทธทาสภิกขุ, บรมธรรม ภาคต้น. พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา,
๒๕๔๕), หน้า ๖.

^{๑๑๙} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๒๖.

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ความลับของธรรมชาติ ว่าที่เกี่ยวกับลำดับแห่งความรู้สึกต่างๆภายในใจ จนกระทั่งเกิดการเห็นแจ่มแจ้งตามที่เป็นจริงต่อโลก หรือต่อขั้น ๕ ลำดับแรก ซึ่งได้แก่ ปิติและปราโมทย์ หมายถึง ความชุ่มชื่นทางใจหรือความอิมใจในทางธรรม การทำบุญให้ทาน ซึ่งถือว่าเป็นบุญขั้นต้น เป็นการทำให้เกิดปิติปราโมทย์ได้ ถ้าเป็นถึงขั้นศีล คือมีความประพฤติดีทางกายวาจา จนกระทั่งมีความเคารพนับถือตัวเองได้ ก็มีปิติปราโมทย์มากขึ้น ถ้าถึงขั้นสมาธิจะเห็นได้ว่าองค์ของสมาธิ อันดับแรกที่เรียกว่า ปฐมฌานก็มีปิติอยู่องค์หนึ่งโดยไม่ต้องสงสัย^{๑๒๐}

ฉะนั้น คำว่า ปิติปราโมทย์ ย่อมมีอำนาจอยู่ในตัวมันเองอย่างหนึ่ง ซึ่งจะทำให้เกิดความรำงับ (ปีศาจ) ตามปกติจิตของคนเราไม่ค่อยจะรำงับ เพราะว่าจิตตกเป็นทาสของความคิดจากสิ่งชั่ววนกระทบภายนอก หรือจากความรู้สึกในอะไรต่างๆอยู่ตลอดเวลาเป็นความฟุ้งซ่านภายในไม่เป็นความสงบ แต่ถ้ามีปิติปราโมทย์ในทางธรรมมาประจำอยู่และมากพอสมควร ความสงบรำงับจะต้องมีขึ้น จะมากหรือน้อย ตามอำนาจของปิติปราโมทย์^{๑๒๑}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ว่าเมื่อมีความสงบรำงับแล้ว ก็เกิดสิ่งที่เรียกว่า สมาธิ คือใจสงบนิ่ง และอยู่ในสภาพที่คล่องเบาปลอดโปร่งโล่งสบาย พร้อมทั้งจะใช้งาน เพื่อกำจัดกิเลส ไม่ใช่ทำจิตใจให้นิ่งเฉยร่างกายแข็งเหมือนก้อนหิน ร่างกายจะต้องให้มีความรู้สึกอยู่อย่างปกติ แต่จิตต้องสงบเป็นพิเศษเหมาะสมที่จะใช้คิดใคร่ครวญพิจารณา มีความผ่องใสเยือกเย็นที่สุด สงบรำงับที่สุด เรียกว่า “กัมมณีโย” คือพร้อมที่จะรู้ ซึ่งเป็นลักษณะของสมาธิตามวัตถุประสงค์ ไม่ใช่อยู่ในฌานสมาบัติตัวแข็งเหมือนตุ๊กตาหิน

การอยู่ในฌานลักษณะแบบนั้น จะพิจารณาใคร่ครวญอะไรไม่ได้เลย และจิตที่ติดอยู่ในฌานไม่สามารถพิจารณาธรรมได้เลย จะตกลงสู่ภวังค์เรื่อยไปซึ่งไม่สามารถนำมาใช้พิจารณาจัดว่าเป็นอุปสรรคของการทำวิปัสสนาโดยตรง ผู้จะพิจารณาธรรมได้ต้องออกจากฌานแล้วจึงพิจารณาใหม่โดยใช้อำนาจของจิตที่ตั้งมั่นเป็นสมาธิ^{๑๒๒}

ฉะนั้น ในการทำให้รู้แจ้งตามวิธีธรรมชาตินี้ ไม่ต้องเข้าฌานประเภทที่ทำตัวให้แข็ง ซึ่งต้องการจิตที่ตั้งมั่นเป็นสมาธิ ที่มีคุณสมบัติ “กัมมณีโย” ครอบถ้วนพร้อมที่จะรู้แจ้งจนเกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริงต่อโลกทั้งหมด (ยถาภูตญาณทัสสนะ) โดยลักษณะอาการตาม

^{๑๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๗.

^{๑๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๘.

^{๑๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๙.

ธรรมชาติ ลักษณะเดียวกันกับผู้รู้แจ้งในขณะที่นั่งฟังพระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงธรรม แล้วพิจารณาในเวลาที่เหมาะสม จนเกิดความรู้แจ้ง อันไม่มีพิธีรีตองทำให้เห็นผลจากทำนองคลองธรรม

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงว่าจะเกิดการเห็นแจ้งอย่างถูกต้องหรือรวดเร็วบรรลุเป็นพระอรหันต์ทันที ในบางกรณีอาจจะเกิดความรู้ขั้นต้นๆ แล้วแต่กำลังของสมาธิในบางครั้งอาจจะไม่เกิดความรู้เห็นตามความเป็นจริง เพราะได้ศึกษามาอย่างผิดๆ หรือกับความรู้ที่เห็นเป็นมิจฉาทิฎฐิมากเกินไป ความรู้แจ้งที่เกิดขึ้นจะเป็นความรู้พิเศษกว่าความรู้ธรรมดา เช่น ไส้แจ้วลึกซึ้ง ถ้าความรู้ที่ถูกต้องตามความเป็นจริงที่ถูกต้องเป็นธรรมะแล้ว การปฏิบัติย่อมมีความก้าวหน้าจนเกิดเป็นความรู้ ความเห็นแจ้งในสังขารทั้งปวงที่ถูกต้องตามความเป็นจริง มีโอกาสที่จะเป็นอริยบุคคลขั้นต้นได้ หรืออย่างน้อยก็เป็นได้เพียงกัลยาณชน คือคนธรรมดาที่เป็นชั้นดีคนหนึ่ง^{๑๒๓}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ถ้ามีสิ่งแวดล้อมดีเหมาะสมและมีความดี ว่าที่เคยสร้างบุญบารมีมาอย่างเต็มที่ อาจจะถึงขั้นเป็นพระอรหันต์ แล้วแต่เหตุปัจจัย ในขณะที่จิตเป็นสมาธิตามธรรมชาติ สิ่งที่เราเรียกว่า “ญาณทัสสนะ” จะต้องเกิดขึ้นตรงตามความเป็นจริงไม่มากก็น้อย เพราะเหตุที่พุทธบริษัท เคยได้ยินเคยได้ฟัง ศึกษาเรื่อง โลกัชนธ์ สังขารทั้งหลาย ต้องการเข้าใจตามความเป็นจริง เพราะฉะนั้น ความรู้ที่เกิดขึ้นในขณะที่จิตสงบตั้งมั่นเป็นสมาธิ จึงไม่ขาดทุนแต่มีประโยชน์คุณค่าสำหรับผู้ศึกษาปฏิบัติมาก

ดังนั้น คำว่า “ขณฺฐกฺขณทัสสนะ” หมายถึงการรู้การเห็นสิ่งทั้งหลายทั้งปวงอย่างถูกต้องตามความเป็นจริงตามหลักการของทำวิปัสสนาในพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนไว้ เพราะเป็นการเข้าใจในหลักสัจธรรมตามกฎธรรมชาติอย่างแท้จริงในความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งกลุ่มคณะผู้อบรมผู้พิพากษาจะต้องเข้าใจคำสรุปสั้นที่สุดว่า “สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสย” แปลว่า ธรรมทั้งปวงอันใครๆ ไม่ควรเข้าไปยึดมั่น ถือมัน^{๑๒๔} เป็นตัวกู-ของกู เป็นตัวเป็นตน เป็นของตนว่าดี ว่าชั่ว หรือกลางๆ ฯลฯ

ฉะนั้น ข้อที่ว่า ไม่น่าเอา ไม่น่าเป็น จึงมีมาจากหลักการที่ว่า ไม่มีอะไรที่น่ายึดถืออีกต่อไปเพราะคำว่า “เอา” คือความพอใจรักใคร่ในทรัพย์สมบัติมีแก้วแหวน เงินทอง สิ่งของต่างๆ ส่วนคำว่า “เป็น” คือการถือว่าตนเป็นนั่น เป็นนี่ เช่น เป็นสามี เป็นภรรยา เป็นคนจน เป็นเศรษฐี เป็นคนแพ่ เป็นคนชนะ จนกระทั่งมีความเป็นมนุษย์หรือเป็นตัวเอง ทุกสิ่งทุกอย่างที่กล่าวมาล้วนเป็นที่ตั้งของความทุกข์ทั้งสิ้น เพราะเป็นลักษณะของการเอาด้วยกิเลส ตัณหา อุปาทาน ถ้าเข้าใจว่าเป็นที่ตั้งยึดถือของความทุกข์ สิ่งที่ต้องทำคือการบังคับควบคุมจิตใจตัวเอง

^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

^{๑๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑.

ไม่ให้เราได้อำนาจจากสิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งของความทุกข์ ควรปฏิบัติตัวเองให้มีอำนาจอยู่เหนือจากสิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งของความทุกข์ด้วยความมีสติสัมปชัญญะ^{๑๒๕}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ว่าการเข้าไปสัมผัสกับสิ่งที่เรียกว่า กฎธรรมชาติหรือสังขารมนั้น ต้องเข้าไปสัมผัสด้วยสติปัญญา ด้วยวิชาความรู้ของพระพุทธเจ้า เพราะเป็นวิชาความรู้ที่สามารถดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง คือรู้ที่แท้จริง ไม่มีสิ่งใดที่น่าเอา น่าเป็นเรียกว่า เข้าไปเพื่อเอาชนะสิ่งที่เรียกว่า กิเลส ตัณหา อุปาทาน ไม่ใช่เข้าไปเพื่อยอมแพ้และตกเป็นทาสของกิเลส ตัณหา อุปาทาน เพราะเบญจขันธ์ทั้งหลายก็ตกอยู่ภายใต้อำนาจของกฎพระไตรลักษณ์^{๑๒๖}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง สิ่งทีเรียกว่า “ความดี” ที่ใครๆต่างก็พากันบูชาหลงใหลยึดติดด้วยอำนาจของอุปาทานในลักษณะที่ผิดทาง ยึดถือจนไม่รู้ว่าความดีก็มีโทษอยู่จะได้รับทุกข์จากความดีถ้าทำความดีแล้วไม่ยึดติดในความดี^{๑๒๗} จะเป็นความดีที่แท้จริง ถ้าจะเกี่ยวข้องกับสิ่งใดจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยความมีสติปัญญา ความทุกข์ก็จะไม่เกิดขึ้น เพราะความดีจะกลายเป็นความดีแท้จริงที่ถูกต้องตามหลักทางพระพุทธศาสนา

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง พระอรหันต์ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นเป็นประธานว่าท่านปฏิบัติตนเองจนได้บรรลุมรรคผลนิพพาน จนหมดกิเลสตัณหาอุปาทานพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์ แต่ท่านทำคุณประโยชน์ได้มากกว่าปุณชนคนธรรมดา เพราะท่านทำงานด้วยจิตว่างจึงทำงานได้มาก ทำด้วยอำนาจของปัญญาวกกับความเมตตา ซึ่งก่อนท่านจะเป็นพระอรหันต์หรือพระพุทธเจ้า ท่านได้อบรมบ่มนิสัยตัวเอง ฝึกฝนตัวเอง บังคับควบคุมตัวเองอบรมตัวเองจนเกิดปัญญา และมีเมตตาสม่ำเสมอ ทุกวันทุกคืนทุกปี จนกระทั่งสิ้นอาสวะกิเลสด้วยอำนาจของปัญญา การเคลื่อนไหวต่างๆหลังการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า หรือพระอรหันต์ทั้งหลายล้วนเป็นไปด้วยพลังของความเมตตาและปัญญา เพราะจิตใจของท่านหมดจดจากกิเลสแล้ว ฉะนั้นท่านจึงทำอะไรไปด้วยอำนาจของความเมตตาและปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งอาจจะเปรียบเทียบกับเรือที่หยุดแล่นหรือวิ่ง แต่ที่วิ่งไปได้ระยะหนึ่ง ด้วยกำลังของความเร็วที่เรียกว่า “โมเมนตัม” แล้วแต่กำลังจะมีมากน้อย พระอรหันต์ก็เหมือนกัน แม้จะหมดกิเลสตัณหาด้วยอำนาจของปัญญาและเมตตา แต่โมเมนตัมของปัญญาและเมตตาเหลืออยู่มาก ฉะนั้นท่านจึงทำสิ่งที่ควรทำไปได้ทุกอย่าง ด้วยอำนาจของปัญญาเป็นใหญ่ ท่านจะใช้อุททมนสูงในการสั่งสอน

^{๑๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๓ - ๑๓๕.

^{๑๒๖} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๑๓๔.

^{๑๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕.

คนชนิดที่คนธรรมดาทำไม่ได้ ท่านไม่ได้หวังสิ่งตอบแทนแม้แต่คำว่าขอบคุณหรือชอบใจ ซึ่งทำไปด้วยอำนาจของความเมตตาและปัญญาที่บริสุทธิ์^{๑๒๘}

เพราะว่าแม้แต่สิ่งที่เป็นไปตามความต้องการของร่างกายตามธรรมชาติ ในเรื่องของอาหาร เช่น ท่านต้องออกบิณฑบาตรเอาอาหารมาฉัน ท่านก็ทำไปด้วยอำนาจของปัญญา ซึ่งปราศจากกิเลส ตัณหา อุปาทาน รู้จักผิดชอบชั่วดีเพื่อทำหน้าที่หรือสิ่งที่ถูกต้อง แม้แต่เวลาเจ็บไข้ได้ป่วยหรืออาพาธท่านก็มีสติรู้ตัวอยู่ตัวพร้อม สังขารร่างกายท่านก็ไม่ได้ไปยึดติดปล่อยให้เป็นไปตามกฎธรรมชาติ สิ่งที่ไม่ได้เอาเป็นธุระท่านก็ไม่ชวนชวายเป็นแล้ว ท่านจะชวนชวาเอาแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ส่วนตนเท่านั้นท่านมีสติปะในการดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความไม่เป็นทุกข์ เพราะอยู่ด้วยอำนาจของปัญญาที่บริสุทธิ์ มีชีวิตที่สงบเย็นเป็นประโยชน์ซึ่งเป็นลักษณะของผู้มีปัญญาที่รักษาจิตได้อย่างปกติ ก็ทำให้พระอรหันต์ทั้งหลายที่มีชีวิตอยู่ในโลกนี้ ทำประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์ได้อย่างมากมายกว่าพวกปุณฺณคนหนาไปด้วยกิเลส ตัณหา อุปาทานที่มีแต่ความเห็นแก่ตัวแต่พระอรหันต์ท่านไม่มีความเห็นแก่ตัว^{๑๒๙} ทำไปด้วยความเมตตาที่บริสุทธิ์

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ความอยากเอา อยากเป็น ว่าถือเป็นความอยากที่ประกอบด้วยอวิชชาชนิดหนึ่ง จนกลายเป็นโมหะหรือความหลงผิดไม่รู้ตามความเป็นจริง จิตเห็นกงจักรเป็นดอกบัว ผู้เข้ารับการอบรมจะต้องปฏิบัติหน้าที่ของตนด้วยความมีสติปัญญาเสียสละความสุขส่วนตัวเพื่อประโยชน์ส่วนรวม มีสติรู้ตัวเองอยู่เสมอว่า ไม่มีอะไรที่น่าเอนาเป็นเพราะจิตที่เฝ้าสวาทกว่าจิตที่คิดจะเอา ซึ่งจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยอย่างถูกต้องด้วยความมีสติสัมปชัญญะ จึงกลายเป็นจิตใจที่เฝ้าปลอดโปร่งโล่งสบาย ที่มีแต่ความสะอาด สว่าง สงบเย็นเป็นนิพพาน โดยไม่เกิดทุกข์โทษแก่ตัวเอง^{๑๓๐}

จะเห็นได้ว่าเมื่อจิตไม่เป็นทุกข์เพราะไม่มีความอยากอะไรที่เกินขอบเขต จึงสามารถดำรงตนให้อยู่ใสภาพที่เป็นความดี ความงาม ความถูกต้อง และความยุติธรรม โดยไม่ตกเป็นทาสของกิเลส ตัณหาอุปาทาน จึงทำให้รู้จักสิ่งทั้งปวงที่ถูกต้องตามความเป็นจริง^{๑๓๑} (ยถาภูตญาณทัสสนะ) ซึ่งเป็นใจความที่สำคัญที่สุดของพระพุทธศาสนา เราชาวพุทธทุกคนจะต้องรู้เรื่องอยู่ด้วยปัญญา ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ว่า “มนุษย์เราบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา”^{๑๓๒} จึงจะเป็นการยอมมอบกายถวายชีวิตเพื่อหน้าที่เพื่อเป็นการผดุงคุณธรรมไม่ให้สูญหายไปจากโลก และเพื่อความ

^{๑๒๘} พุทธทาสภิกขุ, ตุลาการภิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๓๖.

^{๑๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๗ - ๑๓๘.

^{๑๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๘.

^{๑๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐.

^{๑๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑.

สงบสุขของสังคมหรือส่วนรวม ฉะนั้น เมื่อรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายเป็นสัมมาทิฐิ จะทำให้เกิดความเบื่อหน่าย (นิพพิทา)^{๑๓๓} เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามมาในเรื่องความเห็นแจ้งโดยไม่ตกเป็นทาสของสิ่งที่นำเอา นำเป็นอีก ครั้นพอมีความเบื่อหน่ายแล้วโดยอัตโนมัติตามธรรมชาติ ย่อมจะมีความจางคลาย (วิราคะ)^{๑๓๔} ซึ่งเปรียบเสมือนเชือกที่ผูกมัดไว้อย่างแน่นหนา ถูกแก้หรือคลายออกเหมือนสีนํ้าที่ย้อมผ้าติดแน่น เอาเชื่อนํ้าบางอย่างทำให้สีหลุดออก ความยึดถือที่คลายออก จางออกจากโลกที่เคยยึดถือ ซึ่งถือว่าเป็นระยะที่สำคัญที่สุดของความหลุดพ้นตามหลักทางพระพุทธศาสนา มีการจางคลายออกโดยไม่ต้องสงสัย เรียกว่า ความหลุดพ้นจากความทุกข์ (วิมุตติ) จะต้องเกิดมีขึ้นโดยแน่นอน เมื่อหลุดออกจากความเป็นทาส ไม่ต้องตกเป็นทาสของโลก ก็จะทำให้มีอากาศที่บริสุทธิ์ (วิสุทธิ) หมายความว่าจิตไม่เศร้าหมอง เพราะว่าก่อนหน้านี้เศร้าหมองทุกทางเพราะตกเป็นทาสของสิ่งทั้งหลาย เป็นความเศร้าหมองที่กาย วาจา เมื่อหลุดพ้นจากออกมาจากความเป็นทาส ในอัสสารทคืออรอรอยของโลก จึงจะอยู่ในลักษณะที่บริสุทธิ์ คือไม่ตกอยู่ในความเศร้าหมองอีกต่อไป เมื่อมีความบริสุทธิ์เห็นแจ้ง จิตก็จะเกิดความสงบจากสิ่งรบกวน ซึ่งเป็นความสงบเย็นจากความวุ่นวายหรือจากการต่อสู้ดิ้นรนทรมานต่างๆ หรือเมื่อปราศจากการเบียดเบียนวุ่นวาย ทานสรุปเรียกว่า “สันติ” ^{๑๓๕} คือความสงบเย็นราบดับเย็นของสิ่งทั้งปวง เป็นขั้นสูงสุดขึ้นเดียวกับนิพพาน สองคำนี้เหมือนกันเพราะเป็นไวพจน์ใช้แทนกันได้

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง สันติเมื่อเป็นขั้นเดียวกันกับนิพพานคำว่า “นิพพาน” ความหมายตามตัวหนังสือซึ่งแปลว่าไม่มีเครื่องทึบแสง คำว่า นิ แปลว่า ไม่มี คำว่า วาน แปลว่า เครื่องทึบแสง อีกนัยหนึ่ง วานะ แปลว่า ไป, นิ แปลว่า ไม่มี ไม่มีการไปคือดับสนิทไม่มีส่วนเหลือ นิพพานจึงมีความหมายใหม่ออยู่ ๒ ความหมาย คือดับไม่มีเชื้อเหลือ และอีกอย่างคือปราศจากความทึบแสง ปราศจากความเผาผลาญปราศจากความผูกพัน เครื่องร้อยรัดต่างๆ ทุกอย่างทุกประการ เป็นลักษณะเด่นชัดที่แท้จริงของนิพพาน รวมความแล้วหมายถึงสภาวะที่ปราศจากความทุกข์โดยสิ้นเชิง คำว่านิพพาน ยังมีความมุ่งหมายที่มุ่งใช้ในลักษณะต่างๆ ได้อีกหลายอย่าง เช่น หมายถึงการดับของความทุกข์ หมายถึงการดับของกิเลส หมายถึงธรรม หรือเครื่องมือ หรือเขตแดน หรือสภาพอันใดอันหนึ่งที่เป็นเครื่องดับทุกข์ดับกิเลสดับสังขารทั้งปวง

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง คำว่า “นิพพาน” ว่ายังใช้กันอยู่ในลัทธิศาสนาหลายๆ ลัทธิ^{๑๓๖} แต่ให้ความหมายแตกต่างกัน เช่น บางลัทธิถือเอาความสงบเย็น เพราะการได้มาน ได้

^{๑๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๒.

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๓.

^{๑๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๔.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕.

สมบัติเป็นนิพพาน บางลัทธิถือเอาความสุขความมัวเมาอยู่ในกามารมณ์เป็นนิพพาน แต่พระพุทธเจ้าท่านทรงปฏิเสธนิพพานในความหมายแบบนั้นทั้งหมด พระพุทธองค์ได้ทรงระบุความหมายของพระนิพพาน ในลักษณะที่เป็นภาวะที่ปราศจากความทุกข์ ความทึ่มแทงร้อยรัดแผดเผาของกิเลสและความทุกข์ เพราะการได้เห็นสภาวะโลก เห็นสิ่งทั้งปวงตามเป็นจริงจนสามารถหยุดค้นหา อุปาทาน คือความอยากและความยึดติดเสียได้เป็นนิพพานที่แท้จริง^{๑๓๖}

เพราะฉะนั้น ขณะที่เข้ารับการอบรมผู้พิพากษา สมควรเห็นคุณค่าอันยิ่งใหญ่ของการรู้แจ้งสิ่งทั้งหลายที่ถูกต้องตามความเป็นจริง และควรพยายามทำให้เกิดมีขึ้นในทางใดทางหนึ่ง กล่าวคือทางที่เป็นไปเองตามธรรมชาติโดยการประทับระครองให้ดี ด้วยการทำให้จิตให้มีปิติปราโมทย์ มีความเป็นอยู่ที่บริสุทธิ์ทุกกลมหายใจเข้าออกทั้งกลางวันและกลางคืนอยู่เสมอ จนกระทั่งเกิดจิตสำนึกในด้านคุณธรรมต่างๆ ตามลำดับขั้นตอนที่กล่าวมา ส่วนอีกวิธีหนึ่งจะเป็นการเร่งรัดด้วยอำนาจจิตบังคับ คือเป็นการไปศึกษาและปฏิบัติตามหลักของวิธีการทำสมาธิ หรือการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน สำหรับผู้ที่มีอุปนิสัยเหมาะสมก็มีโอกาสก้าวหน้าไปได้เร็ว ในเมื่อปฏิบัติถูกต้องตามวิธีและถูกต้องกับสิ่งแวดล้อม เพราะวิปัสสนาตามธรรมชาตินั้นทำได้ทุกโอกาสทุกขณะ ด้วยการเพียรระวังให้การเป็นอยู่ในประจำวัน จนบริสุทธิ์ผุดผ่องจนเกิดปิติในทางธรรมะ มีความสงบระงับแห่งจิต มีความรู้ตามความเป็นจริงต่อสิ่งทั้งหลาย เกิดความเบื่อหน่ายคลายออกมีความหลุดออกมีความบริสุทธิ์ ไม่เศร้าหมอง มีความสงบเย็นเป็นนิพพานอย่างแท้จริงในทางพระพุทธศาสนา^{๑๓๗}

ที่กล่าวมาทั้งหมดสรุปได้ว่า สมาธิและวิปัสสนาตามธรรมชาติ ที่ทำให้บุคคลบรรลุมรรคผลนิพพานนั้น ด้วยอาศัยการพิจารณาความจริงในหลักการที่ว่า “ไม่มีอะไรที่น่าเอา ไม่มีอะไรที่น่าเป็น” อยู่เป็นประจำทุกวัน บุคคลที่หวังผลด้านนี้ จะต้องปฏิบัติตนเป็นคนสะอาดสว่าง สงบ มีฉันทะในตัวเอง ยกมือไหว้ตัวเอง มีปิติปราโมทย์ในธรรม ในเวลาปฏิบัติหน้าที่หรือพักผ่อน จนชีวิตเกิดความสดชื่น ร่าเริงเบิกบาน แจ่มใสมีจิตใจที่สงบระงับ เป็นเหตุให้จิตมีสมรรถภาพ ในการคิดค้นตามหลักการตามธรรมชาติอยู่อย่างอัตโนมัติจนเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงว่าไม่มีอะไรที่น่าเอา น่าเป็นอีกต่อไปในช่วงขณะใดเป็นไปอย่างแรงกล้า จิตก็เกิดความเบื่อหน่ายคลายความอยากด้วยค้นหา จนไม่มีความหลงด้วยโมหะ อยากสิ่งนั้นสิ่งนี้ด้วยกิเลสค้นหาอีกต่อไป ความทุกข์ไม่มีที่ดังอาศัยกลิ่นรสและดับลง บุคคลนั้นเชื่อว่าเป็นผู้ถึงที่สุดของการปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ทั้งปวงนับว่าเป็นรางวัลของขัณฐ์อันมีค่าที่ธรรมชาติดำไว้ให้ สำหรับผู้เข้าอบรมทุกคนโดยแท้จริง

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

^{๑๓๗} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์สมบุรณ์, หน้า ๑๔๖-๑๔๗.

๓.๕.๘ สมาธิและวิปัสสนาตามหลักวิชาในรูปเทคนิค

ผู้วิจัย จะได้ยกแผนภูมิประกอบคำบรรยายอบรมคณะผู้พิพากษา ซึ่งเรียกว่า “สมาธิและวิปัสสนาตามหลักวิชาในรูปเทคนิค ตามทัศนะที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ ดังต่อไปนี้

- ๑) สติวิสุทธิ : ความหมดจดแห่งสติ.
- ๒) จิตตวิสุทธิ : ความหมดจดแห่งจิต.
- ๓) ทิฐิวิสุทธิ : ความหมดจดแห่งความเห็น
- ๔) กังขาวิตรณวิสุทธิ : ความหมดจดแห่งความรู้เป็นเครื่องข้ามความสงสัย.
- ๕) มัคคามัคฌญาณทัสสนวิสุทธิ : ความหมดจดแห่งความรู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง.

๖) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ : ความหมดจดแห่งความรู้ความเห็นในทางปฏิบัติ.

- (๑) อุทยัพพะสนาญาณ : เห็นความเกิดและความดับสลาย.
- (๒) กังคานุปัสสนาญาณ : เห็นความดับสลายโดยส่วนเดียว.
- (๓) ภยคุปฺปฐานญาณ : เห็นภาวะทั้งหลายเต็มไปด้วยความน่ากลัว
- (๔) อทีนนวนุปัสสนาญาณ : เห็นความเต็มไปด้วยทุกข์โทษภัย.
- (๕) นิพพิทานุปัสสนาญาณ : เห็นความเบื่อหน่ายในสิ่งทั้งหลายทั้งปวง.
- (๖) มุญจิกฺกมยตาญาณ : ญาณเป็นความใคร่ที่จะพ้นอย่างแรงกล้า
- (๗) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ : ญาณหาทางพ้น
- (๘) สังขารุปกษาญาณ : ญาณเป็นเครื่องวางเฉย
- (๙) สังขานุโลมิกญาณ : ญาณควรการรู้หรือระลึก^{๑๓๙}

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ : ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะหรือความหมดจดแห่งความรู้

ก. อริยมรรค ข. อริยผล

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง หลักการอธิบายถึงวิธีทำความเข้าใจตามหลักวิชา ว่าซึ่งไม่มีอยู่ในรูปพุทธพจน์พระไตรปิฎกที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ แต่เป็นคำสอนที่อาจารย์ยุคหลังบัญญัติแต่งขึ้น นับว่าเป็นวิธีที่เหมาะสมสำหรับผู้ปฏิบัติที่มีอุปนิสัยยังอ่อนหัดที่ไม่เคยฝึกมาก่อน ยังมองไม่เห็นทุกข์ตามธรรมชาติมาก่อนด้วยตนเอง โดยเฉพาะเหมาะสมสำหรับพวกคนที่นิยมรีบไปทำวิปัสสนากัน และยังไม่เห็นความจริงของชีวิตซึ่งมีอยู่มากในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม แต่มิได้หมายความว่า เรื่องที่เป็นเทคนิคจะดีหรือวิเศษไปกว่าที่จะเป็นไปตามคอมมอนเซนส์หรือตามธรรมชาติ^{๑๔๐} จากสาเหตุที่ว่าตรวจดูในพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี จะเห็นว่าวิธีที่กล่าว

^{๑๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕.

^{๑๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๓ - ๑๕๔.

เป็นไปตามธรรมชาติ แต่บางคนอาจจะเห็นไปว่าเป็นเรื่องเฉพาะบุคคลที่มีบุญบารมีหรือที่เรียกว่าอุปนิสัยที่สร้างมาพอสมควร หรือบุคคลที่มีประสบการณ์พอที่จะเข้าใจอะไรได้เร็ว แต่มีปัญหาอุปสรรคประเภทที่มีบารมีน้อยไม่มีอุปนิสัย ไม่เคยอบรมมาก่อนจนมีประสบการณ์ ทำนองระเบียบแรงรัดปฏิบัติตั้งแต่ต้นทีเดียว ต้องทำไปตามขั้นตอนของระเบียบอย่างรัดกุม จึงเป็นอันว่าระเบียบที่รัดกุมในรูปเทคนิคคงจะมีไว้สำหรับทุกคนที่ยังไม่มีอุปนิสัยแก่กล้า ซึ่งเป็นสิ่งที่ควรรู้เข้าใจเอาไว้^{๑๔๑}

เพราะว่าระเบียบปฏิบัติเพื่อทำให้เกิดความเห็นแจ้งหรือญาณทัสสนะตามหลักวิชา ซึ่งใช้เรียกกันในยุคอรรถกถาโดยชื่อใหม่อีกชื่อหนึ่งว่า “วิปัสสนาธุระ” คู่กับคำว่า “คันถธุระ” ซึ่งเป็นเรื่องของการเรียนจากตำราโดยตรง ฉะนั้นวิปัสสนาธุระเป็นลักษณะการเรียนภายในจากตัวคน คือเป็นเรื่องของการอบรมจิตใจโดยเฉพาะ เป็นการศึกษาจนเกิดความรู้แจ้งขึ้นมา ซึ่งเรียกว่า “วิปัสสนา” คำว่า “คันถธุระ” และ “วิปัสสนาธุระ” ๒ คำนี้ ไม่ได้มีในพระบาลี พระไตรปิฎก ซึ่งจะมีปรากฏให้เห็นในหนังสือชั้นหลัง เช่น อรรถกถาธรรมบท อย่างไรก็ตามอาจใช้เป็นหลักเกณฑ์ได้ว่า วิปัสสนาธุระนั้น เป็นงานหน้าที่กิจกรรมของพุทธบริษัทโดยตรง ซึ่งตั้งอกตั้งใจปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ในทางพระพุทธศาสนา ด้วยการทำความเพียรในทางเพ่งพิจารณาโดยตรง^{๑๔๒}

ส่วนคำว่า “วิปัสสนา” อาจจะมีทางพื้นเพอยู่บางอย่าง คือในบางกรณีเกิดไปแยกทำทางจิต ซึ่งเป็น ๒ ประเภทโดยเด็ดขาด คือหมายถึงทำให้เกิดสมาธิประเภทหนึ่งและทำให้เกิดปัญญาอีกประเภทหนึ่ง แล้วเรียกการทำสมาธินั้นว่าสมถภาวนา และเรียกการทำทางปัญญาว่าวิปัสสนาภาวนา จนทำให้วิปัสสนามีความหมายแคบเข้ามาเหลือแต่เพียงเรื่องปัญญา โดยแท้จริงแล้วคำว่าวิปัสสนา จะต้องกินความรวบหมดทั้งสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา คือหมายถึงทั้งสมาธิและปัญญา และยังไปกว่านั้นยังได้รวบเอาศีลซึ่งยังไม่ใช่ตัวภาวนาอะไรเลย เข้าไปอีกด้วยในฐานะที่จะเป็นบริวารหรือเป็นบาทฐานของสมาธิ เพื่อจะได้เข้าใจในการปฏิบัติวิปัสสนาได้เป็นอย่างดี ซึ่งอาจารย์แต่กาลก่อนนิยมตั้งหัวข้อไว้เป็นข้อๆ

หัวข้อที่ ๑ กล่าวว่า อะไรเป็นฐานที่ตั้งอาศัยของวิปัสสนา?

หัวข้อที่ ๒ กล่าวว่า อะไรเป็นเครื่องลักษณะสังเกตว่าเป็นตัววิปัสสนา?

หัวข้อที่ ๓ กล่าวว่า อะไรเป็นกิจที่เรียกว่าวิปัสสนา?

หัวข้อที่ ๔ กล่าวว่า อะไรเป็นผลสุดท้ายของวิปัสสนา?^{๑๔๓}

^{๑๔๑} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๔๕ - ๑๕๐.

^{๑๔๒} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๑๕๕.

^{๑๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๖.

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ปัญหาที่เป็นที่ตั้งของวิปัสสนาคือศีลกับสมาธิเป็นที่ตั้งอาศัยของวิปัสสนา เพราะคำว่า “วิปัสสนา” หมายถึง การรู้แจ้งเห็นจริง ซึ่งจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อบุคคลนั้นมีจิตใจที่มีปิติปราโมทย์ ไม่มีอะไรที่เป็นอุปสรรคที่ทำให้จิตเศร้าหมอง ประเด็นนี้ ศีลช่วยได้ที่สุดเพราะเมื่อมีศีลบริสุทธฺิก็มีปิติปราโมทย์ ฉะนั้นผู้ปฏิบัติจึงต้องมีศีลบริสุทธฺิหรือมีศีลก่อน ซึ่งมีกล่าวอ้างอิงไว้ในพระไตรปิฎกโดยตรง มาในพระบาลีมัชฌิมนิกาย มีกล่าวถึงความบริสุทธฺิสะดวกของการปฏิบัติเป็นลำดับขั้นๆ ไปโดยลำดับ จนครบ ๗ ประการถึงที่สุดของการบรรลุผลตามขั้นแห่งความบริสุทธฺิ ๗ ประการ ซึ่งท่านก็ได้ยกเอาศีลเป็นข้อแรก **ศีลวิสุทธฺิ** คือความหมดจดแห่งศีล ศีลวิสุทธฺิก็ส่งผลให้เกิด **จิตตวิสุทธฺิ** คือความหมดจดแห่งจิต ความหมดจดแห่งจิตส่งผลให้เกิด **ทัญญูวิสุทธฺิ** คือความหมดจดแห่งทัญญูหรือความเห็น ความหมดจดแห่งทัญญู ส่งผลให้เกิด **กังขาวิตรณวิสุทธฺิ** คือความหมดจดแห่งความรู้ที่จะข้ามความสงสัยเสียได้ เป็นตัวส่งผลให้เกิด **มคคามัคคญาณทัตถวิสุทธฺิ** คือความหมดจดแห่งความเห็นแจ้งว่าอะไรว่าอะไรเป็นหนทางอะไรไม่ใช่หนทาง ความหมดจดในความรู้ว่า อะไรเป็นทาง อะไรไม่ใช่ทางเป็นตัวส่งผลให้เกิด **ปฏิบัติญาณทัตถวิสุทธฺิ** คือความหมดจดแห่งความรู้ความเห็นในทางการปฏิบัติขั้นๆ ปฏิบัติญาณทัตถวิสุทธฺิส่งผลให้เกิด **ญาณทัตถวิสุทธฺิ** ซึ่งเป็นขั้นสุดท้าย คืออริยมรรคเป็นคู่กันกับอริยผลผลเป็นสิ่งที่เกิดจากมรรคอย่างหนึ่งกันไม่พ้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้เพียงแค่อริยมรรค ในฐานะเป็นขั้นสุดท้ายของการปฏิบัติดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ศีลวิสุทธฺิ ความหมดจดแห่งศีล ในฐานะที่เป็นตัวสำคัญเบื้องต้นซึ่งจะขาดไม่ได้ เพราะเหตุนี้ ศีลจึงถูกนับไว้ในเครือข่ายของวิปัสสนาซึ่งแยกกันไม่ได้ ในฐานะที่เป็นพื้นฐานขั้นต้น เปรียบเสมือนแผ่นดินที่จะต้องใช้เป็นตัวยืน^{๑๔๔}

ศีล หมายถึง ความปกติทางกายวาจา ความหมายของศีลสั้นๆว่า “ความประพฤติที่ปราศจากโทษทางกายและทางวาจา” ถ้ายังไม่ปกติทางกาย วาจา เรียกว่ายังไม่มีศีลที่ถูกต้องสมบูรณ์ตามความหมายของศีล เมื่อมีความปกติจะกลายเป็นความสงบสุขทางกายวาจา จะเป็นตัวส่งผลให้เกิดความสงบด้านจิตใจด้วยเพราะมีศีลสมบูรณ์ ซึ่งเหมาะที่จะปฏิบัติงานทางด้านจิตต่อไป มีทัญญูวิสุทธฺิ กังขาวิตรณวิสุทธฺิ มคคามัคคญาณทัตถวิสุทธฺิ ปฏิบัติญาณทัตถวิสุทธฺิและญาณทัตถวิสุทธฺิเป็นตัววิปัสสนาแท้ ศีลวิสุทธฺิกับจิตตวิสุทธฺิ จัดเป็นปากทางของ วิปัสสนา^{๑๔๕}

วิปัสสนาตัวที่ ๑ คือความหมดจดแห่งทัญญูหมายถึง การหมดความเห็นผิดที่เห็นกันมาแบบเดิม หรือตามสภาพสิ่งแวดล้อมนับตั้งแต่ความเชื่อปฏิบัติแบบงมงายไร้เหตุผลในเรื่องเกี่ยวกับไสยศาสตร์ จนมาเข้าใจผิดในธรรมชาติ เช่น เห็นว่าร่างกายและจิตใจเป็นของเที่ยงเป็นสุข

^{๑๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๗.

^{๑๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๘.

เป็นอตฺตา-ตัวตน เป็นสัตว์ บุคคล หรือเป็นมนุษย์ เป็นเทวดาเป็นพรหม เป็นผี เชื้อไปในทาง
ขลังศักดิ์สิทธิ์ไปหมด ไม่มีสัมมาทิฐิที่จะเห็นว่าทุกสิ่งเป็นเพียงธาตุสี่หรือเป็นเพียงนามกับรูป
กายกับใจ แต่ไปเห็นเป็นอตฺตา-ตัวตน มีเจตภูตหรือวิญญาณที่เข้าๆ ออกๆ อยู่กับร่างกาย มองไม่
เห็นว่าเป็นขันธ์ มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เห็นว่าเป็นเพียงการสัมผัสทางตา หู
จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้งกลายเป็นต้นความคิดที่ผุดจึงโน้มเอียงไปในทางยึดถือความขลัง ยึดถือความ
ศักดิ์สิทธิ์จนทำให้เกิดความหวาดกลัว เลยต้องทำพิธีรีตองต่างๆ ตามความเชื่อที่เห็นผดเหล่านั้น
เรียกว่ายังเป็นความเห็นที่ไม่สะอาดบริสุทธิ์ โดยจะต้องเริ่มละความเห็นที่ผิดๆ ในขั้นหายาบให้
หมดเสียก่อน จึงจะเป็นวิปัสสนาตัวที่ ๑ เรียกว่า **ทิฐิวิสุทธิ** จะเป็นตัวส่งให้เกิด กังขาวิตรณวิ
สุทธิ^{๑๔๖}

วิปัสสนาตัวที่ ๒ **กังขาวิตรณวิสุทธิ** คือการพิจารณาลงไปถึงเหตุดั้งเดิม ส่วนทิฐิวิ
สุทธิทำให้เห็นคนๆ หนึ่งเป็นเพียงกายกับใจ ส่วนกังขาวิตรณวิสุทธิ มีหน้าที่แยกดูว่ากายกับใจแต่
ละอย่างนี้มีมูลเหตุสร้างสรรค์ร่วมกันมาอย่างไร ฉะนั้น จึงมองลึกลงไปอีกว่า ความรู้ความอยาก
ที่มาจากตัณหา ความยึดติดที่มาจากอุปาทาน กรรม อาหาร ฯลฯ สร้างสรรค์ปรุงแต่งกันมาอย่าง
ละเอียดประณีตจนกระทั่งเกิดสิ่งที่เรียกว่ากายกับใจ กล่าวคือความหมดจดแห่งความรู้ที่จะทำให้ข้าม
ความสงสัยเสียได้ จึงหมายถึงความเห็นแจ้งในพวกเหตุพวกปัจจัยของสิ่งทั้งปวง

ตามหลักการในระเบียบวิปัสสนานี้ ท่านจำแนกความสงสัยแต่ละอย่างออกไป
ประมาณ ๒๕-๓๐ อย่าง สรุปแล้วเป็นความสงสัยเกี่ยวกับตัวผู้ปฏิบัติอยู่หรือไม่ ตัวเรามีแล้ว
หรือไม่ ตัวเราจะมีต่อไปหรือไม่ ในลักษณะอย่างไรเป็นต้น การที่จะข้ามความสงสัยนั้น ก็ต้อง
อาศัยเหตุที่ได้ทราบว่ามันไม่มีตัวเรา มีแต่ธาตุขันธ์ อายตนะ พร้อมทั้งเหตุปัจจัยต่างๆ เช่น
อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม อาหาร ฯลฯ ซึ่งมีการปรุงแต่งสิ่งเหล่านี้ โดยที่มันไม่มีตัวเรา
จริงๆ เปลี่ยนความคิดแบบโมหะ ว่าเรามีอยู่ เรามีมาแล้ว เราจะมต่อไป

ดังนั้น เมื่อความสงสัยประเภทนี้ระงับไปแล้ว เรียกว่าเป็นวิปัสสนาตัวที่ ๒ แต่มิได้
หมายความว่าเป็นตัวเราโดยสิ้นเชิง เพราะส่วนที่ละเอียดก็ยังมี ความสงสัยเหล่านี้ได้ระงับได้
เพราะมีความรู้เรื่องการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยต่างๆ จนเพิกถอนจากความเชื่อว่ามี “ตัวเรา” ขึ้น
หายาบได้^{๑๔๗}

วิปัสสนาตัวที่ ๓ เมื่อข้ามความสงสัยเสียได้ ก็สามารถทำให้เกิด **มคคามัคค
ญาณทัสสนวิสุทธิ** คือความรู้ที่สะอาดหมดจดเห็นว่าอะไรเป็นหนทางที่จะก้าวไปได้อย่างถูกต้อง
และอะไรไม่ใช่ทางที่จะก้าวต่อไปได้ สิ่งที่เป็นอุปสรรคที่ทำให้ก้าวต่อไปไม่ได้ ซึ่งมีอยู่หลายอย่าง

^{๑๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐ - ๑๖๑.

^{๑๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๒.

ด้วยกัน ที่เกิดขึ้นในขณะที่ทำวิปัสสนาคือ ช่วงที่จิตเป็นสมาธิ แล้วจะเกิดสิ่งต่างๆ ชนิดแปลกประหลาด และจับอกจับใจแก่ผู้ทำมากเหลือเกิน เช่น เห็นแสงสว่างรุ่งเรืองน่าอัศจรรย์ ปรากฏอยู่ที่ตาโดยไม่ต้องลืมตา ถ้ายิ่งไปโน้มน้ำจิต เพื่อให้นั้นเห็นนี่กลายเป็นเรื่องมกมายอีก

ถ้าไปเข้าใจผิดว่า เป็นผลของวิปัสสนา หรือยินดีว่า “จะเป็นของวิเศษพอสำหรับตัวเอง” ดังนี้แล้วเป็นอุปสรรคต่อหนทางแห่งความเห็นแจ้งในมรรคผล ท่านจึงถือว่าเป็นเรื่องปฏิบัติผิดพลาดตัวอย่างเช่นเกิดปิติขึ้นมาอย่างท่วมท้นจิตใจเสียมาตลอดเวลา จนไม่อาจพิจารณาได้อีกต่อไป หรือเกิดเข้าใจว่า เป็นนิพพานในปัจจุบันขณะดังนี้เป็นต้น พบหนทางตันเป็นอุปสรรคไม่ก้าวหน้าในการปฏิบัติวิปัสสนา ท่านกล่าวว่า แม้แต่ความเห็นแจ้งในรูปนาม บางขณะก็ได้ทำความพอใจจนเกิดโมหะหลงคิดว่าตนเป็นผู้เห็นธรรมอย่างวิเศษเกิดทะนงตนเองจนเกิดความฟุ้งซ่านอยู่ด้วยความเห็นผิดต่างๆ ในเรื่องเหล่านั้นซึ่งนับว่าเป็นอุปสรรคของการปฏิบัติวิปัสสนาโดยตรง

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ว่าในบางกรณีผู้ทำสมาธิวิปัสสนาใช้อำนาจจิตตนเองว่าบังคับให้ร่างกายเกิดความสงบราบรื่นจนแจ้งที่อ จนไม่มีสติพิจารณาธรรมะหรือจะโน้มไปเพื่อความเพียรขึ้นสูงขึ้นไป นับว่าเป็นอุปสรรคอย่างยิ่งต่อความก้าวหน้า ซึ่งถือว่าเป็นที่นิยมชมชอบเพราะว่าเป็นคุณวิเศษที่เห็นมรรคผล ฉะนั้นผู้ที่พอใจหลงใหลเฉพาะในทางสมาบัตินี้ตัวแจ้งจนไม่รู้สึกตัว และไม่มีทางจะก้าวหน้าในทางปัญญาได้โดยนำสงสารแก่ผู้ปฏิบัติแบบนี้ ซึ่งเป็นการปฏิบัติที่ไม่ถูกต้องตามหลักทางพระพุทธศาสนา ยังมีอีกประเด็นซึ่งเป็นไปได้ง่าย เช่น เกิดความรู้สึกมีปิติเป็นสุขที่ไม่เคยสัมผัสมาก่อน แล้วเกิดความประหลาดใจชนิดที่จะอธิบายได้ ทำให้บุคคลนั้นเกิดความพอใจเพราะว่าในขณะที่นั้นใจกับกายมีความสุข ปัญหาต่างๆ ก็หมดไปจากจิต นึกถึงเรื่องที่เคยรักก็ไม่รัก นึกถึงเรื่องที่เคยเกลียด นึกถึงเรื่องที่เคยกลัว เคยหวาดเสียววิตกกังวลก็หมดความรู้สึกในประเภทนั้นอีก จึงเกิดโมหะเข้าใจผิดไปว่า ขณะนี้ตนหลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งปวง เพราะจิตใจมีลักษณะหรืออาการราวกับบุคคลผู้หลุดพ้นแล้วจากกิเลสจริงๆ ตลอดเวลาที่เป็นแบบนั้นอยู่เกิดความพอใจ ในความเป็นอย่างนั้นอยู่คิดว่าเพียงแค่นั้น เป็นการตัดหนทางความก้าวหน้าด้านวิปัสสนา จากนั้นไม่เท่าไรอาการเช่นนั้นก็จะค่อยเสื่อมหายไป สิ่งที่เคยกลัวก็จะกลับกลัวเหมือนเดิม สิ่งที่เคยรักก็จะกลับมารักเหมือนเดิม ทุกสิ่งทุกอย่างกลับสู่สภาพเดิมหรืออาจจะมากกว่าเดิม

ทั้งนี้เรื่องเกี่ยวกับความเชื่อที่ประกอบด้วยอวิชชา เป็นความเชื่อที่ไม่ค่อยมั่นคง ก็จะสามารถความมั่นคงขึ้น เช่น มีความเชื่อมั่นในพระรัตนตรัยหรือในสิ่งที่ทำให้เกิดความมั่นใจ เช่น มีฉันทะในธรรมะ จะมีความเชื่อชนิดรุนแรง และลักษณะของการวางอุเบกขาต่อสิ่งทั้งปวงจะมีอาการชัดเจน ซึ่งล้วนแต่เป็นอาการจูงใจให้เกิดโมหะหรือหลงผิด คิดว่าตัวเองได้บรรลุมรรค

ผลนิพพาน ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องที่ยากกว่าจะพบเห็นสิ่งเหล่านี้ อาจจะเข้าใจว่าเป็นตัวอุปสรรคของการปฏิบัติวิปัสสนา ซึ่งอาจจะเห็นกลับไปว่าเป็นยอดสุดของวิปัสสนา เมื่อใดเกิดความรู้แจ้งจริงๆ ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นอุปสรรคทางปฏิบัติของวิปัสสนา ขั้นที่จะตัดกิเลสอันละเอียดเสียได้ เมื่อนั้นจึงจะเชื่อถือว่ามิมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิได้ว่าเป็นวิปัสสนาตัวที่ ๓ คือความสะอาดหมดจดของความรู้ที่เห็นว่า อะไรเป็นทางถูก อะไรเป็นทางผิด ซึ่งจะต้องศึกษาอบรมเพื่อจะดำรงตนให้เดินทางไปบนทางที่ถูกต้อง ไปจนเกิดความรู้แจ้งชัด ในหนทางของวิปัสสนาตัวแท้ที่ถูกต้องโดยประการทั้งปวง^{๑๔๔}

วิปัสสนาญาณตัวที่ ๔ เมื่อเกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับญาณทัสสนะในเรื่องทางผิดทางถูกโดยสมบูรณ์เช่นนี้แล้ว ความรู้ในอันดับต่อไปก็ต้องดำเนินถูกทางเป็นธรรมดา และจะก้าวไปตามลำดับนับตั้งแต่เห็นความจริง ในสังขารทั้งปวงอย่างชัดแจ้งถึงที่สุด จนกระทั่งใจมีอุเบกขาต่อสิ่งทั้งปวง จิตมีความพร้อมที่บรรลุอริยสัจจ์ ที่เป็นคุณธรรมขั้นพิเศษสืบไป เรียกว่า **ปฏิบัติญาณทัสสนะวิสุทธิ** ซึ่งแปลว่า ความหมดจดแห่งความรู้ความเห็นในตัวทางแห่งการปฏิบัติ นับเป็นวิปัสสนาญาณตัวที่ ๔ หรือนับเป็นวิสุทธิอันดับที่ ๖

ฉะนั้น เมื่อไม่มีคำอธิบายอย่างละเอียด ของญาณนั้นในพระไตรปิฎกโดยตรง ซึ่งมีอาจารย์รุ่นชั้นหลัง ได้จำแนกลำดับความรู้ในตัวทางแห่งการปฏิบัติ ๕ ลำดับด้วยกันเรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๕ คือ

๑) วิปัสสนาดำเนินไปถูกทาง เพื่อเพ่งพิจารณาความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ของสังขารถึงที่สุดจากนั้นก็เพ่งพิจารณาให้แน่วแน่ ในภาวะความเกิดขึ้น และความเสื่อมสลายของสังขารทั้งหลายเหล่านั้นจนแจ่มแจ้งชัดจนถึงที่สุด ก็มองเห็นภาวะทั้งหลาย เต็มไปด้วยการเกิดและการดับเหมือนท้องทะเลระยิบระยับเหมือนแสงที่กระทบผิวน้ำ เต็มไปด้วยการเกิดและการดับของฟองน้ำ ที่เกิดจากลูกคลื่นอันใด ความรู้ที่ได้ในขณะนี้เรียกว่า อุทยัพพยุปัสนาญาณ และความรู้เป็นเครื่องชี้ให้เห็นความเกิดขึ้น และความสลายไปมักเรียกสั้นๆว่า อุทยัพพยุญาณ ผลของการเห็นเหล่านี้เกิดจากการเพ่งพิจารณาให้เห็นชัดและนานพอ จนกว่าความรู้นั้นจะแน่นแฟ้นเหมือนกับยึดติดอยู่ในจิต เพื่อให้พลังแรงจนเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดไถ่ถอนความยึดติดในสิ่งต่างๆเสียได้ เป็นวิปัสสนาญาณอันดับที่ ๑^{๑๔๕}

๒) การเพ่งพิจารณาความเกิดขึ้น และความสลายถึง ๒ ประการในความเดียวกัน ซึ่งยังหยาบอยู่ยังพราวกว่าที่จะเพ่งเพียงอย่างเดียว ในขั้นนี้ท่านให้เสียอย่างหนึ่ง คือไม่เพ่งดูฝ่ายเกิด เพ่งดูแต่ฝ่ายความดับเพื่อให้เห็นความสลายหรือความดับ ลึกซึ้งอย่างแรงที่สุด จนกระทั่งรู้สึกว่

^{๑๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๓ - ๑๖๕.

^{๑๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๕ - ๑๖๖.

โลกนี้ไม่มีอะไร นอกเสียจากความพังทลาย หรือความแตกดับทั่วไปหมด เหมือนกับฝนห่าตกลงมาไปทั่วทุกหนทุกแห่ง จิตที่อยู่ในความรู้สึกเช่นนี้เรียกว่า ภังคานุปีสสนาญาณ แปลว่า ความรู้เป็นเครื่องชี้ให้เห็นความพังทลายหรือความดับ เรียกสั้นๆว่า ภังคญาณ เป็นวิปัสสนาญาณอันดับที่ ๒

๓) เมื่อความเห็นแจ้งในความเสื่อมแตกสลาย มีมากเพียงพอแล้วก็จะทำให้เกิดความรู้แจ้งต่อไปเป็นอันดับที่ ๓ ภพก็ภาวะความมี ความเป็น ทั้งหลายเป็นสิ่งที่น่ากลัวเพราะความน่ากลัวปรากฏเต็มไปด้วยในภพทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นกามภพ รูปภพหรือรูปภพ ภพทั้งปวงเต็มไปด้วยภาวะที่น่ากลัว เพราะมีความแตกทำลายของสังขารทั้งปวงอยู่ทุกขณะจิต จึงเกิดเป็นความหวาดกลัวสะอื้นถึงที่สุด ขึ้นในใจของผู้เห็นแจ้ง แล้วก็มีความกลัวอันถูกต้องนั้น จะประจำอยู่ในใจซึ่งเป็นความเห็นแจ้งชนิดหนึ่ง ว่ามีแต่ความน่ากลัวประดุจยาพิษ อาวุธหรือมหาโจรอันโหดร้ายทั้งนั้น ที่บรรจอยู่ในภพทั้ง ๓ เต็มไปหมด ไม่มีอะไรมากไปกว่าความรู้สึกเช่นนี้ท่านเรียกว่า ภยปัญฐานญาณ ซึ่งแปลว่า ความรู้แจ้งเรื่องสังขารปรากฏว่าเต็มไปด้วยภาวะที่น่ากลัว เรียกว่า ภยญาณ จัดเป็นวิปัสสนาญาณอันดับที่ ๓

๔) เมื่อรู้สึกว่ในภาวะทั้งปวงเต็มไปด้วยความน่ากลัว ซึ่งจะเป็นสาเหตุให้เกิดความรู้แจ้งขึ้นมาว่า สภาพสิ่งของทั้งปวงประกอบด้วยโทษอันร้ายกาจโดยส่วนเดียว และไม่มีความปลอดภัยในการที่จะไปหลงเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้น เปรียบเสมือนป่าที่เต็มไปด้วยสัตว์ร้ายไม่เป็นที่น่าอภิรมย์แก่ผู้ต้องการหาความเพลิดเพลินจากป่าเขาลำเนาไพร จันใดก็จันนั้น ความรู้สึกเห็นว่าเห็นสภาพทั้งปวงเต็มไปด้วยโทษแบบนี้ เรียกว่า อาทินวณุปัสสนาญาณ แปลว่า ญาณเป็นเครื่องตามกำหนดให้โทษสังขารทั้งปวง เรียกว่า อาทินวญาณ จัดเป็นวิปัสสนาญาณอันดับที่ ๔

๕) เมื่อพิจารณาเห็นว่า สิ่งทั้งหลายย่อมเต็มไปด้วยโทษมากมาย ก็จะทำให้เกิดความเบื่อหน่ายในสภาวะทั้งปวง และเห็นเป็นเหมือนบ้านเรือนที่ถูกไฟไหม้จนเหลือแต่ไม้ที่เป็นชิ้นหรือเถาถ่านพอเห็นเป็นรูปโครงเรือนที่ถูกไฟไหม้ ไม่น่าหลงใหลแต่ประการใด ความรู้สึกเบื่อหน่ายต่อการที่จะต้องระคนอยู่กับสังขารทั้งปวง เรียกว่านิพพิทานุปัสสนาญาณ แปลว่า ญาณเป็นเครื่องกำหนดความเบื่อหน่าย เรียกสั้น ๆ ว่า นิพพิทานุปัสสนาญาณ เป็นวิปัสสนาญาณอันดับที่ ๕

๖) เมื่อเกิดความเบื่อหน่ายที่แท้จริง ก็จะเกิดมีความรู้สึกที่อยากพ้นจากสิ่งต่างๆ เหล่านั้นจริงๆ ซึ่งไม่เหมือนกับความรู้สึกอยากพ้นตามธรรมดาของพวกเรา ซึ่งไม่มีกำลังของสมาธิ หรือกำลังของความเห็นแจ้งอะไรๆช่วย จึงไม่พ้นจริงๆเหมือนอย่างความเห็นที่เกิดตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณ จิตใจเป็นไปได้ทั้งหมด รู้สึกกลัวเท่าไรก็อยากพ้นเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงเป็นการอยากพ้นจริงๆ ท่านอุปมาว่ามีความอยากพ้นมากขนาดเท่าๆกับความอยากพ้นของสัตว์ เช่น เขียดซึ่งกำลังคืบอยู่ในปากงูมันก็อยากพ้นจากอันตรายเช่นเดียวกับเรา ซึ่งปฏิบัติธรรมฉะนั้นคนที่มึนิพพิทาญาณแล้ว ก็อยากพ้นจากภาวะทั้งปวงหรือจะเปรียบอย่างเนื้อหรือคนที่

ติดบ่วงดื้ออยู่ นกมันก็ต้องการอยากพ้นจากบ่วงนั้นเท่าไร เขาก็อยากพ้นจากสังขารทุกข์มากเท่านั้น ความรู้สึกอยากจะพ้นจริงๆ แบบนี้เรียกว่า มุญจิตุกัมมยตาญาณ แปลว่าความรู้เป็นเหตุให้เกิดความปราณาที่จะพ้นจากทุกข์ นับเป็นวิปัสสนาญาณอันดับที่ ๖^{๕๐}

๗) เมื่อความอยากพ้นอย่างรุนแรงมีมากพอจึงเกิดความรู้สึกดิ้นรนหาหนทางอย่างรุนแรงเช่นกัน เรียกว่าชื่อของความรู้สึกนี้เป็นภาษาบาลีว่า **ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ** แปลว่าความรู้เพื่อกำหนดพิจารณาหาทางหลุดรอด กล่าวง่ายๆ คือการมองสอดส่องไปเรื่อย ๆ ว่าเมื่อมีภาวะทั้งหลายเป็นอย่างนี้ทั้งเราก็ออยากจะพ้นจากมัน พิจารณาไปมองเห็นอุปาทานเห็นกิเลส ซึ่งเป็นต้นเหตุผูกพันจิตให้ติดอยู่กับภวะนั้นๆ ว่ามันมีอยู่อย่างเหนียวแน่น จึงต้องค้นหาหนทางอีกต่อไป ในอันที่จะทำให้กิเลสนั้นอ่อนกำลังเสียก่อนแล้วจึงทำลายเสีย

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง พระพุทธเจ้าท่านอุปมาการทำกิเลสให้อ่อนกำลังนี้ไว้ว่า เหมือนกับคนหนึ่งไปสู่มหาปลา ได้งูคิดว่าเป็นปลา เลยเอามาถือไว้ ใครบอกว่างูก็ไม่เชื่อ จนกระทั่งได้อาจารย์ที่มีสติปัญญาและมีความเมตตากรุณา มากล่าวแนะนำพร่ำสอนจนรู้ว่า เป็นงูไม่ใช่ปลา จึงเกิดความกลัวขึ้นมา อยากจะพ้นด้วยการหาวิธีฆ่าตัวนั้นเสีย เขาจับคองูชูขึ้นเหนือศรีษะ แล้วแกว่งไปแกว่งมาเป็นวงกลมจนงูเกิดอาการเพลียอ่อนแรง จากนั้นปล่อยให้งูกระเด็นตกไปนอนตาย ถ้ายังไม่ตายก็จะตามไปฆ่าเสียให้ตาย อุปมานี้ท่านเปรียบเสมือนการเห็นแจ้งว่าสิ่งที่ผูกพันตนติดอยู่กับภวะหรือภพต่างๆ ที่น่ากลัวสังเวทที่สุดคือ กิเลส นั่นเอง ถ้าไม่มีกลอุบายทำให้กิเลสอ่อนกำลังทุกวันแล้ว การหาทางฆ่ากิเลสย่อมเป็นไปได้ยาก เพราะกิเลสมีอำนาจเหนือกว่าผู้มีปัญญาน้อยจึงไม่สามารถฆ่ากิเลสได้ จึงต้องมีการฝึกบ่มเพาะปัญญาให้เกิดมีขึ้นจนมีอำนาจเหนือกิเลส และหาทางทรมานกิเลสให้อ่อนกำลังลงเพราะทุกสิ่งทุกอย่างล้วนตกอยู่ในกฎพระไตรลักษณ์ ไปหลงยึดมั่น ถือมั่นขึ้นมาไม่ได้

ฉะนั้น การพิจารณาในสิ่งทั้งหลายทั้งปวงว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่น่าเอา ไม่น่าเป็นอยู่เสมอและยิ่งขึ้นไป จึงจะเป็นการตัดอาหารของกิเลส จนทำให้กิเลสอ่อนกำลังไป ซึ่งจะต้องพิจารณาโดยแยกคายยิ่งๆขึ้นไป และเป็นช่องทางเอาชนะกิเลสที่ใหญ่เท่าภูเขา ด้วยตัวเราที่เล็กกว่า ท่านกล่าวว่า เราต้องมีความกล้ามากพอ เหมือนกับว่าตัวเราเล็กเท่าตัวหนู มีความเก่งกล้าสามารถจัดการฆ่าเสือโคร่งได้ ๒-๓ ตัว จะต้องมีความตั้งใจจริง หาเส้นทางตามประสาหนูตัวเล็กๆ ถ้าสู้กันซึ่งหน้าไม่ได้ต้องหากกลอุบายให้มันอ่อนกำลังลงทุกวัน ต้องใช้ความอดทนและความเพียรสูงติดตามฆ่าอยู่เสมอทุกวัน ท่านเรียกว่า ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ จัดเป็นวิปัสสนาญาณอันดับที่ ๗^{๕๑}

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๖ - ๑๖๘.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๘ - ๑๖๙.

๘) การทำให้กิเลสอ่อนกำลังลงนั้น เป็นสาเหตุทำให้เราปล่อยวางเฉยได้ในสิ่งทั้งปวง ได้ยิ่งขึ้นฉะนั้น จึงเป็นลำดับแห่ง สังขารูปกขาญาณ ซึ่งแปลว่า ความเป็นเหตุให้วางเฉยในสังขารทั้งปวง ญาณนี้อยู่บนพื้นฐานของการพิจารณาเห็นเป็นความว่างของสังขารทั้งหลายว่า ว่างจากความ เป็นแก่นสารจากความเป็นสัตว์เป็นบุคคล ความจากสาระคือความเที่ยงแท้ถาวร ว่างจากความ สุข เพราะเต็มไปด้วยทุกข์ ว่างจากความงมงายเพราะคุณแล้วนาระอาหรือสกปรก ในที่สุดก็สามารถวางอุเบกขาในสิ่งทั้งปวงได้

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าท่านเปรียบเทียบความนี้ว่า เหมือนกับคนที่เคยรักกันมาแต่ก่อน ปรากฏว่าบัดนี้เป็นกบฏก็หมดรัก เช่น ในกรณีที่ภรรยาที่มีชู้เลยหมดความรักในตัวภรรยา เมื่อหย่าขาดจากกันมีความเป็นอิสระจิตใจก็วางอุเบกขาได้ ภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพแต่ก่อนเคยเป็นอัสสาทะ หรือรสอร่อยนานาประการของตน เมื่อจิตสูงขึ้นมาถึงญาณอันดับที่ ๘ พอทราบว่างจากสาระใดๆ จึงวางเฉยในภาวะทั้งปวงเสีย เหมือนบุรุษที่วางเฉยกับภรรยาที่หย่าขาดจากกันแล้ว เพราะจับได้ว่ามีชู้ สังขารูปกขาญาณนี้ จัดเป็นวิปัสสนาญาณอันดับที่ ๘ เรียกสั้นๆว่า อุเบกขาญาณ^{๑๕๒}

๙) เมื่อวางเฉยในภาวะทั้งปวงเสียได้ จิตใจก็มีความพร้อมที่จะรับรู้ปริยสัจจ์ ๔ ประเทจะทำให้บรรลุดังทางที่จะนำไปสู่ความเป็นพระอริยะเจ้า จิตที่อยู่ในสภาพเช่นนี้ท่านเรียกว่า สัจจานุโลมิกญาณแปลว่า ความเห็นที่พร้อมที่สุดที่จะรับรู้ปริยสัจจ์ ชนิดที่เป็นขั้นการทำลายกิเลสสังโยชน์ที่ผูกพันคนให้หมดไปเป็นพระอริยบุคคลชั้นใดชั้นหนึ่ง นับเป็นวิปัสสนาญาณตัวที่ ๙ เรียกสั้นๆว่า อนุโลมิกญาณ

จะเห็นได้ว่าวิปัสสนาญาณ ๙ ก็นับตั้งแต่อุทยัพพยุจนุปัสสนาญาณไปจนถึงสัจจานุโลมิกญาณเป็นที่สุด เมื่อเป็นไปอย่างสมบูรณ์ถูกต้องเต็มที่แล้วเรียกว่า ปฏิปทญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นวิปัสสนาญาณตัวที่ ๔ หรือนับเป็นวิสุทธิอันดับ ๖ กล่าวคือความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาหรือความเห็นที่ถูกต้องซึ่งเป็นเครื่องมือทำให้เห็นทางดำเนินไปของการพิจารณาจนเกิดปัญญาที่รู้แจ้งตามความเป็นจริงและสามารถตัดกิเลสได้

ฉะนั้น วิปัสสนาตัวที่ ๕ ต่อจากนั้นก็ถึงวิสุทธิอันดับ ๗ เรียกว่าญาณทัสสนวิสุทธิ คือความหมดจดแห่งความเห็นที่ถูกต้อง ซึ่งได้แก่อริยมรรคญาณ เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาหรือผลของวิปัสสนา ได้แก่ อริยมรรคญาณทั้ง ๔ นับเป็นวิปัสสนาตัวที่ ๕ ในลำดับระหว่างสัจจานุโลมิกญาณ กับ ญาณทัสสนวิสุทธินี้ซึ่งมีโคตรภูญาณแทรกอยู่ ในฐานะเป็นเครื่องหมายคั่นระหว่างคนธรรมดาที่มีกิเลส กับ พระอริยบุคคล แต่โดยโคตรภูญาณมีขณะจิตเดียวก็ดับไป จึง

^{๑๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐.

ควรสงเคราะห์เข้าไปเสียในฝ่ายปฏิบัติพหุญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะยังอยู่ในฐานะที่เป็นฝ่ายบุญกุศล ซึ่งยังเกี่ยวข้องกับบารมีหรือเรื่องที่ยึดถือ^{๑๕๓}

ที่กล่าวมาทั้งหมดสรุปได้ว่า หลักแห่งการศึกษาปฏิบัติวิปัสสนานั้น ต้องมีรากฐาน ที่ตั้งสำคัญคือหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามี ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นตัวพิจารณาสิ่งทั้งปวง ซึ่งจะเรียกว่าโลกภาวะหรือสังขารหรือขั้น ๕ ก็ได้ เพราะว่าในภาวะทั้งหลายไม่มีอะไรมากไปกว่า ขั้นทั้ง ๕ ซึ่งพิจารณาให้เห็นในความไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลง เป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ เป็นอนัตตาไม่มีตัวตนที่แท้จริง มีเต็มในภาวะทั้งหลายในโลก เช่น เห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป จนเห็นว่า เต็มไปด้วยความน่ากลัวน่าเบื่อหน่าย ไม่มีอะไรที่น่าเอา น่าเป็น อากาโรเหล่านี้ คือลักษณะที่จะต้องปรากฏในวิปัสสนา ฉะนั้น กิจของวิปัสสนาโดยตรงคือการกำจัดอวิชชาความโง่ เพราะ วิปัสสนาแปลว่า ความเห็นแจ้ง โดยผลของวิปัสสนาคือความเห็นแจ้งแทงตลอดในสิ่งทั้งปวง ด้วยการกำจัดกิเลสให้สูญสิ้นไปเป็นความสะอาด สว่าง สงบ ซึ่งไม่มีอะไรผูกพันจิตใจให้ติดอยู่กับภาวะทั้งหลายในโลก จึงเกิดลักษณะที่เรียกว่า หลุดพ้นออกจากโลก อันเป็นที่อยู่ของหมู่คนผู้ติดกาม จิตไม่มีความทุกข์เพราะไม่มีค้นหา หรือความอยากอีกต่อไป ท่านเรียกอาการเช่นนี้ว่า ที่สุดแห่งกิจที่จะต้องกระทำในพระพุทธศาสนา

๓.๕.๕ อริยบุคคล กับ การละกิเลส

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ตัววิปัสสนา ว่าเป็นเรื่องของการปฏิบัติทางจิต เพื่อยกจิตใจให้สูงขึ้นถึงขนาดความทุกข์เข้าครอบงำไม่ได้^{๑๕๔} จึงจะเป็นการพ้นทุกข์ด้วยอำนาจของการรู้แจ้งว่าไม่มีอะไรที่น่ายึดถือด้วยอุปาทานอีกต่อไป แล้วสิ่งต่างๆในโลกก็จะไม่มีอิทธิพลต่อจิตใจให้เกิดโมหะด้วยสิ่งนั้นอีก เรียกว่าจิตอยู่เหนือวิสัยของชาวโลกขึ้นถึงฐานะอันใหม่ ที่ท่านเรียกว่า “โลกุตตรภูมิ” การที่จะเข้าใจโลกุตตรภูมิได้ชัดเจน จึงจำเป็นต้องรู้เรื่องที่ตรงกันข้ามกล่าวคือ “โลกียภูมิ” ^{๑๕๕}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง โลกียภูมิ คือระดับของจิตที่สิ่งต่างๆ ในโลกมีอิทธิพลเหนือจิต แบ่งโดยสรุปที่สุดออกเป็น ๓ พวกกล่าวคือ^{๑๕๖}

- กามาวจรภูมิ หมายถึง ระดับของจิตที่ยังพอใจอยู่ในกามทั้งปวง
- รูปาวจรภูมิ หมายถึง ฐานะของจิตที่ไม่ต่ำ จนถึงกับพอใจในกามคุณ แต่่วยังพอใจในความสุขซึ่งเกิดจากสมบัติที่เพ่งรูปเป็นอารมณ์ อันไม่เกี่ยวกับกาม

^{๑๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๑ - ๑๗๒.

^{๑๕๔} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๗๕.

^{๑๕๕} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๑๗๕.

^{๑๕๖} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๗๖.

- **อรุปาวจรภูมิ** คือสถานะของจิตที่ยังพอใจในความสุขสงบที่สูงขึ้นไปกว่าชั้นหนึ่ง เกิดความสงบโดยยึดสิ่งไม่มีรูปเป็นอารมณ์^{๑๕๓}

ดังนั้น ถ้าจะจัดให้เป็นคู่ๆ ระหว่าง ภูมิ กับ ภพ ก็มีวิธีการจัดเพราะภูมิ หมายถึง สถานะหรือระดับแห่งจิตใจของสัตว์นั้นๆ ส่วนภพ หมายถึง โลกเป็นที่อยู่ที่เหมาะสมกับสัตว์ที่มี ภูมิแห่งจิตใจเช่นนั้นจะนั้นลักษณะของการจับคู่คือ กามาวจรภูมิ คู่กันกับ กามาวจรภพ รูปาวจร ภูมิ คู่กันกับ รูปาวจรภพ และอรุปาวจรภูมิ คู่กันกับ อรุปาวจรภพ ภูมิทั้ง ๓ นี้เรียกว่า โลกียภูมิ เพราะล้วนแต่ยังอยู่ในการเกี่ยวข้องกับโลกทั่วไป ต่างก็ตกอยู่ในภายใต้วิสัยที่โลกจะครอบงำด้วย ารของกาม มีจิตใจต่ำทรามจนติดพันอยู่ในกาม สัตว์ที่อยู่ในรูปภพ ยังติดพันอยู่ในความสุขที่เกิด มาแต่ความสงบที่หยาบ คือชนิดที่ได้จากสมบัติมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ ส่วนสัตว์ที่อยู่ในอรุปภพ จิตยังพัวพันอยู่ในความสุขหรือความสงบที่ประณีตขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง คือความสงบอันเกิดจาก สมบัติที่มีสิ่งที่ไม่มียรูปเป็นอารมณ์ ตกลงโลกียภูมิคือภูมิของสัตว์ทั่วไป นับตั้งแต่เป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็นพรหมในเบื้องต้น หรือว่าเป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นสัตว์นรกในเบื้องต่ำ ต่างก็ รวมอยู่ใน ๓ ภูมินี้^{๑๕๔}

เพราะคำว่า “โลกียภูมิ” คือสถานะทางใจของสัตว์สามัญทั่วไป ถึงแม้จะสมมติ เรียกชื่อต่างกัน เป็นมนุษย์ เป็นเทวดาพรหมสัตว์เดรัจฉานหรือเป็นสัตว์นรกกก็ตาม ก็รวมอยู่ในภูมิ นี้ คนๆหนึ่งในโลกนี้อาจจะมีจิตใจอยู่ในภูมิใดภูมิหนึ่ง ในเวลาใดเวลาหนึ่งกันทั้งนั้นไม่เป็นการ เหลือวิสัยแต่ส่วนมากจะต้องตกอยู่ในกามาวจรภูมิเป็นธรรมดา คือจิตของมนุษย์เราโดยปกตินั้น ตกเป็นทาสของความเริ่ดอร่อยทางรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส

ดังนั้น สัตว์ที่อยู่ในภูมิทั้ง ๓ ภูมินี้ยังถอนตัวตนไม่ได้ เพราะว่ายยังมีอสมานะอยู่ และไม่มีความรู้เรื่องการถอนตัวตน ถึงแม้จะได้รับความสุขสงบชนิดเหมือนกับว่าเป็นก้อนหิน ก้อนดินหรือท่อนไม้ไปแล้ว แต่ก็ยังมีการยึดถือตัวตน ยังมีค้นหาต่างๆอยู่ ชนิดอยู่ตลอดถึงค้นหา ชั้นละเอียดที่สุด เช่น วิศวตัมหา ซึ่งเป็นต้นเหตุให้ท่องเที่ยวไปในภพต่างๆ จนทำให้ต้องแสวงหา ภาวะใหม่ มีการประกอบกรรมต่างๆ ด้วยอำนาจของตัณหาความอยาก เพราะฉะนั้นจึงไม่เรียกว่า อยู่เหนือวิสัยโลก จึงจัดไว้เป็นโลกียภูมิเช่นกัน^{๑๕๕}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง คำว่า “โลกุตตรภูมิ” นั้น มีจิตสูงอยู่เหนือวิสัยโลก มองเห็นสภาพโลกเป็นของไม่มีสาระตัวตนที่เป็นแก่นสาร โดยพิจารณาเป็นความว่างเปล่าจาก ความหมายแห่งความเป็นตัวตน จิตไม่มีความต้องการสิ่งใดในโลกอีกแล้ว พวกที่ตั้งอยู่ในโล

^{๑๕๓} พุทธทาสภิกขุ, ภูมิของมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๑๘๐.

^{๑๕๔} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๗๗.

^{๑๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๘.

กุตตรภูมิยังแบ่งออกเป็นชั้นต่างๆ ตามหลักทางพระพุทธศาสนา เป็นมรรค เป็นผล ๔ ชั้นด้วยกัน คือ ชั้นพระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ความเป็นพระอริยะบุคคล ๔ จำพวก หมายถึงโลกุตตรภูมิ^{๑๖๐}

ฉะนั้น คำว่า “โลกุตตร” มาจากคำว่า “โลก + อุตตระ แปลว่า ยิ่ง หรือ เหนือ คือ “อยู่เหนือโลก” ขนาดชั้นปุถุชนคนหนาไปด้วยกิเลสไม่สามารถที่จะเข้าถึงได้ง่ายๆ หรือยิ่งไปกว่าโลก หมายถึงจิตใจ มิได้หมายถึงร่างกาย เพราะร่างกายนั้นจะอยู่ที่ไหนก็ได้ เช่น อยู่ในโลกมนุษย์ ก็ได้ ซึ่งก็เป็นส่วนใหญ่ หรือจะเกิดบนสวรรค์ชั้นเทวโลก พรหมโลกก็ได้หรือขอให้ เป็นภาวะที่พอพักอาศัยของผู้ที่มีจิตใจอันตั้งอยู่ในโลกุตตรภูมิได้ก็แล้วกัน ส่วนโลกที่ต่ำไปกว่านั้นเช่น นรก อบาย หรือทณทุกซ์ทรมาน มีลูกตะราง เป็นที่อยู่ของพวกทำความชั่วจึงไม่เป็นภพที่สมควรแก่ อริยะบุคคล^{๑๖๑}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง โลกุตตรภูมิแบ่งออกเป็น ๔ ชั้น และมีสิ่งที่ทำให้เกิดความแตกต่างเป็น ๔ ชั้นคือกิเลสนั่นเอง ที่ควรจะพึงละให้ขาดไป มีตัวกิเลสแท้และกิเลสที่ละเอียด ที่ท่านแบ่งไว้มีอยู่ทั้งหมด ๑๐ ประการ

“สังโยชน์” คำว่าสังโยชน์นี้ สัง แปลว่า พร้อม โยชน์ แปลว่า ผูกพัน จึงแปลว่า ผูกพันเต็มตัวอย่างพร้อมพรั่ง กิเลสเครื่องผูกพัน ๑๐ อย่าง ซึ่งผูกพันคนและสัตว์ทั้งหลายให้ติดอยู่ในโลกผู้ปฏิบัติจะเดินทางก้าวไปสู่ความเป็นพระอรหันต์จะต้องละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการให้ได้ คนจึงติดอยู่ในวิสัยของโลกและเป็นชั้นโลกียภูมิ ฉะนั้น ถ้าจะมีการตัดเครื่องผูกพันเหล่านั้นออกเสียได้จิตก็จะหลุดเป็นอิสระจากภาวะวิสัยของชาวโลก เมื่อตัดได้หมด ก็ถือว่าจิตหลุดออกไปสู่ความอยู่เหนือโลก เป็นโลกุตตรภูมิโดยสมบูรณ์^{๑๖๒}

เรื่องกิเลสชั้นละเอียดที่ผูกพันคนเรา ๑๐ ประการแรกเรียกว่า

สังโยชน์ตัวที่ ๑ เรียกว่า **สักกายทิฐิ**^{๑๖๓} คำว่า สักกายะถ้าแปลตามตัวหนังสือ คือ กายของตน คำว่า กาย มีการรวมทั้งจิตส่วนพื้นฐานที่ต้องเนื่องกันอยู่กับกายนี้เป็นธรรมดา แต่ท่านเพ่งถึงกายเป็นส่วนใหญ่ เพราะสัตว์ทั่วไปรู้จักแต่กาย ยิ่งกว่าใจ ส่วนคำว่า ทิฐิ แปลว่า ความเห็น ฉะนั้น จึงแปลว่า ความคิดเห็นเกี่ยวกับร่างกายเป็นของตน ได้แก่ความเข้าใจผิดหรือสำคัญด้วยอุปาทาน ซึ่งทุกคนมีความเข้าใจว่าเราเป็นเราเหมือนอย่างคำสอนของ Descartes ว่าเราคิดได้เรามีอยู่หรือว่าตัวเราต้องมีอยู่ เพราะเราคิดได้้อยู่ และความคิดว่าตัวเรามีอยู่ มีความสำคัญผิด

^{๑๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๘ - ๑๗๙.

^{๑๖๑} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยดบันสมบุรณ์, หน้า ๑๘๒.

^{๑๖๒} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๘๐.

^{๑๖๓} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยดบันสมบุรณ์, หน้า ๑๘๔.

โดยที่คนเราทั่วไป ไม่รู้จักอะไรไปมากกว่าร่างกาย และจิตใจซึ่งเนื่องอยู่กับร่างกาย จึงเหมาเอา ๒ อย่างนี้เป็นอัตตาตัวตน โดยมีความเข้าใจว่ากายพร้อมทั้งจิตนี้เป็นตัวตนเป็นของตน สัญชาตญาณว่ามีตัวเราเอง เป็นไปหนักแน่นมากถึงกับใครๆ ก็ยอมคิดว่ามีตัวตนและของตนอยู่ ทั้งนั้น เพราะเป็นมูลฐานทำให้ชีวิตทรงอยู่ได้ ทำให้รู้จักป้องกันตัว ทำให้แสวงหาอาหาร หรือ สืบพันธุ์ แต่ที่เรียกว่าสัkkายทิฏฐิ เพราะประสงค์เอาเพียงชั้นหยาบๆที่เป็นเหตุให้เห็นแก่ตัวจัด ซึ่งถือเป็นกิเลสตัวแรกที่จะต้องละให้ได้ก่อนตัวอื่น ๆ เพื่อการเอาชนะโลก

สังโยชน์ตัวที่ ๒ เรียกว่า วิจิกิจฉา^{๑๖๔} หมายถึง ความสงสัย หรือความรู้ไม่เพียงพอ เป็นเหตุให้ลังเลไม่แน่ใจ ส่วนใหญ่ที่สุดประสงค์เอาความสงสัยในเรื่องการปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ ที่ลังเลเพราะไม่รู้จริง เช่น สงสัยว่าเรื่องนี้เป็นอย่างไรกันแน่ การปฏิบัติเพื่อให้พ้นทุกข์ เป็นของที่เหมาะสมกับตนหรือไม่ทำได้หรือไม่ พระพุทธเจ้าเป็นบุคคลที่ตรัสรู้ที่ถูกต้องจริงหรือ เป็นบุคคลที่ปฏิบัติจนได้วิมุตติหลุดพ้นจริงหรือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าหรือปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระองค์ จะนำไปสู่ความดับทุกข์ได้จริงหรือ พระอริยสงฆ์สาวกปฏิบัติพ้นทุกข์ได้จริงหรือ ทำบุญได้บุญมีความสุขจริงหรือ ทำบาปได้บาปมีความทุกข์จริงหรือ^{๑๖๕}

ดังนั้น มูลของความลังเลที่สำคัญมีวิชาหรือความรู้ไม่รู้เหมือนกับปลาที่เคยอยู่แต่ในน้ำ ถ้าสมมุติมีคนมาเล่าเรื่องบนบกปลาก็ไม่เชื่อ ถ้าเชื่อก็เชื่อครึ่งไม่เชื่อครึ่ง เหมือนคนปุถุชนจมอยู่ในกามารมณ์ก็เหมือนกัน เคยชินกับกามเหมือนปลาอยู่ในน้ำ พอยกเรื่องขึ้นมาพูดว่า อยู่เหนือกาม เหนือโลก ก็ไม่มีความเข้าใจ ที่พอเข้าใจก็ยังลังเลอยู่และความรู้สึกฝ่ายต่ำก็ยังมิอยู่ในสันดานส่วนความรู้สึกฝ่ายสูงนั้นเพิ่งจะก่อรูปก่อตัวขึ้นมาใหม่ การโต้แย้งระหว่างความรู้สึกฝ่ายสูงกับฝ่ายต่ำจะเป็นคำตอบว่าคือการลังเล ถ้ากำลังใจพล้งด้นไม่เพียงพอ ความรู้สึกฝ่ายต่ำก็จะชนะ วิจิกิจฉาหรือความลังเลในความดี เป็นของมีประจำอยู่ในคนทุกคนมีมาตั้งแต่เกิด ส่วนคนที่ได้รับการอบรมมาฝึกๆอาจจะมีมากขึ้น จะต้องพิจารณาให้เห็นโทษของความลังเลใจ ซึ่งมีอยู่ในการทำงาน มีอยู่ในชีวิตประจำวันจนไม่มีความมั่นใจในความดี ความถูกต้อง หรือความทุกข์^{๑๖๖}

สังโยชน์ตัวที่ ๓ สีสัพพตปราคาส แปลว่า การประพฤติดุปฏิบัติเกี่ยวกับศีลและวัตร ผิดจากความมุ่งหมายที่ถูกต้อง^{๑๖๗} ใจความคือการมีอุปาทานในสิ่งที่ตัวเคยประพฤติปฏิบัติมาด้วยความเข้าใจผิด ในสิ่งที่ตนเห็นว่าถูกต้องที่สุด ความเข้าใจผิดในการปฏิบัติเช่นนี้ ส่วนมากที่สุดเป็นเรื่องเกี่ยวกับลัทธิศาสนาประเพณี ตัวอย่างเช่น การเชื่อในเรื่องพิธีปฏิบัติเกี่ยวกับไสยศาสตร์ การ

^{๑๖๔} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๘๓.

^{๑๖๕} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยบำบัดสมบุรณ์, หน้า ๑๘๕.

^{๑๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๗.

^{๑๖๗} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๘๕.

ปฏิบัติวิธีที่สอนอยู่ในศาสนา ถ้าปฏิบัติด้วยความโง่หรือวิชา ประเพณีต้องการให้มีความขลัง ศักดิ์สิทธิ์ อำนาจศักดิ์สิทธิ์ เหาะเหิน เคนอากาศ ดำดินล่องหนหายตัว ถือว่าปฏิบัติผิดหลักการทางพระพุทธศาสนา นอกถื่นนอกทาง นอกกรอบแนวคิดของพระพุทธเจ้าเป็นสัจพตปรามาสทั้งสิ้น^{๑๖๘}

ฉะนั้น แม้กระทั่งในเรื่องทางพระพุทธศาสนา ก็มีการปฏิบัติไปด้วยความเข้าใจผิด เพื่อต้องการให้เกิดความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ ถือโอกาสเอาฤทธิ์อำนาจมาคุ้มครอง ซึ่งเป็นการปฏิบัติโดยหวังผลแบบผิดทางที่ไม่มีเหตุผล เช่น การสมาทานถือศีล หรือประพาศิพรหมจรรย์ เพื่อกำจัดกิเลส และเข้าใจว่าเป็นตัวที่ทำให้เกิดอำนาจขลังศักดิ์สิทธิ์ ใช้ความขลังตัดกิเลส ล้วนเป็นเรื่องผิดความมุ่งหมายในทางพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น^{๑๖๙} ในเรื่องความเชื่อเกี่ยวกับวัตถุมงคล และการเชื่อพวกหมอดู ซึ่งไม่จำเป็นสำหรับชาวพุทธแท้ที่ศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัย โดยมุ่งศึกษาธรรมะ ปฏิบัติธรรมล้วน ๆ อยู่บนพื้นฐานความถูกต้องที่เป็นสัมมาทิฐิตลอดสาย จะทำให้พบหนทางที่เป็นความสุขที่มั่นคงอย่างแท้จริง^{๑๗๐}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง การปฏิบัติในแวดวงของพุทธบริษัทในหมู่ชาวพุทธศาสนิกชนชาวไทย^{๑๗๑} ว่าถ้าทำไปด้วยความสำคัญผิดจนกิเลสตัณหาครอบงำ เช่น หวังผลในทางขลังศักดิ์สิทธิ์ล้วนเป็นการปฏิบัติแบบมกมายไร้สาระกลายเป็นเรื่องสกปรกในหมู่ชาวพุทธ หรือเรื่องที่เกี่ยวข้องประเพณีของชาวบ้านมีการสวดมนต์ทำบุญบ้าน ซึ่งจะต้องมีการเตรียมอาหารหวานคาวชุดหนึ่ง มาตั้งไว้หน้าพระพุทธรูปเพื่อเช่นวิญญานพระพุทธรูปหรือถวายข้าวพระ เชื่อกันว่าวิญญานของพระพุทธรูป ท่านจะได้ฉันข้าวอาหารที่นำมาถวาย ทำไปด้วยอำนาจวิชาอย่างเต็ม ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์คงจะเกิดขึ้นไม่ได้ในพระพุทธศาสนาเพราะพระพุทธรูปท่านไม่ได้ทรงบัญญัติไว้^{๑๗๒}

สังโยชน์ ๓ ตัวแรกที่มีอยู่ในตัวปุถุชนคนทั้งหลาย คือ สักกายทิฐิ วิภิจฉา และสัจพตปรามาส^{๑๗๓} ถ้าละได้อย่างเด็ดขาดจริงๆ เรียกว่าอยู่ในขั้นโลกุตระภูมิอันดับที่ ๑ มีพระโสดาบัน ซึ่งท่านละสังโยชน์หรือกิเลส ๓ ตัวได้เด็ดขาด ไม่น่าจะเป็นเรื่องยากเพราะกิเลสทั้ง ๓

^{๑๖๘} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยบำบัดสมบูรณ, หน้า ๑๘๘.

^{๑๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๙.

^{๑๗๐} บัญชา เกลิมชัยกิจ, ๑๐๐ ปี คมธรรมพุทธทาส. (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๕๗.

^{๑๗๑} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๘๗.

^{๑๗๒} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยบำบัดสมบูรณ, หน้า ๑๕๐.

^{๑๗๓} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๘๘.

เป็นของป่าเถื่อนที่คนป่าเถื่อนเขาถือกัน พวกที่ยังหาความเจริญกับชีวิตตัวเองไม่ได้ส่วนคนที่มีการศึกษาดีหรือเจริญแล้ว ไม่ควรเกี่ยวข้องกับสังโยชน์ ๓ ตัวนี้ถ้ายังเกี่ยวข้องกับถือว่าจิตใจยังต่ำทราม ถ้าละสังโยชน์ ๓ ตัวนี้จึงจะเป็นอริยชนได้ ถ้ายังละไม่ได้ถือว่ามัววิชาอยู่หรือเป็นคนยังมีโมหอยู่ หรือเรียกอย่างดีที่สุดว่า “ปุถุชน” ซึ่งแปลว่า คนที่เต็มไปด้วยกิเลสหรือคนที่มัวเฝ้าปิดบังลูกตาหนาอยู่ “ปุถุ” แปลว่า หนา “ปุถุชน” จึงแปลว่า คนหนา คือหนาดำด้วยเครื่องปิดบังดวงตาแห่งปัญญา ถ้าบุคคลใดปฏิบัติตัวเองจนสามารถละได้ ๓ ตัวนี้เริ่มมีจิตใจอยู่เหนือโลก เรียกว่า พระอริยนั้นเป็นพระโสดาบัน หมายถึงผู้แรกถึงกระแสแห่งพระนิพพาน^{๑๒๔}

โลกุตตรภูมิอันดับที่ ๒ หมายถึงการละเครื่องผูกพัน ๓ อย่างที่กล่าวไปจนหมดตั้งแต่เบื่องต้น ยังมีสติปัญญาสามารถทำโลภะ โทสะ โมหะบางส่วนเจือจางไปอีก จนมีจิตใจสูง มีความผูกพันอาลัยอยู่ในกามภพเพียงเล็กน้อย ยังมีโอกาสเวียนมาสู่โลกมนุษย์อีกครั้ง เรียกว่า พระสกิทาคามี^{๑๒๕}

โลกุตตรภูมิอันดับที่ ๓ เรียกว่า พระอนาคามี^{๑๒๖} เป็นพระอริยะบุคคลที่ละกิเลสขั้นต้นได้อย่างพระสกิทาคามีแล้วยังละสังโยชน์ข้อที่ ๔ ที่ ๕ สังโยชน์ข้อที่ ๔ เรียกว่า กามราคะ ข้อที่ ๕ เรียกว่า ปญฺเฐ กามราคะ หมายถึงของรักของใคร่ที่พระโสดาบันและพระสกิทาคามียังละกำจัดได้ยังไม่หมด ยังมีฉันทะความพอใจในของรักของใคร่เหลืออยู่ ความจริงท่านละสังโยชน์ทั้ง ๓ แรกได้แล้ว แต่ยังไม่มีความสามารถละความติดในกามราคะได้อีกเช่นกันยังมีเหลืออีกบางส่วน พระอนาคามีท่านละได้ออกหมดส่วนอีกตัวที่เรียกว่า “ปญฺเฐ” (ความรู้สึกริหรหรือความขัดเคืองใจ) ท่านล้างออกไปได้ส่วนมาก เหลืออยู่ไม่มากความขัดข้องอยู่ภายในจิต ท่านเอาออกได้หมด เรียกว่าผู้ละกามราคะและปญฺเฐได้^{๑๒๗}

สิ่งที่เรียกว่า กามราคะ คือความพอใจรักใคร่ในกาม กิเลสประเภทนี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นประจำในจิตใจติดอยู่อย่างแน่นหนาสนิทเป็นเนื้อเดียวกันซึ่งเข้าใจยาก ล้างออกยากสำหรับปุถุชน คนหนาไปด้วยกิเลส ทั้งยังเป็นสิ่งที่ดึงดูดแห่งความใคร่ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ไม่ว่าจะเป็นขั้นไหน ประเภทไหนลักษณะอย่างไร ล้วนต้องเรียกว่ากามทั้งนั้น เพราะเป็นสิ่งที่พอใจอยู่ด้วยความรักใคร่^{๑๒๘}

^{๑๒๔} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๑๕๑.

^{๑๒๕} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๘๕.

^{๑๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

^{๑๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒ - ๑๕๓.

^{๑๒๘} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๕๑.

ส่วนสิ่งที่เรียกว่า **ปฏิมะ** เป็นความกระทบกระทั่งแห่งจิต เพราะเป็นความรู้สึกที่ไม่พอใจ ถ้าเกิดฉันทะคือมีความรักใคร่จัดเป็นกามราคะ ปฏิมะเกิดขึ้นได้กับสิ่งที่ไม่วิวิธญาณ และมากไปกว่านั้นอาจจะไม่พอใจแม้แต่สิ่งที่ทำเองหรือเกิดขึ้นเอง ประเภทที่ยังมีอาการโกรธ เกลียด พยาบาท จัดเป็นปฏิมะที่รุนแรงมาก แต่พระอริยบุคคลชั้นต้นท่านก็พอจะละได้ตาม ส่วนที่เหลือสำหรับพระอริยเจ้าชั้นที่ ๓ ละซึ่งหมายถึงความกระเพื่อมของจิตชั้นละเอียด จนบางทีก็ไม่มีสิ่งที่ปรากฏออกมา จะเป็นความขุ่นมัวอยู่ข้างในคู่สน้ำทำทางไม่ทราบว่าจะมีความไม่พอใจอยู่ข้างใน เช่น ความหุนหุนใจ เบื่อรำคาญ อาจจะขัดใจในคนหรือสิ่งต่างๆ ที่ไม่ค่อยจะเป็นไปตามความปรารถนา บุคคลใดละปฏิมะทุกอย่างได้อย่างสิ้นเชิง จะอยู่ในภาวะที่น่าเคารพบูชาจัดเป็นบุคคลพิเศษ ซึ่งเป็นกิเลสตัวที่ ๕.

จะเห็นได้ว่า กิเลสหรือสังโยชนที่กล่าวมาทั้งหมด ๕ ประการ ท่านจัดไว้เป็นกิเลสภาคแรกหรือภาคต่ำ นับตั้งแต่สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สัมมัตตปริมาส กามราคะ ปฏิมะ พระอริยเจ้าประเภทที่ ๓ ละได้หมด เพราะไม่มีกามราคะเหลืออยู่แล้ว ประเภทนี้จะไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก ซึ่งได้นามว่า อนาคามี แปลว่า ผู้ไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก มุ่งหน้าเดินตรงไปสู่ความเป็นพระอรหันต์คือถึงนิพพานไม่เกี่ยวข้องกันเรื่องกามแล้ว ได้แก่รูปาวจรภพอันดับปลาย ส่วนกิเลสที่ยังเหลือ ๕ อย่างอยู่ฝ่ายข้างปลายพระอริยบุคคลประเภทที่ ๔ พระอรหันต์ท่านจะละได้จนหมดสิ้น^{๑๒๕}

กิเลสหรือสังโยชนลำดับถัดไปอีก ๕ อย่างภาคสูงนั้นคือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา สำหรับรูปราคะซึ่งเป็นสังโยชนตัวที่ ๖^{๑๒๖} หมายถึง ความรักหรือความพอใจ ในความสุขที่เกิดมาแต่ในรูปสมมติ เหมือนที่เป็นแก่สัตว์ที่ตั้งอยู่ในรูปาวจรภูมิอยู่เป็นประจำหรือพวกโยคีที่เพ่งรูปเป็นอารมณ์พระอริยเจ้า ๓ ชั้นแรก ยังไม่สามารถที่จะละความสุขและความพอใจที่เกิดจากรูปได้ แต่จะถอนได้ ในเมื่อเลื่อนจนมาถึงพระอริยเจ้าชั้นสุดท้าย คือ พระอรหันต์ ทั้งนี้เพราะความสุขสงบเยือกเย็นอันเกิดจากรูปที่บริสุทธิ์ มีรสชาติที่จับอกจับใจ ถึงขั้นเรียกได้ว่าเป็นพระนิพพานชิมลอง มีรสเดียวคือประเภทเดียวกับรสของพระนิพพานที่แท้จริง หากแต่เป็นเรื่องชั่วคราวและเป็นเรื่องที่กิเลสสงบระงับดับลงอย่างสนิท เพราะอำนาจของฉาน จิตเลียบาลอดโปร่งโล่งอิสระมีรสชาติดล้ายกับรสนิพพานที่แท้จริง ฉะนั้นจึงเป็นสาเหตุให้หลงคิดได้เหมือนกัน บางยุคถึงเคยบัญญัติว่าเป็นนิพพานกันมาแล้ว^{๑๒๗}

^{๑๒๕} พุทธทาสภิกขุ, *ภูมิธรรมมูลฉบับสมบูรณ์*, หน้า ๑๕๔.

^{๑๒๖} พุทธทาสภิกขุ, *ตูลาการิกรรม* เล่ม ๑, หน้า ๑๕๒.

^{๑๒๗} พุทธทาสภิกขุ, *ภูมิธรรมมูลฉบับสมบูรณ์*, หน้า ๑๕๕.

สังโยชน์ตัวที่ ๓ ที่เป็นกิเลสอันละเอียดเรียกว่า **อรุปราคะ** หมายถึงความพอใจติดใจในกามสุขที่เกิดมาแต่รูปฌานสมบัติ คล้ายกับสังโยชน์ตัวที่ ๒^{๑๘๒} แตกต่างกันตรงที่ว่าแต่ละขั้นมีความละเอียดประณีตขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง การเจริญฌานโดยมีสิ่งที่มีรูปเป็นอารมณ์สำหรับเพ่งย้อมได้ความสงบเย็นที่เนื่องกันอยู่กับรูปนั้นๆ เพราะฉะนั้นจึงหยาบอยู่กว่าการเจริญฌานกำหนดเพ่งเอาสิ่งที่ไม่มียุข เช่น อากาศหรือความว่างเปล่าเป็นอารมณ์ ผลคือความสงบเงียบ สุขุมเยือกเย็นลึกซึ้งกว่าความสงบที่เป็นรูปฌาน จึงจัดไว้ในลำดับหลังจากรูปฌาน ที่เรียกว่าอรุป ความพอใจติดใจในความสงบสุขสงบชนิดนี้ เรียกว่า อรุปราคะ สำหรับผู้ที่จะเป็นพระอรหันต์ จะหลงใหลในสุขเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้เลย ไม่ว่าสุขเวทนาจะเกิดมาจากอะไร เพราะธรรมชาติของพระอรหันต์จะมองเห็นชีวิตร่างกายเป็นของไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงตามกฎพระไตรลักษณ์ของความรู้สึกรูทุกชนิด จึงไม่อาจจะมีความติดใจในความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้นจึงละรูปราคะ และอรุปราคะได้ ส่วนโยคี ฤาษีอื่นๆ ที่บำเพ็ญรูปฌานหรือรูปฌานตามป่าตามเขา ซึ่งมองไม่เห็นความลึกลับของสุขเวทนา จึงติดแน่นอยู่ในรสของฌานหรือสมาบัติอย่างหลงใหลอยู่ในรสของกามคุณ ท่านจึงใช้คำว่า “ ราคะ ” เหมือนกันหมด คณะผู้อบรมคงจะได้พิจารณาใคร่ครวญให้เข้าใจในเรื่องนี้จริงๆ แล้ว จะเกิดความรู้สึกเลื่อมใสในการพบปะ ในบุคคลที่เรียกว่า พระอริยเจ้า^{๑๘๓}

สังโยชน์ตัวที่ ๔ เรียกว่า **มานะ** คือเครื่องมัดผูกคนให้ติดอยู่ในโลก^{๑๘๔} ได้แก่ความรู้สึกสำคัญว่าเป็นนั่นเป็นนี่ เป็นชั้นวรรณะ ว่าเราเลวกว่าเขา เราเสมอเขา เราดีหรือสูงกว่าเขา ถ้ามีความรู้สึกว่าเสมอกัน ก็อาจจะคิดไปในทางที่จะแข่งขันหรือทำตนให้ก้าวหน้ากว่าเขาแบบนี้เป็นต้น ข้อนี้ไม่ได้หมายถึงทิฐิมานะและเป็นอัตตาตัวตน ย่อมเป็นการยากที่จะไม่ยอมให้ใคร ตามปกติรู้สึกตัวดีกว่าเขา เลวกว่าเขาในทำนองนี้เพราะมาจากอุปาทานทั้งนั้น กิเลสชนิดนี้อยู่ในอันดับที่ ๔ ใกล้ตัวสุดท้ายซึ่งมันอาจจะละยาก พระอริยเจ้าชั้นสูงสุดเท่านั้นที่จะละได้เด็ดขาดและสิ้นเชิง หรือถ้ามีจิตใจอยู่เหนือความดีความชั่วแล้ว สิ่งเหล่านี้จะไม่อยู่ในความรู้สึกและครอบงำได้^{๑๘๕}

สังโยชน์ตัวที่ ๕ เรียกว่า **อุทธัจจะ** แปลว่า ความกระเพื่อมหรือความฟุ้งซ่านไม่สงบนิ่ง^{๑๘๖} เช่นความรู้สึกที่กระพือขึ้นในเมื่อสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่น่าสนใจผ่านมา คนเมื่อมีกิเลสก็ย่อมมี

^{๑๘๒} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๕๔.

^{๑๘๓} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๑๕๖.

^{๑๘๔} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๕๖.

^{๑๘๕} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๑๕๘.

^{๑๘๖} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๑๕๗.

ความต้องการอะไรอยู่ในใจ โดยเฉพาะก็คือความอยากได้อะไรเป็น อยากไม่เป็น อยากไม่เอา เมื่อมีสิ่งที่ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ในลักษณะที่ตรงกับความต้องการอย่างใดอย่างหนึ่งของตนเข้าแล้ว ความกระเพื่อมขึ้นของใจย่อมจะมีได้ ที่เรียกกันว่าความทึ่ง ทั้งในแง่ดีและแง่ร้าย อาจจะแปลกเกิดความสงสัย เพราะยังมีสิ่งที่ต้องการ ยังมีสิ่งที่หวาดกลัว วิดกกังวล ระแวงอยู่ ฉะนั้นจึงทนไม่ได้ต้องทิ้งต่อสิ่งต่างๆที่ผ่านเข้ามา เป็นความปกติของปุถุชนคนธรรมดาที่ถูกต้องชะตากับค้นหาแล้ว ก็ยากที่จะระงับได้ ย่อมสนใจจนเนื้อเต้น ตีใจจนลืมหูลืมตา ถ้าเป็นเรื่องเศร้าก็ทำให้ใจเฟบเหี่ยวแห่งจนหมดความสุข^{๑๘๗}

ดังนั้น พระอริยเจ้า ๓ ประเภทข้างต้น ยังมีความทึ่งและมีความสนใจบางสิ่งบางอย่างพระอรหันต์ที่ไม่มีความทึ่ง ท่านไม่ต้องการสนใจสิ่งใดอีกแล้ว เพราะจิตของท่านหมดในเรื่องของการค้นหาหมดความเกลียด ความกลัว หมดความวิตกกังวล ความเคลือบแคลงสงสัย ท่านมีจิตใจสะอาดเป็นอิสระ ไม่มีอะไรมาขั้วหรือล่อให้เกิดความทึ่งหรือความสนใจ หรือข้อสงสัยทั้งปวง

ตั้งโยชน์ตัวสุดท้าย เรียกว่า อวิชชา ซึ่งเป็นที่รวมของบรรดากิเลสทั้งหลายเพราะอวิชชา แปลว่า ภาวะที่ปราศจากความรู้ทั้งหลาย^{๑๘๘} ซึ่งหมายถึงความรู้จริง ความรู้ถูกต้อง ตามธรรมดาจิตใจปุถุชนหรือสัตว์ทั้งหลายจะไม่วินิจฉัยอะไรก็คงเป็นไปไม่ได้ แต่เป็นความรู้ผิด มีค่าเท่ากับไม่รู้ คนจึงมีอวิชชาเข้าครอบงำรู้ผิดอยู่เป็นประจำ จิตจึงมีขอบเขตต่อสัจธรรมหรือความจริง ปัญหาสำคัญที่สุดของมนุษย์คือปัญหาที่ว่าอะไรคือความทุกข์ที่แท้จริง อะไรเป็นต้นเหตุที่แท้จริงที่ทำให้เกิดทุกข์ อะไรเป็นความไม่มีทุกข์ที่แท้จริง ซึ่งจะได้มาด้วยความไม่มีทุกข์นั้นๆ ถ้าใครมีความรู้จริงแสดงว่าบุคคลนั้นไม่มีอวิชชา จัดเป็นผู้มีวิชา^{๑๘๙}

ฉะนั้น ในบรรดาความรู้ทั้งหลาย มีมากมายเหลือที่จะนำมากล่าวได้แต่พระพุทธเจ้าท่านจัดไว้เป็นบุคคลที่ไม่จำเป็นต้องรู้อีก เพราะพระองค์สิ้นปัญหาความสงสัยหมดแล้ว การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า อยู่ในขอบเขตในเรื่องที่ควรรู้ ในบรรดาสิ่งที่ควรรู้ พระองค์ทรงรู้หมดแล้ว จึงได้นำมาว่า “สัพพัญญู” (รู้ทั้งหมด) ก็คือรู้ในขอบเขตที่ควรรู้ ไม่ได้ครอบคลุมไปถึงสิ่งที่ไม่จำเป็นต้องรู้ สำหรับการดับทุกข์^{๑๙๐}

จะเห็นได้ว่า อวิชชาทำให้คนสำคัญผิด มองเห็นกลายเป็นเรื่องมิฉะตักสิ ในสิ่งที่เห็นทุกข์ว่าเป็นความสุข จนเกิดฉันทะ ย่อมเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏฏ์ และสำคัญผิดในเหตุของ

^{๑๘๗} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๑๕๕.

^{๑๘๘} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรมเล่ม ๑, หน้า ๒๐๐.

^{๑๘๙} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๒๐๑.

^{๑๙๐} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๐๑.

ความทุกข์ จนไปจับยึดสิ่งที่ผิดไว้ หรือเกิดความโง่เขลาใหม่ๆ ขึ้นมา เช่น การไปโทษผีสาวเทวดา โทษอะไรต่างๆ ว่าเป็นสาเหตุทำให้เจ็บไข้หรือเคราะห์ร้าย แทนที่จะรักษาหรือแก้โรคด้วยวิธีการที่ถูกต้อง ไปนั่งกราบบนบานศาลกล่าวต่อผีสาวเทวดานางไม้ เรียกว่าบุคคลผู้ประกอบด้วยอวิชชาแท้ เป็นต้นเหตุของความทุกข์คำสุด^{๑๕๑}

อวิชชาเป็นเรื่องความดับสนิทของความทุกข์ เพราะว่าไม่รู้เรื่องการดับกิเลสและตัณหา ซึ่งเป็นต้นเหตุของทุกข์โดยตรง คือไปหลงเอาความสุขประเภทที่เกิดมาจากฉันทาหรือฉันทาสมบัติ ว่าเป็นความดับทุกข์โดยสิ้นเชิงคือการเข้าถึงนิพพาน ซึ่งมีอยู่กันอย่างดาษดื่นในสมัยพุทธกาล มีมาจนถึงปัจจุบัน เพราะมีอวิชชาในเรื่องของความดับทุกข์ ยิ่งไปกว่านั้นยังยึดเอาการมรรณมาเป็นตัวดับทุกข์ บางคนยึดเป็นหลักไว้ว่า การมรรณเป็นของจำเป็น หรือเป็นอาหารสำคัญชนิดหนึ่งของชีวิต แทนที่จะมีเพียงปัจจัย ๔ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค พร้อมเพิ่มการมรรณรวมกันเป็นปัจจัย ๕ อย่าง ลัทธิบางลัทธิที่อยู่ในรูปของศาสนา ได้ยึดเอาการมรรณเป็นเครื่องดับทุกข์ จนเกิดเป็นลัทธิที่มีการกระทำอันน่าบัดสีลามกอนาจารขึ้นที่วิหารของตัวเอง จึงกล่าวได้ว่าอวิชชาความไม่รู้ในความดับสนิทของความทุกข์ เป็นสาเหตุทำให้เกิดความเข้าใจหรือการกระทำที่แปลกประหลาดสับสนวุ่นวาย หรือเกิดอันตรายต่อโลกได้^{๑๕๒}

ดังนั้น อวิชชาคือความไม่รู้ในเรื่องหนทางของความดับทุกข์ บุคคลผู้ไม่รู้ย่อมทำตามความโง่ด้วยอำนาจของกิเลสตัณหา ตามความต้องการของตัวเอง เช่น หลงเชื่อในสิ่งภายนอกคอยแต่พึ่งผีสาวเทวดาไปตามประสาของคนที่ไม่มีความรู้ ถึงจะเป็นพุทธบริษัทโดยกำเนิดก็ยังมิโหมะความหลงที่ประกอบอยู่ด้วยอำนาจอวิชชา ทำให้ไม่เข้าใจหรือยินดีในเรื่องการดับทุกข์ โดยการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ แต่ก็ยังมีการจุ่มรูปเทียนนั่งบนบานศาลกล่าวต่อสิ่งที่ตนเชื่อว่าเป็นศักดิ์สิทธิ์ ตามปกติคนเรามีความรู้ตามความเป็นจริง ถ้าความรู้นั้นเป็นความรู้ที่ผิด เมื่อรู้มากก็ผิดมาก เลยกลายเป็นความรู้ชนิดที่บังถูกตาที่ประกอบด้วยอวิชชา^{๑๕๓} อวิชชา คือความเขลาที่กลายเป็นความเคยชินในสันดาน เป็นสาเหตุทำให้ไม่รู้สิ่งที่ควรรู้หรือให้รู้ผิดตรงข้ามที่ควรจะรู้ ทำให้เกิดอาการที่เรียกว่าเส้นผมบังภูเขาหรือแสงสว่างบังถูกตา มองไม่เห็นสิ่งที่ควรจะเห็น โดยเฉพาะหมายถึงความไม่รู้ทุกข์ และความดับทุกข์ เพราะพระพุทธรศาสนาสอน ๒ เรื่องนี้สำคัญคือความไม่รู้อันเป็นสาเหตุที่เกิดความเห็นผิด เปรียบเสมือนรากเงาของกิเลสตัวอื่นๆ เมื่อ

^{๑๕๑} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยดบันัสมบูรณ, หน้า ๒๐๒.

^{๑๕๒} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๐๒.

^{๑๕๓} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยดบันัสมบูรณ, หน้า ๒๐๓.

สามารถทำลายอวิชชาได้กิเลสอื่นย่อมเป็นอันว่าถูกทำลาย การทำลายอวิชชาได้เด็ดขาดเป็นการทำลายกิเลสได้อย่างหมดจดสิ้นเชิง^{๑๕๔}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง คำว่า “แสงสว่าง” ว่าจะต้องมีสัตรีวัง อาจจะเป็นแสงสว่างของอวิชชา หมายถึง แสงที่ทำให้ตามืดบอดต่อพระสัจธรรม หลงผิดเกิดความประมาทโดยไม่สำนึกว่าตนกำลังถูกแสงของอวิชชาบังลูกตาอยู่ จึงไม่สามารถเอาชนะความทุกข์ได้ มัวเพลินอยู่กับสิ่งเล็กน้อย ที่ไม่เป็นสาระ อย่างเทิดทูลบูชาหลงไหลในกามารมณ์ต่างๆ ว่าเป็นสิ่งที่ดีที่สุดของมนุษย์ ซึ่งเห็นว่าทุกคนควรจะได้รับเสียก่อนตาย อาจจะมีโอกาสแก้ตัวทำเพื่ออุทิศบุญอันอื่น การตั้งความหวังเพื่อไปเกิดในสวรรค์ โดยหมายเอากามารมณ์เป็นที่ตั้ง อะไรๆก็ติดอยู่บนแต่กามารมณ์ทั้งนั้น เพราะอวิชชาได้หุ้มห่อจิตไว้อย่างไม่ให้ใครทะลุรอดออกไปได้^{๑๕๕}

ตามความพระบาลี ได้อุปมาอวิชชาว่าเหมือนกับเปลือกหนาทึบที่ห่อหุ้มโลกทั้งหมดไม่ให้สัตว์เห็นแสงสว่างที่แท้จริง ท่านจัดอวิชชาเป็นกิเลสขั้นสุดท้าย เป็นอันว่าเมื่อเป็นพระอรหันต์ท่านจึงสามารถตัดกิเลส ๕ อย่างสุดท้ายได้หมด คือตัณหา อรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา รวมทั้งหมดตัดได้ ๑๐ อย่าง จึงจัดเป็นพระอริยเจ้าชั้นสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา^{๑๕๖}

ฉะนั้น พระอริยเจ้าทั้ง ๔ ประเภท มีพระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ จัดว่าเป็นบุคคลที่อยู่ในชั้นโลกุตตรภูมิ คืออยู่เหนือโลก มองด้วยธรรมที่ท่านบรรลุเรียกว่า “โลกุตตรธรรม” แบ่งออกได้ ๕ อย่าง หมายถึงภาวะของพระโสดาบันในขณะที่กำลังตัดกิเลสเรียกว่า โสดาปัตติมรรคอย่างหนึ่ง เมื่อตัดกิเลสได้แล้วเรียกว่าโสดาปัตติผล อีกอย่างหนึ่งซึ่งจัดเป็นคู่ๆคือ โสดาปัตติมรรค - โสดาปัตติผล - สกิทาคามีมรรค - สกิทาคามีผล - อนาคามีมรรค - อนาคามีผล - อรหัตตมรรค - อรหัตตผล รวมเป็น ๔ คู่ บวกนิพพานเข้าไปอีก เรียกว่าโลกุตตรธรรม ๕

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ว่าบุคคลในโลกุตตรภูมิ เป็นผู้มีความทุกข์น้อย ตามลักษณะของความทุกข์จนกระทั่งไม่มีความทุกข์ เพราะเมื่อมีการกระทำให้เกิดความรู้แจ้งชนิดที่ถูกต้องเหมือนสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนสามารถระงับความอยากทั้งปวงได้แล้ว ก็จะทำให้เกิดผลเป็นโลกุตตรภูมิขึ้นมา แล้วทำให้จิตอยู่เหนือวิสัยโลก หลังจากนั้นสิ่งต่างๆ ซึ่งเป็นที่ตั้งของความยินดีหรือยินร้ายในโลก ก็ไม่สามารถครอบงำจิตใจหรือมีอิทธิพลเหนือจิตของท่านได้อีกต่อไป เพราะละกิเลสได้อย่างหมดจดสิ้นเชิง

^{๑๕๔} พุทธทาสภิกขุ, วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๑๗๕-๑๗๘.

^{๑๕๕} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๐๓.

^{๑๕๖} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๒๐๔.

ส่วนที่เรียกว่า “นิพพาน” ถ้าเป็นเรื่องในโลกุตตรธรรม หมายถึงสภาพอย่างหนึ่ง ไม่เหมือนกับสิ่งใดๆ ซึ่งไม่เหมือนกับทุกสิ่งในโลก^{๑๕๗} ผิดจากทุกสิ่งในโลกเมื่อทางโลกหรือสิ่งทั้งหลายมีภาวะเป็นอย่างไร ถ้ายกเลิกภาวะและวิสัยเหล่านั้นทั้งหมดเสียได้ เหลือสิ่งที่เรียกว่า นิพพาน กล่าวคือสภาพกันข้ามจากโลกโดยประการทั้งปวง เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งไม่ต้องการอาศัยสิ่งใดปรุงแต่งอีกแล้ว เป็นที่ดับของการปรุงแต่งทั้งปวง ถ้าจะกล่าวทางผล นิพพาน หมายถึง สภาพที่ปราศจากการถูกเผาผลาญจากความทุกข์ ปราศจากการถูกดับตี ทิ่มแทงรื้อยรัดครอบงำผูกพันอะไรทั้งหมด เพราะว่ากิเลสทั้งหลาย ที่เป็นต้นเหตุทำให้ร้อนนกร้อนใจต่างๆ ได้ถูกทำลายหมดไป ก่อนจะถึงสถานะที่เรียกว่า นิพพาน^{๑๕๘}

ดังนั้น พระนิพพาน ถือว่าเป็นธรรมชาติอันหนึ่ง เป็นนามธรรมล้วนๆ วางจากปรุงแต่งทุกอย่าง ซึ่งไม่มีขอบเขต ไม่มีการอาศัยกินเนื้อที่ ไม่มีการขึ้นอยู่กับการล่วงไปของเวลา หรือไม่เกี่ยวข้องกับการเวลา แต่อยู่ในลักษณะเป็นตัวของตัวเอง ไม่เหมือนกับอะไรๆ ในโลกนี้ แต่เป็นที่ดับของภาวะโลกพุดในฐานะเป็นอุปมา ท่านเลยให้นามว่า เป็นแดนที่ดับของสิ่งปรุงแต่งทั้งปวง จึงกลายเป็นธรรมชาติที่อิสระปราศจากเครื่องผูกมัดซึ่งไม่มีการถูกทรมาน กระแทกกระทั้นแทงโดยอะไรทั้งสิ้นอีกแล้ว เป็นลักษณะของโลกุตตรธรรมข้อสุดท้าย เป็นจุดมุ่งหมายปลายทางสูงสุดในพระพุทธศาสนา เป็นเรื่องสุดท้ายของการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา^{๑๕๙}

จากที่กล่าวมาทั้งหมดสรุปได้ว่า ท่านบรรยายอบรมมาตั้งแต่ต้น จนถึงผลสุดท้ายในพระพุทธศาสนา ถือว่าเป็นการปูพื้นฐานในเรื่องหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาให้กับคณะผู้เข้าอบรมโดยเฉพาะผู้พิพากษา ซึ่งจะได้รับการโปรดเกล้าฯ เพื่อเป็นตุลาการ ออกไปปฏิบัติหน้าที่ในฐานะผู้ผดุงคุณธรรมให้อยู่คู่กับโลก ซึ่งหลักธรรมแต่ละเรื่องหรือหัวข้อนั้น เป็นการบรรยายตั้งแต่เรื่องธรรมดามาเรื่อยๆ จนถึงตามลำดับ จากระดับชั้นศีลธรรมมาจนถึงขั้นปรมัตถธรรม ตามหัวเรื่องที่บรรยายซึ่งก็ถือว่าท่านพุทธทาสได้ทำหน้าที่ของพระธรรมจักษุได้เป็นอย่างดี มีลักษณะแสดงให้เห็นว่า ถ้าใครละกิเลสตัวไหนไปอยู่ชั้นใดก็ได้แล้วแต่บุคคลที่ปฏิบัติตัวเองตั้งแต่ ตัววิปัสสนา หรือเรื่องของการปฏิบัติวิปัสสนาทางจิต เพื่อยกสภาพจิตใจให้สูงขึ้นจนความทุกข์ไม่สามารถเข้าครอบงำจิตใจได้ และไม่ให้เป็นสาเหตุของการเกิดทุกข์เข้ามามีอิทธิพลอยู่เหนือจิตใจได้ คือจิตต้องอยู่เหนือวิสัยของพวกรวาทโลกขึ้นถึงฐานะอันใหม่ โลกุตตรภูมิ คืออยู่เหนือโลก การที่จะเข้าถึงโลกุตตรภูมิ จะต้องทำความเข้าใจกับสิ่งที่ตรงกันข้ามคือ โลกียภูมิ

^{๑๕๗} พุทธทาสภิกขุ, ตลกาภิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๐๔.

^{๑๕๘} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์, หน้า ๒๐๕.

^{๑๕๙} พุทธทาสภิกขุ, ตลกาภิธรรมเล่ม ๑, หน้า ๒๐๕ - ๒๐๖.

หมายถึง ระดับของจิตที่สิ่งต่างๆ ที่มีอิทธิพลอยู่เหนือจิต ซึ่งมีอยู่ทั้งหมด ๓ พวกทั้งหมดมี กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ ส่วนโลกุตตรภูมิ เป็นชั้นของจิตผู้มีวิสัยอยู่เหนือโลก ซึ่งเป็นหลักชี้ให้เห็นกิเลสอันละเอียด ๑๐ อย่างที่มีอยู่ในคนทุกคน เพราะสังโยชน์เป็นกิเลสตัวแท้ที่อยู่ในชั้นที่ละเอียด ผูกพันร้อยรัดจิตใจทั้งคนและสัตว์ให้ติดอยู่ในโลก ผู้ที่จะดำเนินก้าวไปสู่ความเป็นพระอรหันต์ จะต้องตัดสังโยชน์ ๑๐ ตัวนี้ให้ได้ ก็จะหลุดพ้นเป็นอิสระจากภาวะวิสัยชาวโลก มีตั้งแต่ สังโยชน์ตัวที่ ๑ สักกายทิฏฐิ คือความคิดเห็นเกี่ยวกับร่างกายของตน สังโยชน์ตัวที่ ๒ วิจิกิจฉา คือความสงสัยหรือความรู้ไม่เพียงพอ ซึ่งเป็นสาเหตุของความไม่แน่ใจเกี่ยวกับเรื่อง การปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ได้จริงหรือไม่ หรือพระอริยสงฆ์สาวกปฏิบัติดับทุกข์ได้จริงหรือไม่ สังโยชน์ที่ ๓ สีลัพพตปรามาส ซึ่งเป็นการประพฤติดีกเกี่ยวกับศีลและวัตรผิดจากความมุ่งหมายที่ถูกต้อง กิเลส ๓ ตัวแรกมีสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส บุคคลที่ปฏิบัติเพื่อเข้าสู่พระโสดาบันจะต้องละ ๓ ตัวแรกนี้ให้ได้เด็ดขาดแล้วจะตั้งอยู่ในโลกุตตรภูมิอันดับที่ ๑ โลกุตตรภูมิ อันดับที่ ๒ หมายถึงการละเครื่องผูกพัน ๓ อย่างได้เพราะเกิดจากการใช้ปัญญาทำลายโลภะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงไป ยังมีโอกาสกลับมาสู่โลกมนุษย์อีกครั้งเรียกว่า พระสกิทาคามี โลกุตตรภูมิอันดับที่ ๓ สามารถละกามราคะและภริยะซึ่งมีพระโสดาบันและพระสกิทาคามี ยังละกำจัดได้ไม่หมด ละได้แก่ ๓ ตัวแรก บุคคลใดละภริยะได้อย่างสิ้นเชิงจะจัดอยู่ในภาวะที่น่าเคารพนับถือพิเศษกิเลสหรือสังโยชน์ลำดับถัดไปอีก ๕ อย่างภาคสูงคือรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา สำหรับรูปราคะเป็นสังโยชน์ตัวที่ ๖ หมายถึงความรักหรือความพอใจในความ สุขที่เกิดจากรูปสมบัติ สังโยชน์ตัวที่ ๗ กิเลสชั้นละเอียด เรียกว่า อรูปราคะ เป็นความพอใจคิดใจในความสุขที่เกิดมาจากอรุณสมมติซึ่งคล้ายกับสังโยชน์ตัวที่ ๖ สังโยชน์ตัวที่ ๘ เรียกว่ามานะ คือเครื่องผูกมัดให้คนติดอยู่ในโลก ให้ความรู้สึกสำคัญเป็นนั่นเป็นนี่ เป็นชั้นวรรณะว่าเราแล้วกว่าเราเสมอเขา เราดีหรือสูงกว่าเขา ทุกอย่างล้วนมาจากอุปาทานทั้งนั้น สังโยชน์ตัวที่ ๙ เรียกว่า อุทธัจจะ ซึ่งแปลว่า ความกระเพื่อมหรือความฟุ้งซ่านไม่สงบนิ่ง เป็นความรู้สึกที่กระพือขึ้นในเมื่อสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่น่าสนใจ คนที่มีกิเลสอยู่ก็ย่อมมีความต้องการเกิดขึ้นในใจ สังโยชน์ตัวสุดท้ายคือ อวิชชา ถือได้ว่าเป็นที่รวบรวมของบรรดากิเลสทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นสภาวะที่ปราศจากความรู้ในสิ่งทั้งหลาย ซึ่งหมายถึงความรู้จริงความรู้ถูกต้อง ธรรมดาจิตใจปุถุชนหรือสัตว์ทั้งหลายจะบอกว่าไม่รู้อะไรก็คงไม่ใช่ แต่เป็นความรู้ที่ผิด มีค่าเท่ากับไม่รู้ ปุถุชนคนธรรมดาจึงมีอวิชชาเข้าครอบงำอยู่เป็นประจำ จิตจึงมีติดบอดต่อความจริง ไม่รู้ว่าอะไรคือความทุกข์ที่แท้จริง อะไรคือต้นเหตุที่แท้จริงที่ทำให้เกิดทุกข์ อะไรเป็นความไม่มีทุกข์ที่แท้จริงและทางที่นำไปสู่ความดับทุกข์ที่แท้จริงคืออะไร ฉะนั้นบุคคลที่ปฏิบัติตัวเองเพื่อก้าวไปสู่ความเป็นพระอริยบุคคลหรือพระอรหันต์จะต้องปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์มีองค์แปด จนมีความสามารถใช้ปัญญาในทาง

พระพุทธรูปศาสนาคริสต์นิกาย ๕ อย่างสุดท้ายได้หมดคือตัตรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา ถ้าตัดได้รวมทั้งหมด ๑๐ อย่าง จึงจัดไว้เป็นพระอริยเจ้าสูงสุดอยู่ในขั้นที่เรียกว่า “พระนิพพาน” ในทางพระพุทธศาสนาคือพระอรหันต์

๓.๕.๑๐ พุทธศาสนากับคนทั่วไป

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ต้นเหตุของการเกิดศาสนาขึ้นมาในโลก ว่าเพื่อเป็นที่พึ่งของคนเพื่อพาตัวเองให้พ้นจากความทุกข์^{๒๐๐} ความชั่วร้ายต่างๆที่ตัวเองประสบภัยต่างๆ เช่น ภัยที่เกิดจากธรรมชาติ มีไฟผ่า พายุร้อน ฝนตกน้ำท่วม แผ่นดินไหว ภูเขาถล่ม กลัวความมืด กลัวพายุ กลัวสิ่งต่างๆ ซึ่งเป็นลักษณะที่คนป่าดั้งเดิมกลัวกันสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่อยู่เหนือความเข้าใจหรือความต้านทานของคนป่าเหล่านั้น และหาวิธีการที่จะหลบหลีกหนีอันตราย ก็ต้องแสดงอาการยอมแพ้มอบกราบบวงสรวงอ่อนน้อมบูชา แต่คนที่ฉลาดที่สุดในสมัยนั้นเห็นว่าจะต้องทำตามที่ตนนึกว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือผีบางนางไม้เหล่านั้นจะชอบใจ เพราะฉะนั้นที่นับว่าศาสนาที่เกิดขึ้นมาในโลกก็ด้วยอำนาจของความกลัว และก็มีปฏิบัติไปตามความกลัวนั้น^{๒๐๑}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง แม้แต่สิ่งที่เป็นมูลเหตุแล้วที่ทำให้ศาสนาเกิดแล้ว นักการศาสนาทั้งหลายมีคำตอบอยู่คืออยู่ที่ศาสนาทุกศาสนาในโลก คือนับตั้งแต่ขั้นต่ำที่สุดจนถึงสูงที่สุดต่างก็ถือกันว่า มูลเหตุของการเกิดศาสนาจากดั้งเดิมมาจากความกลัว กล่าวสั้นๆว่า “ความกลัวเป็นมูลเหตุให้เกิดศาสนา” การปฏิบัติตามศาสนา เพื่อให้รอดพ้นจากอันตรายนั่นเองถ้าจะกล่าวให้กินความกว้างครอบคลุมทุกศาสนาในโลก คือนับตั้งแต่ขั้นต่ำที่สุดในสมัยโบราณที่มนุษย์ยังไม่มีความรู้เจริญ จะกล่าวอย่างรวบยอดว่า ศาสนา คือ ตัวการดิ้นรนกระทำเพื่อให้รอดพ้นจากอันตราย หรือสิ่งที่ถือว่าเป็นอันตรายในทางจิต จึงทำให้มนุษย์มีความคิดใหม่ มีระเบียบ วิธีอันใหม่ สำหรับจะต่อสู้หรือหลบหลีกสิ่งที่น่ากลัว เพื่อให้เกิดการปฏิบัติสำหรับจะเอาตัวรอดจากสิ่งที่น่ากลัวในทางจิต และมูลเหตุอันแรกแห่งการเกิดขึ้นของสิ่งที่เราเรียกกันว่า “ศาสนา”^{๒๐๒}

ดังนั้น ความกลัวของคนชั้นหลังๆ^{๒๐๓} เลื่อนสูงขึ้นมาถึงจะกลัวความทุกข์ ชนิดที่อำนาจทางวัตถุก็ช่วยไม่ได้ เช่น ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ความหม่นหมองมืดมัว เพราะอำนาจของความอยาก ความโกรธ ความหลงผิด ถึงแม้คนเราจะมีอำนาจหรือเงินทองข้าทาสนับบริวารมากก็ไม่สามารถระงับอาการอันโหดร้ายหรือเอาชนะความทุกข์เหล่านั้นได้ ประเทศอินเดียเป็นประเทศที่อุดมไปด้วยนักคิด นักปราชญ์นักค้นคว้า ผู้ที่มีสติปัญญาทั้งหลาย จึงได้ละทิ้งการไหว้

^{๒๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๕.

^{๒๐๑} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์สมบูรณ์, หน้า ๒๑๒.

^{๒๐๒} พุทธทาสภิกขุ, ตถาคตปริศนา เล่ม ๑, หน้า ๒๑๐-๒๑๑.

^{๒๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๒.

บรรดาสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาค้นคว้าหาวิธีเอาชนะความเกิด แก่ เจ็บ ตาย หรือเอาชนะความอยาก ความโกรธ ความหลงผิดให้ได้ นับว่าเป็นบ่อเกิดของศาสนาที่สูงขึ้นไปในทางปัญญา และผลคือได้พบวิธีที่จะเอาชนะความเกิด แก่ เจ็บ ตายหรือเอาชนะกิเลสประเภทต่างๆ ได้โดยไม่ต้องสงสัย^{๒๐๔}

แต่สำหรับพระพุทธศาสนา ก็มีมูลหรือสาเหตุมาจากความกลัวแบบหลังเหมือนกัน^{๒๐๕} พระพุทธเจ้าเป็นผู้ค้นพบวิธีที่จะเอาชนะสิ่งที่เป็นสาเหตุของความบีบคั้นแผดเผาหุ้มห่อของราคะ โทสะ โมหะ ตลอดจนปัญหาต่างๆ ที่เกิดมาจากอิทธิพลของความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย และเป็นผู้ที่เอาชนะสิ่งที่ทำให้กลัวได้เต็มตามความประสงค์ และเกิดวิธีปฏิบัติเพื่อดับความทุกข์ประเภทที่เรียกว่า พุทธศาสนา แปลว่า ศาสนาของผู้รู้ เพราะ พุทธะ แปลว่า ผู้รู้ หรือผู้ตื่น คือไม่หลับใหลด้วยอำนาจของกิเลส จิตของพระองค์เป็นผู้เบิกบานอยู่ตลอดเวลา ไม่หุบคือไม่มีติดอกุศลธรรมชาติหรือสังขารธรรม ที่เป็นความรู้ตามความเป็นจริงที่พระพุทธองค์ตรัสรู้ จึงสามารถปฏิบัติต่อสิ่งทั้งปวงได้อย่างถูกต้อง ไม่เปิดโอกาสให้สิ่งทั้งปวงเกิดปัญหาหรือที่ตั้งแห่งโมหะ จนกระทั่งเป็นสาเหตุให้เกิดความทุกข์แก่ผู้ที่เข้าไปยึดถือ ฉะนั้น พุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาที่อาศัยสติปัญญาหรือวิชาความรู้ที่ถูกต้อง เพื่อเป็นเครื่องทำลายความทุกข์หรือต้นเหตุของความทุกข์^{๒๐๖}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง การทำพิธีรีตอง เพื่อบูชาอันยาวนานอยู่นั้น ไม่ใช่หลักการของพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ไม่ยอมรับเอาหลักการนี้เข้ามาไว้ในพระพุทธศาสนาเลย เพราะว่าเป็นเรื่องที่น่าตลก ขบขัน น่าหัวเราะ เอามาเป็นสรณะไม่ได้ พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธการปฏิบัติกระทำแบบนั้นโดยสิ้นเชิง รวมไปถึงการบูชาอันวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การทำพิธีรดน้ำอาบน้ำ สรงเกล้า คำหว่า ล้วนแต่เป็นการกระทำที่ไม่อาจจะเอามาเป็นสิ่งที่พึ่งได้สูงสุดหรือประเสริฐในชีวิตได้ แม้กระทั่งการอ้างเป็นเจ้าของดวงดาวบนท้องฟ้าดาวนั้น ดาวนี้ เทวดาองค์นั้นองค์นี้ มีอิทธิพลบังคับให้มนุษย์ทำตาม ยังถูกปฏิเสธโดยสิ้นเชิงโดยบุคคลที่มีนามว่า “พระพุทธเจ้า” จนกระทั่งมีคำกล่าวไว้ในพระพุทธศาสนาว่า “ความรู้ความฉลาด ความสามารถที่จะทำให้สำเร็จประโยชน์นั้นแหละเป็นดังฤกษ์ที่ดีอยู่ในตัวเอง ดวงดาวในท้องฟ้าจะช่วยทำอะไรได้ ประโยชน์ที่ควรปรารถนาจะผ่านคนโง่ๆ ที่มีวุ่นวายคำนวนดวงดาวในท้องฟ้าไปเสียสิ้น”^{๒๐๗}

^{๒๐๔} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๒๑๔.

^{๒๐๕} พุทธทาสภิกขุ, ตถาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๑๒—๒๑๓.

^{๒๐๖} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๒๑๕.

^{๒๐๗} อุดโด อุดอุส นกขตุตฺถี กิ ธิสฺสนนฺติ ตารกา นกขตุตฺถี ปฏิมานนฺตฺ อุดโด พาลํ อุปจฺจกา

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ถ้าแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์อย่างแม่น้ำคงคา ว่าที่ชาวอินเดียลงไป อาบล้างชำระสิ่งสกปรก จะทำให้คนเหล่านั้นหมดบาป^{๒๐๘} หมดความทุกข์ เช่น พวกปลา พวก เต่า พวกปู พวกหอย ที่อาศัยอยู่ในแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ ก็คงจะหมดบาปและพ้นจากความทุกข์ได้ เหมือนกัน ชาวพุทธยุคปัจจุบันไม่ควรพึ่งปัจจัยภายนอก เช่น เทวดา นางฟ้าบนสวรรค์ หรือ อำนาจดวงดาวบนท้องฟ้า แต่เราจะกระทำเอาด้วยสติปัญญา ด้วยความสามารถ ซึ่งจะทำให้รอด พ้นจากอันตรายทางใจด้วยเหมือนกันหรือถ้าหากว่าคนพ้นทุกข์ด้วยการบวสรวงบวชอาณานอน ใน โลกนี้คงจะไม่มีใครมีความทุกข์เลย^{๒๐๙}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง พระพุทธศาสนามีวิธีที่จะใช้ปัญญาเพื่อให้รู้ว่าอะไรเป็น อะไรถูกต้องตามที่เป็นจริง^{๒๑๐} แล้วมีการปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ให้ถูกต้องตามกฎที่เป็นจริงต่อสิ่ง เหล่านั้น ซึ่งไม่มีการประสงค์คาดคะเนหรือทำสิ่งๆ ที่เรียกว่า เพื่อจะเป็นอย่างนั้น เพื่อจะเป็นอย่างนี้ ปฏิบัติอย่างตรงๆ ตามที่มองเห็นอยู่ด้วยปัญญาของตนเอง โดยไม่ต้องเชื่อคนอื่น แม้จะมีคนมา บอกให้ทีแรก ก็ไม่ได้หมายความว่าต้องเชื่อ จะฟังด้วยการพิจารณาอย่างละเอียดรอบคอบ ซึ่งตรง กับหลักที่พระพุทธองค์ตรัสสอนหรือกล่าวเอาไว้ว่า “โยนิโสมนสิการ” และพยายามกระทำให้ ปรากฏผลด้วยตนเอง ซึ่งเป็นความหมายของพุทธศาสนาที่แตกต่างกันอยู่ในระหว่างศาสนา ทั้งหลาย ตั้งแต่มีอะไรที่ปรากฏขึ้นมาโลกจนกระทั่งมีพระพุทธศาสนา^{๒๑๑}

จะเห็นได้ว่า พุทธศาสนาไม่ประสงค์การคาดคะเนกับสิ่งที่เป็นไม่ได้ และศาสนาก็มี อยู่หลายแง่ หลายเหลี่ยม ดูเหลี่ยมหนึ่งมันก็จะเป็นอย่างหนึ่ง แล้วแต่ว่าบุคคลนั้นจะถือ หลักการคิดในแนวไหนก็จะเห็นศาสนาเดียวกันในลักษณะที่แตกต่างกัน แม้พุทธศาสนาก็ตกอยู่ใน ลักษณะเช่นนี้คนเราย่อมเชื่อความคิดเห็นของตนเอง เพราะฉะนั้น ความจริงหรือสิ่งที่เรียกว่าสัจจะ สำหรับบุคคลหนึ่งๆ นั้น มันอยู่ตรงที่เพียงว่า เขาเข้าใจและมองเห็นได้เท่าไร ฉะนั้น สิ่งๆ ที่เรียกว่า ความจริง ของคนเราแต่ละคนจะไม่เหมือนกัน คนเราต่างเข้าถึงปัญหาหนึ่งๆ ได้ตื้นลึกกว่ากัน หรือด้วยลักษณะที่แตกต่างกันและด้วยสติปัญญาที่แตกต่างกัน สิ่งใดที่อยู่นอกเหนือสติปัญญา ความรู้ความเข้าใจของตน หรือตนยังไม่เข้าใจ คนนั้นก็ยังไม่ถือว่าเป็นความจริงของเขา ถ้าเขาจะ พยายามว่าจริงไปตามผู้อื่น เขาก็สักอยู่แก่ใจว่า ไม่เป็นความแท้ความจริงของเขาเลย

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ความจริงของคนหนึ่งๆ นั้น จะเดินคืบหน้าได้เสมอตาม สติปัญญาด้วยความรู้ความเข้าใจที่เพิ่มขึ้นทุกๆ วัน จนกว่าจะถึงความจริงขั้นสุดท้าย เพราะคนเรามี

^{๒๐๘} พุทธทาสภิกขุ, ตุลาการภิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๑๔.

^{๒๐๙} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์สมบูรณ์, หน้า ๒๑๖.

^{๒๑๐} พุทธทาสภิกขุ, ตุลาการภิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๑๔-๒๑๕.

^{๒๑๑} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์สมบูรณ์, หน้า ๒๑๗.

พื้นฐานการศึกษามาต่างกัน แม้กระทั่งหลักวิจารณ์ญาณความเชื่อก็ต้องต่างกันเป็นธรรมดา ถ้าจะเอาสติปัญญาที่ต่างกันมาเทียบกันดู พุทธศาสนาน่าที่จะเกิดความคิดเห็นต่างกันไป ทั้งนี้เพราะพุทธศาสนามีอะไรหลายอย่างมากมายที่จะให้คนเราได้เห็น^{๒๑๒}

ฉะนั้น พระพุทธศาสนาคือวิธีปฏิบัติ เพื่อเอาตัวรอดออกจากความทุกข์ โดยการทำให้รู้ความจริงว่า อะไรเป็นไร ตามหลักการที่พระพุทธองค์ได้ทำก่อนและทรงสอนไว้ แต่คัมภีร์ทางศาสนาย่อมมีอะไรเพิ่มขึ้นได้ทุกโอกาสที่คนชั้นหลังจะเพิ่มเติมลงไป พระไตรปิฎกของศาสนาพุทธก็ตกอยู่ในฐานะอย่างเดียวกัน คนชั้นหลังเพิ่มเติมข้อความเข้าไปตามที่เราเห็นว่ามีความจำเป็นสำหรับคนยุคนั้นๆ เพื่อจะช่วยให้คนมีความเลื่อมใสศรัทธามากขึ้น หรือรักบุญกลัวบาปมากขึ้น ซึ่งอาจจะมากเกินไปจนขอบเขตจนกระทั่งเกิดการเมาบุญกันใหญ่ซึ่งเพิ่มเข้ามาในพระคัมภีร์ทั้งบาลีและอรรถกถา

ดังนั้น ถ้าจะกล่าวถึงพิธีรีตองต่าง ๆ ที่เพิ่งเกิดขึ้นซึ่งเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาเพียงเล็กน้อย ก็พลอยถูกนับเข้าเป็นพุทธศาสนาไปด้วยอย่างน่าสมเพช เช่น การจัดสำรับถวายทานผลหมากรากไม้ เพื่อเช่นวิญญานพระพุทธเจ้า อย่างที่เรียกว่า ถวายข้าวพระ มันเป็นเรื่องที่มีไม่ได้ตามหลักการทางพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธองค์ไม่ได้ทรงบัญญัติสอนไว้ แต่พุทธบริษัทบางพวกเข้าใจว่า มันเป็นเรื่องพุทธศาสนา และสอนปฏิบัติถือกันอย่างเคร่งครัด ซึ่งเกิดขึ้นอย่างหนาแน่นมากมายจนห่อหุ้มของจริงซึ่งเรียกกันว่าศาสนาเนืองอกทำให้ความมุ่งหมายให้สาบสูญไป ตัวอย่างเช่น เรื่องการบวชนาค ก็เกิดมีพิธีทำขวัญนาค ด้วยการเชื้อเชิญแขกมาเลี้ยงดูกันอย่างเมามายและมีความสุขสนุกสนาน มีการทำพิธีที่วัดและบ้าน พอบวชจริงไม่กี่วันก็สึกออกมาผลคือกลายเป็นคนเกลียดวัดยิ่งไปกว่าเดิมก็มี ขอให้คิดว่าสิ่งที่ไม่เคยมีในครั้งพุทธกาลก็ได้มีมากขึ้น^{๒๑๓}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง การบวชสมัยพระพุทธเจ้านั้นหมายความว่า ถ้าบุคคลใดที่ได้รับการอนุญาตจากบิดามารดา และปลื้มตัวออกจากบ้านเรือน เป็นคนที่ทางบ้านคัดบัญชีทิ้งได้ ไปอยู่กับพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ในวัด โอกาสเหมาะสมเมื่อไรท่านก็จัดการบวชให้ โดยไม่มีโอกาสได้พบหน้าบิดามารดาและญาติพี่น้องอีกเลย จนตลอดชีวิตก็มี แม้บางรายจะกลับมาเยี่ยมบ้านเมื่อมีโอกาสที่เหมาะสมเท่านั้น แต่ก็คงจะมีน้อย ทางพระพุทธศาสนามีระเบียบว่า จะมาบ้านเยี่ยมบ้านก็ต่อเมื่อมีเหตุผลสมควรที่จำเป็นจริงๆ และทราบไว้ด้วยว่าพวกที่บวชนั้นไม่ได้เวียนมา

^{๒๑๒} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๑๖.

^{๒๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๗.

บ้าน เพราะไม่ได้บวชต่อหน้าบิดามารดาไม่ได้ฉลองกันเป็นการใหญ่อยู่ไม่กี่วันก็สึกออกมา สึกออกมาแล้วไม่มีอะไรดีขึ้น อย่างที่เป็นกันอยู่ในยุคปัจจุบันนี้^{๒๑๔}

ดังนั้นการหลงทำขวัญนาค และการทำพิธีต่างๆตลอดถึงการฉลองอะไรๆเหล่านั้นว่าเป็นพระพุทธศาสนาแล้วก็นิยมทำกันอย่างยิ่ง จนหมดเปลืองทรัพย์ของตนสุรุ่ยสุร่ายหรือของคนอื่นไปมากมาย พุทธศาสนาใหม่ๆ อย่างนี้เกิดมีมากมายแทบจะทั่วไปทุกหนทุกแห่ง ชรรมะหรือของจริงที่เคยมีมาแต่ก่อนนั้น ถูกห่อหุ้มโดยพิธีรีตองจนมืด เกิดความมุ่งหมายที่ผิดเป็นอย่างอื่นไป เช่น การบวชกลายเป็นเรื่องสำหรับแก้หน้าเด็กหนุ่มๆ ที่ถูกตราหน้าว่าเป็นคนดิบ หากครองยากในบางถิ่นบางแห่งถือเป็นโอกาสสำหรับรวบรวมเงินปัจจัยที่ผู้นำมาช่วย เป็นการหาทางร่ำรวยสักครั้งหนึ่ง ประเภทนั้นก็เรียกว่าพุทธศาสนา ถ้ามีผู้รู้ดำหนิเข้าเข้า ก็จะถูกหาว่าไม่รู้จักพุทธศาสนาเป็นพวกมิจฉาทิฎฐิไป^{๒๑๕}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง เรื่องการจัดงานกฐิน ว่าพระพุทธองค์ทรงมุ่งหมายจะให้ภิกษุทำจิวรเป็นด้วยตนเองทุกรูป และให้ทำด้วยความพร้อมเพรียงกันทำด้วยมือของตัวเอง ในเวลาอันรวดเร็ว ถ้าผ้าที่ช่วยกันทำนั้นมีผืนเดียวก็มอบให้เป็นกรรมสิทธิ์ของภิกษุองค์ใดองค์หนึ่งซึ่งไม่จำเป็นต้องเป็นเจ้าของ แต่เป็นภิกษุหมู่สงฆ์เห็นว่ามีความสมควรที่จะใช้จิวรผืนนั้นได้ หรือถ้าขาดแคลนผ้าจะใช้สอย ให้เป็นผู้ใช้สอยจิวรผืนนั้นได้ในนามของสงฆ์ทั้งหมด เพราะพระพุทธองค์ทรงมุ่งหมายให้พระภิกษุทุกรูปลดทิฎฐิมานะตัวเอง ไม่ว่าจะเป็นพระผู้น้อย เจ้าอาวาส หรือพระผู้ใหญ่มีศักดิ์เกียรติอะไรก็ตาม ต้องลดตัวเองเช่นเดียวกัน ในวันที่จะมารวมกันกะผ้าตัดผ้า เย็บผ้า ต้มแก่นไม้เพื่อทำสีย้อมผ้า และทำทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อให้จิวรนั้นสำเร็จได้ในวันนั้น เพราะเป็นการรวบรวมเอาเศษผ้ามาต่อกันเป็นจิวร พระพุทธองค์ทรงมุ่งหมายให้สิ่งที่เรียกว่า กฐินเป็นอย่างนั้นคือไม่เกี่ยวกับฆราวาส แต่ปัจจุบันงานกฐินมีไว้สำหรับประกอบพิธีหุหุราเพื่อหาเงินด้วยความสนุกสนาน พักผ่อนหย่อนใจ โดยไม่ได้รับผลสมความมุ่งหมายอันแท้จริง แต่กลับใช้เวลามาก เปลืองเงินมากเกิดความยุ่งยากสับสนวุ่นวาย จนกลายเป็นการเปิดโอกาสสำหรับเมาเหล้าสนุกสนานกันคือไปทอดกฐินเพื่อกินเหล้ากินปลา เล่นการพนันอย่างสนุกสนาน มุ่งหน้าหาเงินกันอย่างเดียว โดยไม่คำนึงถึงความถูกต้องทางเรื่องศีลธรรม ผิดวัตถุประสงค์ทางพระพุทธศาสนา^{๒๑๖}

ดังนั้น พระพุทธศาสนา “เนืองอก” ลักษณะแบบนี้เกิดมีขึ้นใหม่มากมายหลายร้อยอย่าง โดยไม่ต้องระบุชื่อ เพราะเกิดมากมายจนระบุไม่ไหว ท่านพุทธทาสกล่าวว่า เป็นชื่อ “พุทธศาสนาเนืองอก” ถือเป็นเนื้อร้ายชนิดหนึ่ง เมื่องอกขึ้น ก็ยังใช้ชื่อพระพุทธศาสนาอยู่ จนปิดหุ้ม

^{๒๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๘.

^{๒๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๙.

^{๒๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๐.

ห่อเนื้อดีหรือแก่นแท้ของพุทธศาสนาให้ค่อยๆลบเลือนไป ด้วยเหตุนี้สิ่งที่เราเรียกว่า พุทธศาสนา จึงมีเพิ่มขึ้นมากมายหลายประเภทจากตัวแท้ของศาสนาที่มีอยู่ดั้งเดิม เกิดเป็นนิกายน้อยใหญ่และ นิกายย่อย ๆ อีกตั้ง ๒๐-๓๐ นิกายที่กลายเป็นนิกายตันตระ ที่เนื่องกับกามารมณ์ไปก็มี ซึ่ง จำเป็นต้องแยกแยะให้รู้จักตัวพุทธศาสนาเดิมแท้ไว้เสมอ จะไม่ปฏิบัติจนเกิดความหลงมกมายยึดถือ เปลือกที่หุ้มภายนอกหรือติดแน่นในพิธีรีตองต่าง ๆ จนกลายเป็นการประพุดตลกไปจากความมุ่งหมายเดิมที่ถูกต้องยิ่งขึ้น^{๒๑๗}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง คณะผู้พิพากษาซึ่งได้รับการโปรดเกล้าฯ เพื่อเป็นตุลาการ ว่าได้เข้ารับการอบรมคุณธรรม ควรยึดถือกาย วาจาบริสุทธิให้เป็นที่ตั้งของจิตที่บริสุทธิ์เพื่อให้เกิด ปัญญาว่าอะไรถูก อะไรผิด แล้วประพฤติปฏิบัติไปตามนั้น อย่าได้ถือว่า ถ้าคิดว่าเป็นพุทธ ศาสนาแล้ว ก็เป็นพุทธศาสนาเนื่องอกนั้นได้ออกมาแล้ว นับตั้งแต่วันหลังจากพระพุทธเจ้า ปรินิพพาน และยังออกเรื่อยมากระจายไปทุกทิศทุกทาง จนกระทั่งบัดนี้ เลยมีเนื่องอกก้อนโตๆ อย่างมากมายนับไม่ถ้วน

บุคคลส่วนมากไปอ้างเอา “พระพุทธศาสนาเนื่องอก” มาถือว่าเป็นพุทธศาสนาไม่ได้ หรือคนในศาสนาอื่นจะมาชี้ก่อนเนื่องอก เหล่านี้ ซึ่งมีอยู่อย่างน่าบัดสีอย่างน่าละอาย ว่าเป็นพุทธ ศาสนา ไม่ถูกต้อง ไม่ยุติธรรม เพราะสิ่งเหล่านี้ไม่ใช่พุทธศาสนา แต่เป็นเนื่องอก พวกท่าน ทั้งหลายในฐานะคณะผู้เข้าอบรมช่วยกันจรโลงพระพุทธศาสนาเพื่อให้เป็นที่พึ่งแก่คนทั้งหลาย หรือเพื่อประโยชน์แก่ตัวเอง จะต้องรู้จักหีบฉวยให้ถูกตัวแท้ของพุทธศาสนา ไม่ให้ถูกขึ้น เนื้อร้ายเนื่องอก ดังที่กล่าว

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง แม้แต่พระพุทธศาสนาตัวแท้มันก็มีหลายแง่หลายมุม ซึ่ง จะทำให้เกิดการจับฉวยเอามุมถูกต้องตรงตามความหมายที่แท้จริงของพระพุทธศาสนา ว่าถ้ามองด้วย สายตาของนักศีลธรรม ก็คงจะเห็นว่า พุทธศาสนาเป็น ศาสนาแห่งศีลธรรม (Moral) หมายถึง บทบัญญัติที่เป็นศีลธรรมที่สั่งห้ามเพราะมีการกล่าวถึงเรื่อง บุญบาปดีชั่ว ความซื่อตรง ความ กตัญญูกตเวที ความสามัคคี ความเป็นคนที่เปิดเผยตัวเอง และมีอะไรอีกมากมายหลายอย่างหลาย ประการที่ถือว่าเป็นศีลธรรมที่ดี ทั้งหมดมีอยู่ในพระไตรปิฎก เรียกว่า พุทธศาสนาในแง่ศีลธรรม ชาวต่างประเทศยังให้ความสนใจเป็นอย่างมากหรือชอบพระพุทธศาสนาเพราะสาเหตุนี้^{๒๑๘}

พุทธศาสนาอีกส่วนหนึ่ง สูงขึ้นไปถึง ในฐานะที่เป็นสัจธรรม (Truth) กล่าวถึง ความจริงในลักษณะที่ลึกซึ้งและมีความเร้นลับ ซึ่งเหนือไปกว่าประเภทบุุณชนธรรมคาที่หนา ด้วยกิเลส จะเห็นและเข้าใจได้ ส่วนนี้ก็ได้แก่ความรู้ขั้นปรมัตถธรรมเรื่องสุญญตา คือความว่าง

^{๒๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๑.

^{๒๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๒.

เปล่าของสรรพสิ่งทั้งปวง เรื่องอนิจจัง คือความไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลง ทุกขัง คือความเป็นทุกข์ อนัตตา คือความไม่ใช่ตัวตน หรือเรื่องการเปิดเผยว่าทุกข์เป็นอย่างไร เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างไร ความดับสนิทของความสุขเป็นอย่างไร และวิธีปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์เป็นอย่างไร ในฐานะที่เป็นความจริงขั้นสัจปรมาตม์เด็ดขาดที่ไม่มีใครสามารถเปลี่ยนแปลงบังคับบัญชาสั่งการอะไรได้ เป็นกฎธรรมชาติตายตัว จึงเรียกว่าพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นสัจธรรม

พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศาสนา (Religion) กล่าวถึงส่วนที่เป็นระเบียบปฏิบัติในขั้นศีล สมาธิ ปัญญา จนกระทั่งผลที่เกิดขึ้นคือ วิมุตติ ความหลุดพ้น วิมุตติญาณทัสนะ และปัญญาที่เห็นความหลุดพ้น ว่าเมื่อบุคคลได้ปฏิบัติแล้วทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้จริง จึงเรียกว่าพุทธศาสนาในฐานะศาสนา

พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นจิตวิทยา (Psychology) มีกล่าวไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎกภาคสุตตันตปิฎก ได้บรรยายถึงลักษณะของจิตไว้กว้างขวางอย่างน่าอัศจรรย์ที่สุด ซึ่งเป็นที่สับสนและสับสนแก่นักศึกษาทางจิตแม้กระทั่งยุคปัจจุบัน เป็นความรู้ทางจิตวิทยาที่จะอวดได้ว่าแยกกายหรือลึกไปกว่าความรู้ทางจิตวิทยาของโลกปัจจุบันเสียอีก และมีรวมอยู่ในหมวดอภิธรรมปิฎก^{๒๑๙}

พุทธศาสนาในฐานะที่จัดเป็นปรัชญาและวิทยาศาสตร์ (Philosophy) ได้กล่าวถึง สิ่งที่ไม่ทดลองไม่ได้ ยังต้องอาศัยการคำนึงคำนวณไปตามหลักแห่งการใช้เหตุผลแห่งการคำนึงคำนวณระบอบหนึ่ง แต่เห็นแจ้งประจักษ์ได้ด้วยตา หรือด้วยการพิสูจน์ทดลองตามทางวัตถุ หรือแม้เห็นชัดด้วยตาในคือญาณจักขุก็ตาม เรียกว่าเป็นวิทยาศาสตร์ (Science) ได้ความรู้อันลึกซึ้ง เช่นเรื่องสุญญตา ย่อมเป็นปรัชญาสำหรับผู้ที่ยังไม่บรรลุธรรม แต่จะกลายเป็นวิทยาศาสตร์ทันทีสำหรับผู้บรรลุธรรม มีพระอรหันต์เพราะท่านได้เห็นแจ้งประจักษ์ได้ด้วยจิตใจของท่านเอง โดยไม่ต้องคำนึงคำนวณตามเหตุผล^{๒๒๐}

หลักพระพุทธศาสนาบางประเภท ก็เป็นวิทยาศาสตร์โดยส่วนตัว เพราะพิสูจน์ได้อย่างชัดเจนด้วยความรู้สึกภายในจิตของผู้มีสติปัญญา โดยเฉพาะเรื่องอริยสัจจ์ เป็นต้น ถ้าผู้ใดมีสติปัญญาที่จะสนใจศึกษาค้นคว้าแล้วจะมีเหตุผลแสดงอยู่ในลักษณะที่เป็นวิทยาศาสตร์ คงจะต้องมีคัมภีร์เป็นปรัชญาเหมือนอย่างบางเรื่อง สำหรับบุคคลผู้บูชาวัฒนธรรม ก็จะพบว่ามีคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนาหลายข้อที่ตรงกับหลักวัฒนธรรมสากล และยังมีคำสอนอีกมากมาย ที่จัดว่าเป็นวัฒนธรรมของชาวพุทธโดยเฉพาะ ซึ่งดีกว่าสูงกว่าวัฒนธรรมสากลอย่างมาก

พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นตรรกวิทยา (Logic) ได้กล่าวถึง ศาสตร์ที่โยกโคลงที่สุดซึ่งมีมากมาย โดยเฉพาะในพวกพระอภิธรรมปิฎกบางคัมภีร์ เช่นคัมภีร์กถาวัตถุ เป็นต้น

^{๒๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๓.

^{๒๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๔.

กล่าวในลักษณะที่ยืนยันได้อย่างชัดเจนว่า พุทธศาสนาหลายเหลี่ยมซึ่งชาวพุทธจะต้องสนใจที่สุด นั่นคือ เหลี่ยมพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศาสนา ซึ่งหมายถึงวิธีปฏิบัติอย่างรวบรัด เพื่อให้รู้ความจริงว่าสิ่งทั้งปวงเป็นอะไร จนถอนอุปาทานในสิ่งที่ตัวเองทำไปด้วยโมหะจนพ้นจากความทุกข์ เรียกว่าวิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงตัวพระพุทธรูปศาสนาจริงๆ ในฐานะที่เป็นพุทธศาสนา และมีผลดียิ่งไปกว่าที่จะถือศีลธรรมขั้นพื้นฐาน และสัจธรรมอันเป็นความรู้ลึกที่ลึกซึ้งอย่างเดียว โดยไม่มีการปฏิบัติอะไร ยังเป็นผลดีกว่าที่จะถือเป็นปรัชญา ที่มีเพื่อไว้คตินึกถึงโต้แย้งกันอย่างสนุกสนานจนหาข้อยุติไม่ได้ แล้วไม่สามารถลด ละ เลิก กิเลสได้ หรือดีกว่าที่จะถือเพียงวัฒนธรรมสำหรับการประพาศที่ดึงดูดนำศรัทธาเลื่อมใสในด้านสังคมแต่เพียงอย่างเดียว^{๒๒๑}

ฉะนั้น ชาวพุทธทั้งหลายควรถือ พุทธศาสนาในฐานะเป็นศิลปะ (Art) ได้กล่าวถึงศิลปะแห่งการครองชีวิต คือเป็นการกระทำที่แยกกายสุขุมรอบคอบ ในการมีชีวิตอยู่เป็นมนุษย์ ในลักษณะที่น่าดู น่าชม น่าเลื่อมใส น่าบูชา เป็นที่จับอกจับใจแก่คนทั้งหลาย จนคนอื่นเกิดความพอใจแล้วปฏิบัติตามด้วยความสมัครใจ ไม่ต้องขู่เข็ญบังคับกัน จึงจะมีความงดงามในเบื้องต้น ด้วยการมีสติที่บริสุทธิ์ และมีความงามในท่ามกลาง ด้วยการมีจิตใจที่สงบเย็น เหมาะสมที่จะทำงานในด้านจิต มีความงดงามในเบื้องปลาย มีความสมบูรณ์แห่งปัญญา คือรู้แจ้งสิ่งทั้งปวงว่าอะไรเป็นอะไร จนไม่มีความทุกข์เกิดขึ้นได้เพราะสิ่งทั้งปวงนั้น^{๒๒๒}

เมื่อใครหรือบุคคลดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความงาม ๓ ประการ ลักษณะนี้ถือว่าเป็นผู้มีศิลปะแห่งการดำรงชีวิตอย่างสูงสุดตามหลักคำสอนในพระพุทธรูปศาสนา ความงามของศิลปะอันนั้นจะเป็นตัวดึงดูดจิตใจบุคคลที่พบเห็นโดยรอบข้างโดยเฉพาะชาวตะวันตกหันมาสนใจพระพุทธรูปศาสนาอย่างมากมาย การปฏิบัติธรรมในแง่ของศิลปะคงจะหนีไม่พ้นตัวแท้ของพระพุทธรูปศาสนา เพราะว่ามี การครองชีพอยู่อย่างมีความสุข และความสะอาด สว่าง สงบ เย็น เป็นนิพพาน

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง การเข้าถึงตัวแท้ของพระพุทธรูปศาสนา จนถึงกับนำมาใช้เป็นแบบแห่งการครองชีวิตได้นั้น มันทำให้เกิดความบันเทิงตามทางของธรรมะ คงจะไม่เกิดความเบื่อหน่าย เครียดหรือเซ็งหรือกลัวกิเลส ถ้าลด ละ เลิก กิเลสกันเสียชีวิตนี้คงจะเหี่ยวเฉาไม่มีรสชาติอะไรเลย หรือถ้าปราศจากคัมภีร์ต่างๆโดยสิ้นเชิงแล้วคนเราก็คงจะทำอะไรไม่ได้ หรือไม่คิดทำอะไร แต่โดยที่แท้ ผู้ดำรงชีวิตอยู่อย่างถูกต้องตามศิลปะแห่งการครองชีวิตของพระพุทธรูปเจ้า คือเป็นผู้มีชัยชนะอยู่เหนือสิ่งทั้งปวงที่เข้ามาแวดล้อมตน ไม่ว่าจะเป็นสัตว์ บุคคล สิ่งของ หรืออะไรก็ตาม ถ้าเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ย่อมจะเข้ามาในฐานะผู้แพ้ ไม่อาจจะทำให้เกิด

^{๒๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๕.

^{๒๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๖ - ๒๒๗.

ความมืดมัว สกปรก เปรี้ยวร้อน ให้แก่ผู้มันได้ อาถรรพ์ที่มันเป็นฝ่ายชนะอารมณ์ทั้งปวง ย่อมที่เป็นที่บันเทิงเริงรื่นอย่างแท้จริง นี่คือข้อคิดศิลปะในทางพระพุทธศาสนา^{๒๒๓}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง พระพุทธศาสนา ว่ามีสำนักงานอยู่ตามสมาคมหรือวัดวาอารามต่างๆ ตั้งอยู่ในฐานะเป็น **โรงมหรสพทางวิญญาณ** ดังนั้น ธรรมะในทางพระพุทธศาสนา จะให้ความบันเทิงเพลิดเพลินแก่จิตใจที่ต้องการธรรมะ นับได้ว่าเป็นอาหารที่จำเป็นอย่างหนึ่งสำหรับชีวิตบุคคลที่เรียกตัวเองว่ามนุษย์ เพราะว่าข้าวน้ำหล่อเลี้ยงร่างกายให้เจริญเติบโต ธรรมะของพระพุทธเจ้าก็จะมาหล่อเลี้ยงจิตวิญญาณให้เจริญเติบโตด้วยการมีคุณธรรมเป็นแบบอย่างที่ดีของสังคม ในฐานะที่ท่านรับหน้าที่เป็นผู้ผดุงคุณธรรมเพื่อความสงบสุขของสังคม ตรงกันข้ามกับคนที่ตกเป็นทาสหรืออยู่ใต้อำนาจของกิเลสก็ต้องการอาหารทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งต้องแสวงหาไปตามวิสัยปุถุชนคนหนาไปด้วยกิเลสเป็นเรื่องถูกต้อง แต่ยังมีอีกสิ่งหนึ่งซึ่งอยู่ลึกและไม่ต้องการอาหารคือ วิญญาณซึ่งเป็นอิสระหรือบริสุทธิ์ ต้องการแต่อาหารที่ทำให้เกิดความบันเทิงเริงรื่นนั่นคือธรรมะ นับตั้งแต่ความยินดีปรีดาที่รู้สึกว่าคุณธรรมได้ทำอะไรอย่างถูกต้อง จนเกิดความพอใจต่อผู้รู้หรือพระอรหันต์ทั้งหลาย มีความสงบระงับในใจชนิดที่กิเลสสามารถบงกชไม่ได้ มีความรู้เห็นแจ้งตามความเป็นจริงว่าอะไรเป็นอะไร ไม่มีความมกใหญ่ไฝสูงในสิ่งนั้น รู้สึกปล่อยวางได้ ไม่ต้องแบกความทุกข์เอาไว้ ชนิดที่ท่านให้คำเปรียบไว้ว่า “กลางคืนอดควัน กลางวันเป็นไฟ”

กลางคืนอดควัน หมายถึง การนอนไม่หลับกระสับกระส่าย เอามือกำหน้าผาก คิดอยากได้เกินความจำเป็น โดยไม่รู้ลืมไม่รู้จักพอ อยากได้ลาภ เกียรติยศ ชื่อเสียง เงินทองตามที่ตนปรารถนา อันเป็นควันทุ่มอยู่ในใจ เพราะมันยังมีดลูกไปไหนไม่สะดวก ต้องทนนอนอยู่อดควันอยู่

เวลารุ่งเช้า จิตใจออกวิ่งว่อนไปตามความต้องการของ “ควัน” ที่อัดไว้แต่เมื่อคืน เรียกว่า “**กลางวันเป็นไฟ**” ซึ่งเป็นอาการของจิตใจที่ไม่สงบ ไม่ได้รับอาหารทางธรรมเป็นความหิวกระหาย ไปตามอำนาจของกิเลสและตัณหาโดยส่วนเดียว เรียกว่าเป็นผู้ที่ยิ่งกว่าคนรกทั้งเป็น ลักษณะที่กลางคืนอดควัน หมายความว่าร้อนกุ่มอยู่แล้วตลอดคืน กลางวันยังเป็นไฟ หมายความว่าไฟยังร้อนและลูกไฟลงคือทั้งร้อนทั้งไหม้อะไรไปในตัวเสร็จตลอดทั้งวัน ความสงบเย็นทางจิตใจย่อมไม่เกิด

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง คนเราต้องตกอยู่ในสภาพ “กลางคืนอดควัน กลางวันเป็นไฟ” ไปจนตลอดชีวิตไม่มีอิสระตกเป็นทาสไปจนวันตาย ไม่มีสติปัญญาที่จะระงับดับไฟกิเลส จึงต้องอาศัยบุคคลที่มีปัญญาระดับประเทพระพุทธเจ้า แก้ไขโดยที่ไม่ต้องตกเป็นทาสของสิ่ง

^{๒๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๘.

เหล่านั้นอีกต่อไป เมื่อเข้าใจสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องตามความเป็นจริงมากขึ้นเท่าไร กิเลสตัณหา ซึ่งเปรียบเสมือนไฟหรือควัน ก็จะลดน้อยลงได้^{๒๒๔}

ทั้งหมดนี้เป็นกล่าวชี้ให้เห็นว่า สิ่งที่เรียกว่า “พุทธศาสนา” มีลักษณะหลายเหลี่ยมหลายมุม ซึ่งเหมือนกับภูเขาลูกเดียวมองจากทิศต่างๆ จะทำให้เห็นรูปต่างๆ กันประโยชน์ก็ต่างกัน มองกันคนละทัศนะ แม้พระพุทธศาสนา จะมีมูลเหตุมาจากความกลัว ก็คงไม่ใช่ความกลัวที่ประกอบด้วยอวิชชาแบบคนป่าเถื่อน จนถึงกับนั่งไหว้รูปเคารพหรือไหว้สิ่งที่มีปรากฏการณ์แปลกๆ แต่เป็นความกลัวประเภทที่สูงด้วยสติปัญญา คือกลัวจะไม่ได้รอดพ้นไปจากการบีบคั้นของความเกิด แก่ เจ็บ ตาย หรือความทุกข์ทั้งหลาย ที่มองเห็นกันอยู่^{๒๒๕}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง พุทธศาสนาว่าไม่ใช่ตัวหนังสือ ตำรา คัมภีร์ไม่ใช่เสียงบอกเล่ากล่าวกันตามพระไตรปิฎกหรือพิธีรีตองต่างๆ ซึ่งไม่ใช่ตัวแท้ของพระพุทธศาสนา ตัวแท้พระพุทธศาสนาต้องเป็นวัตรปฏิบัติด้วยกายวาจา ใจ ชนิดที่ทำลายกิเลสที่เป็นสาเหตุของการเกิดความทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง โดยที่ไม่ต้องพึ่งสิ่งภายนอกมีผีसागเทวดา หรือพึ่งพวกตำรา แต่เนื่องด้วยกาย วาจา ใจ คือจะต้องบากบั่นกำจัดกิเลสให้หมดสิ้นไป จนเกิดความรู้แจ้ง สามารถทำอะไรได้ถูกต้องด้วยตนเอง และไม่มี ความทุกข์หลงเหลืออยู่เลยตั้งแต่ต้นจนท้ายที่สุด จึงเรียกว่าตัวแท้พระพุทธศาสนา ในส่วนที่เราจะเข้าถึงได้^{๒๒๖}

ที่กล่าวมาทั้งหมดสรุปได้ว่า ต้นเหตุของการเกิดศาสนาตามทัศนะของท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่าศาสนานั้นเกิดขึ้นมาในโลกด้วยอำนาจของความกลัว และก็มี การปฏิบัติไปตามความกลัว แม้กระทั่งความกลัวของคนชั้นหลังๆ เลื่อนสูงขึ้นมาถึงความกลัว ความทุกข์ ประเภทที่อำนาจทางวัตถุช่วยไม่ได้ เช่น ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ความทุกข์เศร้าหมองซึ่งเกิดมาจากกิเลสเงินทองไม่สามารถช่วยให้ทุกข์ดับทุกข์เหล่านั้นได้ อินเดียเจริญไปด้วยนักคิด นักค้นคว้า และมีผู้มีสติปัญญาทั้งหลายได้ทั้งการนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ค้นหาวิธีเอาชนะความเกิดแก่ เจ็บ ตาย เรียกว่าเป็นบ่อเกิดของศาสนาที่สูงขึ้นไปในทางปัญญาพระพุทธเจ้าเป็นผู้ค้นพบวิธีที่จะเอาชนะสิ่งเหล่านี้ได้ เกิดมีวิธีการดับทุกข์เรียกว่า พระศาสนา เพราะพุทธศาสนาแปลว่า ศาสนาของผู้รู้ พุทธะแปลว่า ผู้รู้ คือรู้ความจริงของสิ่งทั้งปวงอย่างถูกต้อง จึงเป็นศาสนาที่อาศัยสติปัญญาวิชาความรู้ที่ถูกต้องเพื่อทำลายความทุกข์และต้นเหตุของความทุกข์ พิธีรีตองต่าง ๆ ไม่ใช่พระพุทธศาสนา มีคำกล่าวไว้ในพระพุทธศาสนาว่า “ความรู้ความฉลาดและความสามารถที่จะทำให้สำเร็จประโยชน์นั้นแหละ เป็นตัวทุกข์ที่ดีอยู่ในตัวมันเอง ดวงดาวในท้องฟ้าจะทำอะไรได้ประโยชน์ที่ควรจะได้ก็

^{๒๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๕ - ๒๓๐.

^{๒๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๑.

^{๒๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๒.

ผ่านคนโง่ๆ ที่มัวแต่นั่งคำนวณดวงดาวในท้องฟ้าไปเสียสิ้น” คนอินเดียลงอาบน้ำในแม่น้ำคงก็ไม่สามารถหาคำตอบได้แม้กระทั่ง เต่า หอย ปู ปลา ที่อาศัยอยู่ในน้ำก็เช่นเดียวกัน เมื่อศึกษารู้เข้าใจก็จะปฏิบัติต่องานนั้นได้อย่างถูกต้อง เพราะพระพุทธศาสนาไม่ประสงค์การคาดคะเน นอกจากมองเห็นด้วยปัญญาตนเองท่านพุทธทาสกล่าวไว้ศาสนามีหลายเหลี่ยม คู่อีกเหลี่ยมหนึ่งก็เป็นไปอีกลักษณะหนึ่ง แล้วแต่บุคคลจะถือปฏิบัติตามแนวไหน ด้วยการเข้าถึงสิ่งที่เรียกว่าความจริง แต่ละคนอาจจะไม่เหมือนกัน เพราะพื้นฐานการศึกษามาต่างกัน ความเชื่อต่างกัน ซึ่งในศาสนาเองก็มีครบทุกอย่าง มีการปฏิบัติเพื่อให้รอดพ้นจากความทุกข์ รู้ตามความเป็นจริงที่พระพุทธเจ้าท่านทรงสอนไว้แม้แต่พิธีรีตองต่างๆ ก็ถูกนับเข้าเป็นพระพุทธศาสนาด้วย เช่น การจัดสำรับข้าวหวานผลหมากรากไม้ เพื่อเชนวิญญานของพระพุทธเจ้า อย่างที่เรียกว่า ถวายข้าวพระ เป็นสิ่งที่มีขึ้นไม่ได้ตามหลักพระพุทธศาสนา การบวชสมัยพระพุทธเจ้านั้นบุคคลใดได้รับอนุญาตจากทางบ้านตัดบัญชีทิ้งได้เลย แต่การบวชสมัยปัจจุบัน เป็นการจัดหมัดเปลือกทรัพย์ไปไม่น้อยไม่วันสักออกมา ธรรมะหรือของจริงที่เคยมีมาแต่ก่อนนั้น ถูกห่อหุ้มโดยพิธีรีตองจนมีแม้แต่เรื่องการทำกฐิน พระพุทธองค์มีจุดประสงค์เพื่อให้พระภิกษุทำจิ๋วเป็นกันทุกรูป ทำด้วยความพร้อมเพรียงกันเสร็จในเวลารวดเร็ว พระพุทธองค์ทรงมุ่งหมายจะให้พระภิกษุทุกรูปลดความถือเนื้อถือตัว แม้แต่พระผู้ใหญ่รวมทั้งพระผู้น้อย เจ้าอาวาสทั้งหมด แต่ปัจจุบันกฐินกลายเป็นเรื่องประกอบพิธีหรูหราหาเงินกันอย่างสนุกสนาน เลยกลายเป็นพระพุทธศาสนาเนื่องออกมาภายในปัจจุบันพระพุทธศาสนาเนื่องอกนั้นเกิดขึ้นหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพาน ถ้ามองด้วยสายตาของนักศีลธรรมแล้วพระพุทธศาสนาก็เป็นศาสนาแห่งศีลธรรม (Moral) มีการกล่าวถึงเรื่องบาปบุญ และสูงขึ้นไปกว่าคำว่าศีลธรรมคือว่างเปล่าจากสรรพสิ่งเรียกว่าสุญญตา หมายความว่า การเข้าใจรู้แจ้งในเรื่องของสังขธรรม เรียกว่า พุทธศาสนาในฐานะสังขธรรม มีอีกเหลี่ยมซึ่งเราชาวพุทธบริษัทควรให้ความสนใจเป็นพิเศษ พุทธศาสนาเหลี่ยมที่เป็นศาสนาเพราะเป็นส่วนที่มีระเบียบปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ตามหลักศีล สมาธิ ปัญญา แล้วก็มีพุทธศาสนาในเหลี่ยมที่เป็นจิตวิทยา เช่น คัมภีร์พระไตรปิฎกภาคสุตทัตถ์ กล่าวบรรยายลักษณะของจิตไว้อย่างกว้างขวางน่าอัศจรรย์ ต่อมาเหลี่ยมที่เป็นปรัชญา คือสิ่งที่ยังทดลองไม่ได้ ยังต้องอาศัยหลักการคำนึงคำนวณไปตามหลักแห่งการใช้เหตุผลอยู่ยังหาข้อยุติไม่ได้ หลักพระพุทธศาสนาบางประเภทก็เป็นวิทยาศาสตร์โดยส่วนเดียว เพราะสามารถพิสูจน์ได้ด้วยตาในคือตาสติปัญญา มีเรื่องอริยสัจจ์ แม้กระทั่งเหลี่ยมที่เป็นตรรกวิทยาถือว่าเป็นศาสตร์ที่โยกโคลงที่สุด มีมากในคัมภีร์พวกพระอภิธรรมปิฎกบางคัมภีร์ ฉะนั้นเหลี่ยมที่ชาวพุทธควรใส่ใจให้มากที่สุดเป็นพิเศษคือ เหลี่ยมที่เป็นศาสนา ซึ่งเป็นวิธีปฏิบัติอย่างรวบรัด เพื่อให้รู้ความจริงของสิ่งทั้งปวงว่าอะไรเป็นอะไรอย่างถูกต้อง ปฏิบัติถูกต้องเพื่อความพ้นทุกข์ เรียกว่า เข้าถึงตัวพระพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นพุทธศาสนา แล้วมีศิลปะในการ

ดำเนินชีวิตด้วยความเป็นมนุษย์ที่ประเสริฐโดยมีความงดงามในเบื้องต้นคือมีศีลบริสุทธิ มีความงดงามในท่ามกลาง คือมีจิตใจที่สงบเย็น มีความงดงามในเบื้องปลายคือสมบูรณ์แห่งปัญญา ด้วยการมีความสุขตามหลักธรรมคือการปฏิบัติกระทำถูกต้องที่กาย วาจา ใจ จึงจะกลายเป็นการเข้าถึงพระพุทธศาสนาตัวแท้

๓.๕.๑๑ ตุลาคมตามอุดมคติแห่งพระพุทธศาสนา

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ความเข้าใจตามหลักของพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับ ว่าการปฏิบัติหน้าที่ต่างๆของคนเรา^{๒๒๓} ทุกสาขาอาชีพ และสิ่งที่เรียกว่าอาชีพนั้น ถือตามหลักพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า หน้าที่หรืออาชีพเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับทุกๆชีวิต ซึ่งจะทำให้คนเราเข้าถึงธรรม^{๒๒๔} เพราะธรรมะ หมายถึงหน้าที่ที่จะต้องกระทำตามวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย หรือตั้งแต่คลอดจากท้องแม่อยู่ไปจนกว่าจะตายเนาเข้าโลงซึ่งจะทำให้รู้จักโลกและสิ่งทั้งหลายทั้งปวงได้ดี ว่าอะไรเป็นอะไร จำต้องให้มีการทำหน้าที่ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี คนๆหนึ่งจะต้องมีการทำหน้าที่ของตน โดยเฉพาะอาชีพ ให้ลุล่วงไปด้วยดี เพื่อไม่ให้มีมลทินค้างพริ้ว ย่อมจะทำให้บุคคลนั้นรู้จักอะไรได้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง สำคัญคือชีวิตนั้นคือจิตใจ ไม่ควรไปหลงใหลยึดถือในสิ่งที่ทำให้เป็นทุกข์ เพราะสิ่งนั้นไม่ได้คุณค่าต่อชีวิต คนเราถ้าไม่ทำอะไรกับสิ่งที่เป็นอย่างไรสักอย่างหนึ่งให้กับชีวิตอย่างจริงจังให้ดีที่สุดถูกต้องตามอุดมคติของอาชีพหรือหน้าที่นั้นๆ มันจะทำให้บุคคลนั้นรู้จักตัวเอง รู้จักโลก รู้จักกิเลส รู้จักทุกข์ และรู้จักความดับทุกข์^{๒๒๕} อาชีพหรือหน้าที่ที่ท่าอยู่ควรทำให้เป็นสวรรค์ในหน้าที่การงาน มีอยู่หลายรูปแบบ รูปแบบที่ ๑ มีความพอใจในการสร้างโลก หรือพัฒนาโลก ให้เป็นโลกที่มีค่าสูงที่สุด ทั้งตนเองและผู้อื่น เช่น นายจ้างกับลูกจ้าง ต่างก็เป็นเพื่อนเกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยการทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่กันและกัน ผู้ผดุงคุณธรรมมีหน้าที่ทำประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์ทั้งโลก รูปแบบที่ ๒ เราทำงานในความมุ่งหมายทำให้โลกงดงาม เช่น เงินเดือนที่ให้ไม่ถือว่าเป็นค่าจ้างเพราะเราทำงานเพื่อสร้างคุณธรรมคิดว่าเป็นค่าจ้างจ่ายใช้สอยที่จำเป็นแก่การดำรงชีวิต เพื่อสามารถปฏิบัติหน้าที่ทำให้โลกงดงาม ให้มีความผาสุกความร่มรื่น เป็นบุญเป็นบุญกุศลทั้งนายจ้างและลูกจ้าง ยิ่งทำงานสนุก ผลงานยิ่งออกมามาก เพราะการงานคือการสร้างโลกให้มันงดงาม ธรรมะคือหน้าที่การงาน ทำให้เป็นการ

^{๒๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๓.

^{๒๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๔.

^{๒๒๕} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๒๓๗.

สร้างโลก ทำให้เป็นการกีฬา ทำให้สำเร็จด้วยหัวใจที่เป็นเพชร ทำอย่างเดินตามพระพุทธเจ้า “เคารพหน้าที่”^{๒๓๐}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง การปฏิบัติหน้าที่ของบุคคล หรือการประกอบอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามคติอุดมสูงสุดตามความสามารถซึ่งนับได้ว่าเป็นการประพฤติปฏิบัติธรรมอย่างเต็มที่ จึงไม่ควรทำหน้าที่ด้วยความรู้สึกแต่เพียงว่า ทำไปเพื่อความจำเป็นแค่เลี้ยงปากเลี้ยงท้องเพื่อให้มีชีวิตอยู่ในโลกไปวันๆเท่านั้น แต่ทำหน้าที่ด้วยความรู้สึกที่สูงขึ้นไปกว่านั้น หมายความว่าสละที่เป็นข้าศึกต่อความสงบ ด้วยการสละความสุขส่วนตัว เพื่อประโยชน์สุขส่วนรวม ในฐานะบุคคลที่เรียกตัวเองว่าผู้ประเสริฐด้วยคุณธรรม ปฏิบัติหน้าที่โดยไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย ความยากลำบาก จะทำให้สิ่งทั้งหลายถูกต้องตามความเป็นจริง ถือว่าเป็นการปฏิบัติธรรมอย่างยิ่ง^{๒๓๑} ทำดีเพื่อดี ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ หมายความว่าทำความดีโดยไม่หวังสิ่งตอบแทน จะเป็นนั่นเป็นนี่ทำเพื่อเสียความสุขส่วนตัวเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ทำไปตามเหตุปัจจัยด้วยความสำนึกในหน้าที่เพราะมันเป็นเช่นนั้นเอง จะไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ถือว่าเป็นการเสียสละระบอบทุนนิยมเสรี แล้วประกาศรัฐธรรมนูญแนวทางธรรมิกสังคมนิยม^{๒๓๒}

ฉะนั้น อาชีพตุลาการถือเป็นอาชีพที่กล่าวได้ว่า เป็นอาชีพที่มีอุดมคติสูงสุดแห่งความเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนา คือเป็นโอกาสแห่งการประพฤติธรรมขั้นสูงไปในตัว^{๒๓๓} ควรยกอุดมคติเป็นที่ตั้งในการประกอบอาชีพหน้าที่การงาน ฉะนั้นไม่ควรถืออุดมคติเหมือนพวกคนบางจำพวกซึ่งอะไรก็ไม่ได้ ส่วนวัตถุประสงค์เงินทองข้าวของที่เป็นรูปธรรม ซึ่งหาได้เฉพาะความสุขทางกายเท่านั้น ยังไม่พ้นจากการตกเป็นทาสกิเลสตัณหาอุปาทานหรือพวกภูตผีปีศาจอันร้ายกาจไปโดยไม่รู้ตัว จำเป็นต้องมีบังคับควบคุมความรู้สึกด้านจิตใจ เพื่อรักษาอุดมคติที่พึงงามเอาไว้ที่จะหล่อเลี้ยงประกอบหน้าที่ของตนด้วยคุณธรรม ได้อย่างบริสุทธิ์งดงาม เป็นการประพฤติปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ในทางพระพุทธศาสนา จะทำให้รักษาหน้าที่ได้อย่างบริสุทธิ์ ตามหลักพุทธพจน์ที่พระพุทธองค์ตรัสสอนไว้ว่า “ความบริสุทธิ์หรือไม่บริสุทธิ์เป็นเรื่องเฉพาะตนคนอื่นไม่สามารถทำให้เราบริสุทธิ์ได้”ถ้าทำงานด้วยธรรมะจะเกิดความพอใจและเป็นสุข สามารถทำลายความเห็นแก่ตัว ทำลายความขี้เกียจในการทำงาน เกิดความชุ่มชื่นกับชีวิต เป็นการศึกษา

^{๒๓๐} พุทธทาสภิกขุ, สวรรค์ในหน้าที่การงาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒.

^{๒๓๑} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๒๓๘.

^{๒๓๒} บัญชา เฉลิมชัยกิจ, ๑๐๐ ปี คมธรรมพุทธทาส, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๒๒.

^{๒๓๓} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๓๔.

ชีวิต ศีลธรรม ปฏิบัติชีวิต แล้วก็มีมีความสุขสนุกอยู่ในการทำงาน เป็นความสุขจริง เพราะเป็นอาชีพที่ทำด้วยความจำเป็นต่อชีวิตส่วนรวมในสังคมหรือโลก เพื่อสร้างคุณธรรม การงานอีกความหมายหนึ่งที่พระพุทธองค์ท่านตรัสสอนไว้ การงานคือการปฏิบัติธรรม เพราะว่าการทำงานต้องทำด้วยความซื่อตรง สุจริตขยัน ด้วยความเข้มแข็ง ด้วยความฉลาด ด้วยคุณธรรม^{๒๓๔}

ทั้งนี้สำหรับอุดมคติของตุลาการ ถ้ามีการกล่าวกันตามหลักธรรม ควรจะถือว่า ตุลาการคือบุคคลผู้มีหน้าที่อภิบาลรักษารัฐธรรมนูญของโลกประเภทหนึ่ง^{๒๓๕} เช่นเดียวกับบุคคลในองค์กรบางประเภท เช่น ทางศาสนาก็มีบรรพชิตทำหน้าที่ด้วยการรักษารัฐธรรมนูญของโลกเหมือนกัน การรักษารัฐธรรมนูญของโลกนั้นถือเอาความหมายได้กว้าง เพราะคำว่า “ธรรม” เป็นคำกว้าง เป็นเครื่องมือที่ทำความพ้นทุกข์ จนกระทั่งรักษาความเป็นธรรมหรือความยุติธรรม เป็นการรักษารัฐธรรมนูญเหมือนกัน ทางบาลีก็ใช้ว่า “ธรรม” หมายถึงความยุติธรรมและอุดมคติของผู้รักษารัฐธรรมนูญของโลกนั้น ย่อมอยู่สูงเหนือกว่าที่เราจะถือตัวเพียงว่า เราทุกคนเป็นข้าราชการกระทรวงยุติธรรม แต่เมื่อเราเป็นผู้มีอุดมคติสูง ในฐานะเป็นผู้รักษารัฐธรรมนูญของโลกเป็นการครอบคลุมอุดมคติที่ต่างๆ ไว้ในตัวเสร็จ เช่น เป็นตุลาการรักษากฎหมาย ซึ่งเป็นข้าราชการสังกัดกระทรวงยุติธรรม หรือเป็นผู้รับใช้ประชาชน ควรยึดถือสิ่งที่ถูกต้อง จึงจะเหมาะสม ถืออุดมคติที่ว่า เป็นผู้รักษารัฐธรรมนูญของโลกจะประเสริฐกว่า เราจะไม่เป็นเพียงข้าราชการของประเทศไทย เราจำเป็นต้องรักษารัฐธรรมนูญของโลกโดยไม่จำกัดเชื้อชาติศาสนาอื่นๆ ใดในโลก^{๒๓๖}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง การที่ท่านทั้งหลายจะรักษาอุดมคติอันใหญ่หลวง ว่าจะเป็นผู้รักษารัฐธรรมนูญของโลก เพื่อเป็นเครื่องป้องกันไม่ให้เราบกพร่องในอุดมคติที่เพียงเล็กน้อย^{๒๓๗} จะเป็นตัวส่งเสริมให้มีกำลังใจ ให้มองดูสิ่งต่างๆ ด้วยสายตาที่กว้างหรือสูง เพื่อป้องกันไม่ให้อคติเกิดได้ง่าย คงจะไม่ต้องบอกกล่าวมาก ท่านทั้งหลายที่เป็นตุลาการคงจะรู้ดี เพราะอคติเป็นสิ่งที่ไม่ปรารถนาในหมู่ตุลาการทุกคน เพราะคณะตุลาการเป็นคนของประชาชนต้องคล้อยตามประชาชนทำตามความประสงค์ของกระทรวง เป็นตุลาการของประเทศไทยอาจมองว่าแคบ เป็นตุลาการของคนทั้งโลก เป็นคนของของธรรมยิ่งไปกว่าโลก จึงมีความสามารถทำหน้าที่เป็นผู้รักษารัฐธรรมนูญหรือผดุงคุณธรรมไม่ให้หายไปจากโลกเป็นที่พึงของโลก โดยไม่เห็นแก่หน้าใครหรืออำิสสินจ้าง อุดมคติ ย่อมคล้ายอุดมคติของบรรพชิตหรือนักบวช ซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้สืบอายุพระพุทธศาสนาหรือ

^{๒๓๔} พุทธทาสภิกขุ, ศิลปะสำหรับการมีชีวิตอยู่ในโลก, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๑), หน้า ๓๑.

^{๒๓๕} พุทธทาสภิกขุ, ตุลาการภิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๓๕.

^{๒๓๖} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์, หน้า ๒๓๕.

^{๒๓๗} พุทธทาสภิกขุ, ตุลาการภิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๓๖.

รักษารธรรมไว้เป็นที่พึ่งแก่ชาวโลก โดยไม่อยู่ในอาณัติของผู้ใดนอกจากธรรมถือธรรมความถูกต้องเป็นใหญ่ถือเป็นบุคคลที่มีอุดมคติตั้งอยู่ในฐานะปฐนียบุคคลของโลกโดยส่วนรวม ไม่เป็นลูกจ้างใคร เพราะว่าทำไปด้วยเจตนาที่รักษารธรรมอันประเสริฐของโลกไว้ ค่าตอบแทนจากประชาชนช่วยกันสละออกให้ โดยไม่ต้องมาลำบากทำมาหากินด้วยตนเอง ใช้เวลาทั้งหมดที่มีอยู่ปฏิบัติหน้าที่ตามอุดมคติของตุลาการ คือรักษาความยุติธรรม ให้คงอยู่เป็นที่พึ่งแก่ชาวโลก^{๒๓๘}

ฉะนั้น สิ่งที่เรียกว่าความยุติธรรมหรือความสัตย์จริง ย่อมเป็นของสากล^{๒๓๙} มีอยู่ในทุกชาติทุกภาษาและทุกส่วนของโลก แม้แต่ในหมู่เทวดาก็ต้องมีความเป็นธรรม แม้แต่ข้อความที่กล่าวไว้ในพระคัมภีร์ต่างๆ ที่กล่าวว่าบรรดาพระโพธิสัตว์ผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นตุลาการวินิจฉัยคดีต่างๆ ย่อมเป็นเคารพศรัทธาเลื่อมใสของสัตว์ทั้งหลาย แม้แต่เทวดาก็เป็นที่สักการบูชาของเทวดาเช่นเดียวกับสมณะทั่วไป^{๒๔๐}

การเป็นปฐนียบุคคลของโลกตามลักษณะที่กล่าวนั้น มองเห็นได้โดยไม่ความกลัวหรือระแวงตัวเองหรือเข้าข้างตัวเอง แม้กระทั่งการยกย่องตัวเอง สิ่งสำคัญจิตใจมีอุดมคติอย่างใดที่กล่าว และบำเพ็ญหน้าที่ไปตามอุดมคติ ค่าตอบแทนไม่สำคัญเท่ากับคุณธรรมสูงส่ง อันเกิดขึ้นจากการปฏิบัติหน้าที่เพื่อสร้างคุณธรรม จึงไม่อยู่ในฐานะลูกจ้าง แต่อยู่ในฐานะผู้ผดุงคุณธรรมผู้รักษารธรรมให้คงอยู่เป็นที่พึ่งของสัตว์เพราะสิ่งที่เขาได้มานั้น ย่อมมีค่าสูงกว่าเงินเดือนเกินกว่าที่จะประมาณได้ และตกอยู่ในฐานะผู้บูชาคุณธรรม ค่าตอบแทนจึงไม่มีความหมาย ลักษณะของการเป็นปฐนียบุคคลมีความหมายที่ตั้งตนอยู่ในอุดมคติหรือคุณธรรม มีค่ากว่าราคาสั่งของที่บูชาของบุคคลที่นำมาบูชา ที่กล่าวเช่นนี้เพราะกล่าวไปตามความสัตย์จริง หรือเหตุผลตามหลักธรรมเป็นสิ่งที่น่าปลื้มใจ ซึ่งมีโอกาสบำเพ็ญหน้าที่ตามความหมาย ไม่ใช่เพียงผู้ประกอบอาชีพหรือกลายเป็นลูกจ้างโดยพลอสติ ได้ทำหน้าที่จนเต็มตามความหมายและฐานะแห่งความเป็นปฐนียบุคคล^{๒๔๑}

เปรียบเทียบกับพวกปฐนียบุคคลอื่น มีสมณะ พวกพราหมณ์ นักบวช เช่นภิกษุต่างต้องอาศัยข้าวปลาอาหารที่ญาติโยมศรัทธา ซึ่งทำหน้าที่ของความเป็นสมณะ เป็นพราหมณ์สงฆ์อยู่ได้ เรียกว่าอาชีพได้เหมือนกัน คืออาชีพของบุคคลประเภทเจ้าหนี้ เพราะทำคุณประโยชน์แก่โลก มีคุณค่ามากกว่าสิ่งที่โลกเสียดสละเป็นเครื่องเลี้ยงดูบูชาท่าน เช่น พระอรหันต์ทั้งหลาย

^{๒๓๘} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์แบบสมบูรณ, หน้า ๒๔๐.

^{๒๓๙} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๓๗.

^{๒๔๐} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์แบบสมบูรณ, หน้า ๒๔๑.

^{๒๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๒.

รับดูปัจจัยจากทวยภพภายในฐานะที่ท่านเป็นเจ้าหนี้ และทำสิ่งที่ดีงามแก่โลกมากมาย ท่านจะเอาเฉพาะเท่าที่จำเป็นแก่การดำรงชีวิตไม่เอาเกินความเป็นสมณะ จึงกลายเป็นปุชฌัญญุคคล^{๒๔๒}

การดำรงอยู่ในลักษณะแบบนี้ เป็นสาเหตุให้ผู้ปฏิบัติเกิดปิติปราโมทย์ เป็นต้นทุนอยู่ประจำทุกวันทุกคืน ปิติปราโมทย์เป็นสิ่งที่นักปฏิบัติต้องการอย่างยิ่ง จำเป็นสำหรับการบรรลุมรรค ผล นิพพานเมื่อมีปิติปราโมทย์แล้ว จะมีความระงับแห่งจิต มีสมาธิ มียถาภูตญาณทัสสนะ มีนิพพิทา วิจารณ์ไปตามลำดับขั้นตอนอย่างง่ายของคณะตุลาการผู้ทำหน้าที่ตามอุดมคติในฐานะผู้ผดุงคุณธรรม มีความเป็นอยู่ด้วยปิติปราโมทย์ ทำให้ได้รับความสุข มีสติปัญญาสดชื่นแจ่มใส ในการปฏิบัติหน้าที่ของตน และเป็นหนทางแห่งการรู้เข้าใจธรรมอันลึกซึ้งไปตามธรรมชาติ ขอให้ทุกท่านยึดถืออุดมคติตุลาการว่าตนเป็นผู้รักษาความเป็นธรรมของธรรม หรือของโลก เพราะไม่ได้จำกัดตัวเองให้อยู่ในโลกที่แคบๆ ของบุคคลใด หมู่ใด คณะใด ประเทศใด เป็นผู้มีจิตใจสูง มีความกล้าหาญทางจริยธรรม กล้าพูด กล้าคิด กล้าทำในสิ่งที่ถูกต้องไม่ยอมให้อคติครอบงำจิตใจได้^{๒๔๓}

ย่อมจะแสดงให้เห็นว่าเมื่อตุลาการอยู่ในฐานะปุชฌัญญุคคลของโลก มีความหมายบางอย่างคล้ายคลึงเหมือนบรรพชิต^{๒๔๔} ซึ่งเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์รวมถึงพระอริยเจ้าจะนั้นคณะตุลาการมีวิธีการรู้ทางมาของอคติสี่ในพระพุทธศาสนา และเป็นตุลาการที่บริสุทธิ์สมบูรณ์ตามหลักธรรมคำสอน เปรียบเสมือนอริยบุคคลหรืออย่างต่ำก็กล่ามปุณฺณ เราจึงควรสนใจเรื่องราวของอริยบุคคลหรือกล่ามปุณฺณไว้เป็นที่พึง ด้วยการละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สักกตปริมาสเพียง ๓ อย่างที่พระโศดาบันท่านละ ซึ่งจะเป็นวิธีตัดอคติ ๔ ได้อย่างสิ้นเชิง หรือเมื่อผู้ใดเป็นอยู่ด้วยการพยายามละกิเลส หรือสังโยชน์โดยปรกติ สิ่งที่เราเรียกว่าอคติก็จะอ่อนกำลังไป โดยที่ไม่ต้องระมัดระวังก็จะเกิดขึ้นไม่ได้มีขึ้นไม่ได้ ตั้งแต่การละความเห็นแก่ตัว ละการลังเลในทางฝ่ายข้างดี ละการลังเลในการจะละความชั่ว ละการลังเลในการที่จะบำเพ็ญความดี เป็นผู้ไม่มีความสงสัยในระเบียบปฏิบัติสำหรับการบรรลุถึงความดี และเป็นผู้ไม่มัวมลายไปยึดถือต่างๆ แบบไม่มีเหตุผล การไม่เห็นแก่ตัวยอมป้องกันฉันทาคติ ความไม่มัวมลาย ย่อมจะป้องกันภยากติลำเอียงเพราะความกลัว หรือโมหคติลำเอียงเพราะความไม่รู้ความโง่เขลาเบาปัญญา^{๒๔๕}

การสมาทานถือหลักการตามพระอริยเจ้าเป็นที่พึงทางใจ ทำให้สามารถกำจัดอคติต่างๆ ได้จนหมดสิ้น จึงทำให้เรามีภาระน้อยที่สุดในการที่จัดการระวังเรื่องอคติเกิด สิ่งต่างๆ จะ

^{๒๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๓.

^{๒๔๓} พุทธทาสภิกขุ, ตุลาการิกธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๓๕.

^{๒๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๐.

^{๒๔๕} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์สมบูรณ์, หน้า ๒๔๔.

เป็นไปในทางที่ดีขึ้นเพราะสามารถควบคุมบังคับตัวเองได้ โดยไม่ต้องกลัวผลตอบแทนเป็นทาสกิเลสอีก จะต้องรู้วิธีป้องกันตามหลักการในพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องสังโยชน์ ๑๐ ประการ^{๒๔๖} โดยไม่มีเจตนาตั้งตนเป็นพระอริยเจ้าหรือพระอรหันต์ แต่ว่าเป็นแนวทางทำให้บุคคลดีไปตามลำดับของความเป็นมนุษย์ผู้รักษาคณธรรมไว้ในแผ่นดินโดยไม่เสียเวลาหรือเป็นอุปสรรคต่อความก้าวหน้า แต่กลับมีกำไรพิเศษ เกิดความสุขสงบร่มเย็นในการดำเนินชีวิต ซึ่ง อันเกิดขึ้นจากการปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อตรงมั่นคงต่อหลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีศิลปะในการดำเนินชีวิตด้วยการไม่ตกเป็นทาสของกิเลส เพราะไม่มีอะไรเป็นที่น่าสงสัย เมื่อเกิดความมั่นใจว่าจะตั้งตนเป็นผู้รักษาคณธรรมของโลก แล้วก็ไม่ควรทะนงหรืออวดดี ในการที่จะสมาทานยึดเอาหลักการของพระอริยเจ้าทั้งหลายมาเป็นหลักปฏิบัติ สมควรอย่างยิ่งในกรณีที่มีอุดมคติตรงกัน ในฐานะเป็นผู้รักษาคณธรรมของโลกเอาไว้ ว่าโดยหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาแล้ว ย่อมตั้งอยู่ในฐานะปุณ्यบุคคลประเภทหนึ่ง ฉะนั้นควรสนใจในเรื่องของพระอริยบุคคล หรือปุณ्यบุคคลที่แท้จริงที่มีความดี ซึ่งจะเป็นประจักษ์จางขึ้นหนึ่งที่ใช้กำจัดอคติได้ ถ้าปราศจากสิ่งนี้แล้ว ย่อมต่อสู้กำจัดกิเลสไม่ได้ มีโอกาสพ่ายแพ้และตกอยู่ใต้อำนาจของกิเลส เราจะมีวาระมัดระวังตั้งใจไม่ประมาทด้วยเกียรติยศหรืออุดมคติแห่งตุลาการ^{๒๔๗}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง เรื่องของวิปัสสนาไม่ใช่เรื่องกล่าวถึงเฉพาะแต่ในวัด ที่จะไปนิพพานโดยส่วนตัวเฉพาะสมณะเท่านั้น^{๒๔๘} ท่านที่จะเป็นตุลาการ ทำหน้าที่วินิจฉัยคดีต่างๆ ถือว่ายังมีประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะในเรื่องการปฏิบัติหน้าที่ ต้องทำด้วยจิตใจที่มีศีลบริสุทธิ์ จิตบริสุทธิ์ มีปัญญาที่สว่างไสว ถ้าจิตไม่บริสุทธิ์ หรือจิตมีดุนุ่นมัว ไม่สามารถที่จะปฏิบัติหน้าที่ไปด้วยความราบรื่น เพราะเป็นเรื่องที่มีคุณค่าสูงเกินกว่าที่จะเอามาทำเล่นกัน เมื่อมีศรัทธาบูชาอุดมคติ หรือคุณค่าของอาชีพต้องอาศัยความบริสุทธิ์ จำเป็นจะต้องเพิ่มสมรรถภาพในการที่จะปฏิบัติหน้าที่ของตนให้ดี อย่างน้อยต้องเป็นผู้ฉลาดที่จะรักษาศีลให้บริสุทธิ์ มีการบังคับควบคุมจิตใจให้ตั้งมั่นอยู่ในสมาธิ คือบริสุทธิ์ตั้งมั่นด้วยดีมีความเหมาะสมควรแก่งานทางด้านจิต และมีปัญญา มีทิวทัศน์ความคิดเห็นที่เป็นสัมมาทิฐิ ต่อสิ่งทั้งหลายทั้งปวงว่า อะไรเป็นอะไรตามความเหมาะสม การบำเพ็ญตนตามหลักศีล สมาธิ ปัญญา หรือการดำเนินด้วยกาย วาจาใจ ตามนัยวิสุทธิทั้ง ๗ ซึ่งมีศีลวิสุทธิเป็นต้น กระทั่งถึงญาณทัสสนวิสุทธิ ทั้งหมดที่กล่าวมาล้วนเป็นอุปกรณ์อันประเสริฐ สำหรับผู้ที่ตั้งตนอยู่ในฐานะเป็นผู้รักษาคณธรรมให้คงอยู่เป็นที่พึง

^{๒๔๖} พุทธทาสภิกขุ, ตุลาการภิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๔๑.

^{๒๔๗} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์สมบูรณ์, หน้า ๒๔๖.

^{๒๔๘} พุทธทาสภิกขุ, ตุลาการภิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๔๓.

ของโลก และท่านที่จะเป็นตุลาการต้องมีความซื่อตรงเต็มบริบูรณ์ตามอุดมคติแห่งพระพุทธศาสนา^{๒๔๘}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง กล่าวถึงศาสนาต่าง ๆ นั้น ล้วนแต่มีแนวที่ยึดถือ และมีการปฏิบัติที่แตกต่างกัน การที่จะมองลักษณะใดลักษณะหนึ่ง หรือลักษณะของเราแนวเดียวตามที่เรารู้เห็นโดยเฉพาะ ย่อมจะเป็นสาเหตุของการนำไปสู่อคติโดยไม่รู้ตัว บรรดาศาสนาทั้งหลายในโลกนี้ทั้งที่เป็นอดีต และปัจจุบัน หรืออนาคตกล่าวไว้อย่างกว้างๆแบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภทคือ^{๒๔๙}

- ศาสนาประเภทที่หนึ่ง กล่าวถึงการทำความดับทุกข์ด้วยอำนาจการบังคับกาย บังคับจิต เป็นเบื้องต้น โดยการบังคับจิตตามวิธีของศาสนานั้นๆ ให้ดำรงจิตอยู่ในลักษณะนั้นๆ ตามที่ตนต้องการ

- ศาสนาประเภทที่สอง กล่าวถึงการทำความดับทุกข์ด้วยอำนาจของศรัทธาหรือความเชื่อเป็นเบื้องต้น

- ศาสนาประเภทที่สาม กล่าวถึงการทำความดับทุกข์ให้สิ้นไปด้วยอำนาจของปัญญา เป็นเบื้องต้น คือการเจริญปัญญาจนเกิดความรอบรู้ในสิ่งทั้งปวง จึงได้ศาสนาในโลกทั้งหมด ๓ ประเภทคือศาสนาที่พึ่งกำลังวิริยะความพากเพียร ศาสนาที่พึ่งกำลังศรัทธาความเชื่อ และศาสนาที่พึ่งกำลังปัญญา^{๒๕๐}

ศาสนาประเภทที่ ๑ เป็นศาสนาที่พึ่งกำลังแรงของศรัทธาหรือความเชื่อ^{๒๕๑} ต้องมีสิ่งเป็นที่ตั้งของศรัทธาหรือความเชื่อไว้สิ่งหนึ่ง เช่น มีพระเจ้าเป็นที่ตั้งของศรัทธา ก็ต้องศรัทธาต่อพระเจ้าจริงๆทั้งหมดอย่างเต็ม ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ ทั้งหมดต้องยกให้เป็นไปตามหลักที่ว่า “เป็นความต้องการหรือเป็นพระประสงค์ของพระเป็นเจ้า” เพื่อให้คนเหล่านั้นพ้นจากความทุกข์ เพราะอาศัยกำลังแรงศรัทธานั้นมาเป็นเครื่องตัดเสีย เช่น เวลาเจ็บป่วยอยู่ในสภาพที่ทนทุกข์ทรมาน มีศรัทธาปลง ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ ตามพระประสงค์ของพระเป็นเจ้า แม้แต่ชีวิตจะต้องตายก็ตามพระประสงค์ของพระเจ้า จะยากดีมีจนตกกระกำลำบากถือว่าเป็นการสั่งสอนทดสอบความภักดีต่อพระเป็นเจ้า จะมีฐานะร่ำรวยมหาเศรษฐี ไม่อวดว่าเป็นฝีมือหรือความสามารถของตน ถือว่าเป็นความโปรดปรานหรือพระประสงค์ของพระเป็นเจ้า ความทุกข์ประเภทใดเกิดขึ้นมาในลักษณะก็ไม่ทุกข์

^{๒๔๘} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๒๔๗.

^{๒๔๙} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๔๔.

^{๒๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗.

^{๒๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๕.

เพราะถือว่าเป็นการจัดการทำของพระเป็นเจ้า เขาก็มีชีวิตอยู่ในโลกอย่างไม่เป็นทุกข์ และเป็นที่พักใจอย่างยิ่งของเขา^{๒๕๓}

ศาสนาประเภทที่ ๒ เป็นศาสนาที่ทำความพ้นทุกข์ด้วยความพากเพียรมีวิธีฝึกฝนการบังคับในทางจิตหรือทางสมาธิ หรือทางฌาน ทางสมาบัติ บังคับควบคุมจิตตัวให้อยู่ในอำนาจได้ตามที่ต้องการ เพื่อไม่ให้เกิดความรู้สึกว่า เป็นทุกข์ ร้อน หวาดกลัว แต่ให้มาสงบเสียบอยู่ในฌานในสมาบัติตลอดเวลา จนกระทั่งถึงวันดับจิต มีความสามารถบังคับจิต ไม่ให้หวั่นไหวไปตามอารมณ์ที่ไม่ปรารถนา แต่สามารถบังคับจิตให้กำหนดไว้ได้ตามที่อารมณ์ปรารถนา เช่น ความต้องการอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง แล้วก็มั่นคงอยู่ในอารมณ์นั้น จนจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ หรือสมาบัติเป็นความดีใจอยู่ในลักษณะที่ตนพอใจจนไม่มีความทุกข์ ซึ่งอยู่ด้วยอำนาจการบังคับ ในยามเจ็บไข้ได้ป่วย ก็พยายามข่มทุกขเวทนาไว้ด้วยกำลังจิตไม่ให้แสดงความรู้สึกว่า รัก โกรธ เกลียดกลัว ต่างก็ถูกข่มด้วยอำนาจฌาน ซึ่งเรียกว่าเป็นวิธีเอาตัวรอดจากความทุกข์ได้ด้วยอำนาจของวิริยะ เป็นการบังคับจิตอันแรงกล้า และบังคับกายอยู่ในตัว ปรากฏว่ามีอยู่หลายลัทธิหลายศาสนา มีมาตั้งแต่ก่อนครั้งพุทธกาล และในสมัยพุทธกาลด้วย ทุกวันนี้ก็ยังมิให้เห็นอยู่

ศาสนาประเภทที่ ๓ เป็นศาสนาที่ทำความพ้นทุกข์ด้วยปัญญาจึงต้องมีวิธีการเป็นไปทางปัญญา รู้แจ้งแทงตลอดในสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามความเป็นจริง ว่าอะไรเป็นอะไร^{๒๕๔} หลักการที่สำคัญอย่างยิ่งคือมีความเห็นว่า ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนตกอยู่ใต้อำนาจกฎของพระไตรลักษณ์ และไม่ยึดมั่นด้วยอำนาจอุปาทาน สามารถหยุดค้นหาความอยากที่เป็นต้นเหตุแห่งความทุกข์และไม่มีความทุกข์ เรียกวินิชาว่าเอาชนะความทุกข์ด้วยกำลังของสติปัญญา เป็นศาสนาที่ยึดหลักในทางปัญญาเป็นเบื้องต้น^{๒๕๕}

กล่าวโดยสรุป ในโลกมีศาสนาอยู่ ๓ ประเภทมีความแตกต่างกันด้านลัทธิวิธีพึงก็ต่างกันผู้ที่เข้าไปปฏิบัติหน้าที่ และต้องเกี่ยวข้องกับศาสนิกนั้นๆ^{๒๕๖} ซึ่งมีหลักการยึดเหนี่ยวที่แตกต่างกัน อาจจะทำให้พลาดทำสิ่งที่เกิดอคติได้ ถ้าหากว่ายึดเพียงหลักใดหลักหนึ่ง ซึ่งเป็นหลักของตัวเองเพียงอย่างเดียว ฉะนั้นการรู้หลักกว้างๆระหว่างลัทธิศาสนาว่ามีอยู่อย่างไร แล้วปฏิบัติไปด้วยความเหมาะสมกับเหตุการณ์ ย่อมสำเร็จประโยชน์ได้ทุกเมื่อ จึงจำเป็นที่ผู้เป็นตุลาการจะต้องคำนึงถึง โดยกำหนดไว้ในฐานะเป็นตัวอย่างเทียบเคียง เพื่อจะได้ปฏิบัติหน้าที่ของเป็นไปด้วยความเรียบร้อยสมบูรณ์ และเป็นหลักสำหรับเตือนตนว่าอคตินั้นเกิดมาจากการรู้เท่าไม่ถึงการณ์

^{๒๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๘.

^{๒๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๖.

^{๒๕๕} พุทธศาสนิก, คู่มือมนุษยสัมพันธ์สมบูรณ์, หน้า ๒๔๕.

^{๒๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๐.

หรือรู้จักผู้อื่นน้อยเกินไป จึงจำเป็นต้องเปิดใจของตนให้กว้าง ด้วยการปล่อยวาง ยอมรับลัทธิศาสนาต่างๆ ตามลำดับขั้นของลัทธิอื่นๆ ซึ่งจะต้องประมวลสังเคราะห์ ลงในคำว่า “ธรรม” เหมือนกันทุกๆ ลัทธิศาสนา การทำหน้าที่รักษาความเป็นธรรมแก่โลก ควรจะใช้คำว่า ธรรมเหมือนกัน มีขอบเขตกว้างขวางดังที่กล่าว มีหลักเกณฑ์ครบทั้ง ๓ ประการ มีความเชื่อ ความเพียร หรือปัญญา ซึ่งเป็นหลักของศาสนาต่างๆ^{๒๕๖}

ทั้งนี้เพราะว่าพระพุทธศาสนา จัดอยู่ในประเภทอาศัยกำลังสติปัญญาเป็นเบื้องต้น และปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ แต่ก็ยังมีการแบ่งแยกเป็นลัทธินิกายต่างๆ กัน การที่จะถือเอาเป็นแบบอย่างเดียวกัน คงไม่เกินวิสัยที่จะทำได้ เช่น ลัทธิพุทธิพุทธศาสนาที่เรียกตัวเองว่า เถรวาท หรือของผู้อื่นเรียกว่า หินยาน คือพระพุทธศาสนาแบบไทย ลังกา พม่า ตั้งอยู่ในฐานะที่ต่างกันมาก อีกพวกหนึ่งเรียกตัวเองว่า มหายานที่สืบทอดกันไว้ได้อย่างมั่นคงถาวรคือเถรวาท หมายถึงถือหลักการเดิมที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสสอนไว้ ตรงข้ามกับฝ่ายมหายาน ที่นิยมแก้ไขปรับปรุงเปลี่ยนแปลงคำสอนเดิมเพื่อให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมของพวกตน ด้วยเหตุนี้พระพุทธศาสนาเถรวาทจึงมีสิ่งที่ดีล้าสมัยพุทธกาลมาก แม้แต่วัฒนธรรมมีการนุ่งห่มขบถกันอยู่จนถึงกัณฑ์ประจำวันยังเหมือนกับเหตุการณ์สองพันกว่าปีมาแล้ว ส่วนมหายานมีการปรับปรุงใหม่ทุกอย่างแม้กระทั่งตัวลัทธิ ท่านที่จะเป็นตุลาการคงจะปฏิบัติหน้าที่การงาน ซึ่งมาเกี่ยวข้องกับนิกายของพระพุทธศาสนาทุกนิกาย เพราะฉะนั้นควรจะศึกษาหาความรู้ความเข้าใจเพิ่มเติม ความแตกต่างระหว่าง เถรวาท กับ มหายาน^{๒๕๗}

โดยที่สถาบันที่ถือกันมาอย่างมั่นคงของฝ่ายเถรวาท^{๒๕๘} ตัวอย่าง เช่น ตามหลักพระธรรมวินัยจะไม่อนุญาตอุปสมบทกับบุคคลที่บิดามารดา ยังไม่ได้อนุญาต ถึงบุคคลนั้นจะมีอายุอุปนิสัยอย่างไรก็ตาม ตราบใดถ้ายังไม่ได้รับอนุญาตจากบิดามารดา ก็อุปสมบทไม่ได้ พระพุทธองค์จึงไม่อนุญาตอุปสมบทให้แก่บุคคลที่ไม่มีหลักฐาน ถ้าบิดามารดาอนุญาตมีหลักฐานครบพระพุทธองค์จึงยอมอุปสมบทให้เพราะอุปสมบทต่อหน้าพระพุทธองค์ สมัยปัจจุบันมีระเบียบแบบแผนกฎเกณฑ์ต่างๆ ที่คนจัดตั้งขึ้นซึ่งเรียกว่า ลัทธิสากลของมนุษยชนควรที่ทำได้ อุปนิสัยเป็นผู้ใหญ่มีความคิดอิสระในตัวเอง อายุมาก จะคิดพูดทำอะไร โดยไม่ต้องรออาศัยความยินยอมจากบิดามารดาทั้งผู้หญิงและผู้ชาย เพราะพวกเขาอ้างยกเอาสิทธิมนุษยชน ซึ่งเป็นที่นิยมของคนยุคปัจจุบัน ตรงกันข้ามกับพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทยังยึดธรรมเนียมทุกประการโดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง

^{๒๕๖} พุทธทาสภิกขุ, ตูลากริทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๔๖.

^{๒๕๗} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยดบันสมบุรณ์, หน้า ๒๕๑.

^{๒๕๘} พุทธทาสภิกขุ, ตูลากริทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๔๘.

การที่จะอ้างเอาสิทธิมนุษยชนอันประเสริฐ^{๒๖๐} ร้องออกจนไม่มีเสียงพระพุทธรองค์ท่านจะไม่ยอมอุปสมบทให้แก่บุคคลที่มีอายุมากเป็นผู้ใหญ่เต็มที่แล้ว แต่ว่าบิดามารดาไม่ได้อนุญาต มีความหมายอยู่ตรงที่ว่า เรายังคงรักษาตัวบทเดิมของชาวพุทธที่บัญญัติต่างๆ ไว้โดยไม่ยอมแตะต้อง ถ้าข้อใดจะล้ำสมัยจะพ้นสมัยไป ก็คงต้องปล่อยให้คงล้ำสมัยพ้นสมัยปรากฏอยู่ในพระคัมภีร์นั้นๆ โดยไม่ยอมถอนออกและไม่มีการเปลี่ยนแปลง เมื่อปฏิบัติไม่ได้ ก็ยังไม่ปฏิบัติ แต่เมื่อยังปฏิบัติได้อยู่ ก็คงปฏิบัติต่อไปอย่างเคร่งครัดหวังว่าท่านที่จะเป็นตุลาการฯ พบปัญหาอุปสรรคข้างหน้า จงปฏิบัติตนด้วยเคารพต่อสถาบันพระพุทธศาสนาของฝ่ายเถรวาทตามความเหมาะสม ส่วนที่เกี่ยวข้องกับมหายาน เชื่อว่าคงจะสะดวกกว่าปฏิบัติหน้าที่ตามที่เห็นสมควรเรื่องการแก้ไขเปลี่ยนแปลงถึงไม่ได้ถือหลักการอย่างเดียวกัน ท่านทั้งหลายควรพิจารณาอย่างเหมาะสมซึ่งเป็นการทำให้ถูกต้องตามลัทธิวินัยของศาสนานั้นๆ ตั้งแต่ศาสนาประเภทใหญ่ๆ เช่น กลุ่มที่เฟื่องศรีทธาเป็นเบื้องต้น ความเพียรเป็นเบื้องต้น ปัญญาเป็นเบื้องต้น ทุกๆกลุ่มแบ่งแยกเป็นวินัยย่อยๆ เป็นต้น^{๒๖๑}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง เรื่องที่เกี่ยวกับเจตนาของตุลาการ^{๒๖๒} เจตนาที่พิจารณาพิพากษาหรือสั่งบังคับคดีต่างๆ ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องตั้งไว้ในฐานะของบริสุทธิ เพราะเคยมีผู้ถามปัญหาว่า ถ้าพิพากษาสั่งฆ่าคน หรือทำให้คนอื่นให้ตกทุกข์ลำบาก จะมีผลเป็นวิบากกรรม อันจะเป็นตัวสนองแก่ผู้เป็นตุลาการหรือไม่ ประเด็นนี้ตอบได้ว่า ต้องอ้างเอาหลักพุทธพจน์ที่พระพุทธรองค์ตรัสสอนไว้ว่า“เจตนาเป็นตัวกรรม”หรือเป็นประธาน คำว่า “เจตนา” หมายถึงความรู้สึกลึกซึ้งหรือต้องการความประสงค์ในการทำสิ่งใดๆลงไป ซึ่งหมายถึงการพิจารณาคดีและมีอำนาจสั่งบังคับคดีลงไป และจะต้องมีสติประคับประคองเจตนาของตนเองให้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นเจตนาของปุชนิยบุคคลของโลก เป็นตุลาการผู้บูชาอุดมคติและตั้งอยู่ในอุดมคติจริงๆ คงไม่ต้องกลัวหรือกังวล เพราะเจตนาย่อมบริสุทธิ์เสมอ และจะเป็นการทำให้ไปด้วยมุ่งรักษาอุดมคติของผู้รักษาความเป็นธรรม หรือผู้คุ้มครองธรรมอยู่ในโลก^{๒๖๓}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง บุคคลที่จะปฏิบัติหน้าที่โดยตรงเกี่ยวกับการประหารชีวิตคน ว่ามีพวกพหุฆณาต เพราะบุคคลเหล่านี้เขามีเจตนาลักษณะที่จะร่วมมือกันรักษาความยุติธรรมของโลกเอาไว้ในฐานะผู้ผดุงคุณธรรม โดยที่ไม่ต้องรับบาปกรรมเพราะบุคคลที่เขาประหารชีวิตนั้น ล้วนเป็นบุคคลที่ทำอันตรายต่อความสงบสุขของคนที่อยู่ในสังคม เป็นภัยต่อที่หวาดกลัวของ

^{๒๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๕.

^{๒๖๑} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๒๕๒.

^{๒๖๒} พุทธทาสภิกขุ, ตุลาการภิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๕๐.

^{๒๖๓} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๒๕๓.

สังคมเมื่อทางกฎหมายต้องการตัว โทษก็ต้องประหารชีวิต เพราะอยู่ต่อไปในสังคมชอบสร้างบาปก่อกรรมทำชั่ว ทำความเดือดร้อนกับบุคคลอื่นเมื่อทางกฎหมายจับตัวได้มาลงโทษตามกฎหมายจึงสมควรประหารชีวิต เพื่อไม่ให้บุคคลอื่นเอาเป็นเยี่ยงอย่างต่อไป เพราะคนที่ประหารชีวิตเขาก็มีคุณธรรมพออยู่แล้วประหารชีวิตคนชั่วจึงไม่บาปในฐานะตุลาการผู้ผดุงคุณธรรมไม่ให้สูญหายไปจากโลกหรือแผ่นดิน หรือแม้แต่บุคคลที่ต้องป้องกันตัวเองหรือปกป้องชีวิตตัวเอง ศัตรูจะมาจู่โจมทำอันตราย เขาก็ต้องป้องกันตัวอาจจะถึงขั้นให้ฝ่ายโน้นเสียชีวิตไปหรือไม่ โดยตามหลักการทางกฎหมายก็ไม่ถือว่าเขาฆ่าคน เพราะไม่ได้มีเจตนาที่จะฆ่าจึงไม่มีความผิดถือว่าการป้องกันชีวิตตัวเองตรงกันข้ามในทางพระพุทธศาสนาก็ถือหลักการนี้เหมือนกันคือกรรมจะเกิดก็ต่อเมื่อมีเจตนา เมื่อไม่มีเจตนา ก็ไม่เป็นกรรม พระธรรมวินัยก็สำหรับพระภิกษุ ยกเว้นอาบัติโดยสิ้นเชิงแก่ภิกษุผู้ไม่มีเจตนา^{๒๖๔}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง บุคคลที่พยายามจะรักษาอุดมคติของตุลาการไว้อย่างเสมอต้นเสมอปลาย ย่อมจะมีเจตนาที่บริสุทธิ์ในการที่จะรักษารธรรมของโลก^{๒๖๕} ซึ่งไม่มีเจตนาที่เบียดเบียนบุคคลใดให้ลำบากหรือกลั่นแกล้งทำบุคคลอื่นให้เสียชีวิต และยังประกอบด้วยพรหมวิหารธรรมข้อสุดท้ายที่กล่าวว่า อุเบกขา คือความวางเฉย นั้นหมายความว่าเมื่อบุคคลใดก็ตามประสบความผิดพลาดล้มเหลวในสิ่งที่ปฏิบัติ ทำให้ชีวิตต้องประสบกับความทุกข์ บุคคลที่อยู่รู้อุปนิสัยอยู่ใกล้ชักชวนหาแนวทางให้กำลังใจเมื่อช่วยอะไรไม่ได้ ธรรมนี้จัดเป็นพรหมวิหารธรรมคือคุณสมบัติของผู้มีจิตใจเหมือนพระพรหม ซึ่งมีคุณธรรมตั้งแต่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ข้อสุดท้ายซึ่งหมายถึงวางเฉย แต่ไม่ได้หมายความว่าวางเฉยโดยไม่รับรู้อะไร แต่รู้ด้วยจิตใจที่มีความรักความสงสารความห่วงใย เมื่อตุลาการประกอบไปด้วยคุณธรรมของพรหม และมีอุดมคติแห่งบุคคลผู้รักษารธรรมของโลกด้วยเจตนาที่บริสุทธิ์ บาปกรรมไม่มี เพราะการสั่งบังคับคดี ทั้งตั้งตนอยู่ในปฐะนียบุคคลด้วย^{๒๖๖} อุดมคติ ยิ่งกว่าสิ่งที่กินได้ มนุษย์เราเกิดมาไม่ได้มีอุดมคติอยู่เพื่อกินอย่างเดียว อันหมายถึงปัจจัย ๔ รวมถึงเรื่องการยึดครองวัตถุอย่างไม่มีที่สิ้นสุดแบบเสรีนิยม โดยเฉพาะเสรีนิยมที่ไม่มีความเป็นมนุษย์ ทำให้คิดถึงคำเตือนสติของครูผู้สอนหนังสือที่กล่าวว่า “โตเพราะกินข้าว เฒ่าเพราะอยู่นาน” คือชีวิตที่กินอุดมคติความถูกต้องเป็นแก่นสาร ไม่ใช่แย่งกันในเรื่องวัตถุ โดยเป็นคนดีแม้เพียงมีชีวิตวันเดียว ดีกว่าคนทำชั่วมีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี^{๒๖๗}

^{๒๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๔.

^{๒๖๕} พุทธทาสภิกขุ, ตุลาการิทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๕๑.

^{๒๖๖} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๒๕๕.

^{๒๖๗} บัญชา เกลิมชัยกิจ, ๑๐๐ ปี คมธรรมพุทธทาส, หน้า ๔๕.

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง บุคคลที่อยู่ใกล้ชิดและสนับสนุนคือบุคคลที่อยู่เนื่องกัน และอยู่เป็นกลุ่มและคณะที่อยู่ใกล้ชิดที่สุดเรียกว่าครอบครัว เมื่อพิจารณาบุคคลกลุ่มนี้แล้วเป็นสิ่งที่มียุทธียพลอยู่ไม่น้อย อยากได้อะไรก็จะเป็นไปตามความต้องการ เพราะฉะนั้นจึงจำเป็นต้องจัดการแก้ไขปัญหาล้างแฉะล้นเหล่านี้ ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี กลุ่มจำเป็นที่สุดคือครอบครัวทุกคนมีครอบครัว จำเป็นสำหรับฆราวาสทุกคน ผู้ที่เป็นตุลาการจะต้องมีภาระหนัก ควรป้องกันไม่ให้เรื่องภายในครอบครัวกระทบเกี่ยวโยงถึงเรื่องการปฏิบัติหน้าที่ตุลาการ จึงจำเป็นจะต้องมีความสามารถทักษะพิเศษ เป็นคุณธรรมประเภทหนึ่งเป็นวิธีการหนึ่งที่ป้องกันได้และแก้ไขครอบครัวและบุคคลข้างเคียง ให้ตั้งอยู่ในศีลธรรมได้เหมือนกัน ซึ่งจะต้องถือเป็นหน้าที่ว่าครอบครัวอื่นก็เปรียบเสมือนญาติผู้เกิดมาร่วมโลกเกิดแก่เจ็บตายเราต้องดูแลเขาเหล่านั้นอย่างเสมอดั้นเสมอปลาย พ่อบ้านหัวหน้าครอบครัวมีหน้าที่อบรมสั่งสอนสมาชิกทุกคนให้ตั้งอยู่ในคุณธรรมศีลธรรม บุคคลที่ยังไม่มีครอบครัวควรเลือกสรรหาสิ่งดีๆ ให้กับชีวิตของตนและตั้งตนอยู่ในศีลธรรมเช่นเดียวกัน ไม่ทำอะไรตามอำนาจกิเลส แม้กระทั่งใช้ชีวิตตามอุดมคติของตุลาการผู้พิทักษ์คุณธรรม คือร่วมกันสร้างสรรค์กระทำความดีที่อิงตามคติหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เพื่อความพ้นทุกข์ในตนเองและสังคมส่วนรวม ของการปฏิบัติเพื่อรักษาความเป็นธรรมให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี เพื่อป้องกันอุปสรรคอันจะเกิดขึ้นภายหลังซึ่งจะเป็นสาเหตุนำมาทำลายหน้าที่ที่บริสุทธิ์มั่นคงภายหลัง^{๒๖๘}

การอบรมครอบครัวให้ตั้งอยู่ในศีลธรรม มีความจำเป็นเท่ากันกับครอบครัวอื่นๆ ครอบครัวตุลาการควรจะต้องอยู่ในฐานะปุชนียบุคคล เช่นเดียวกับครอบครัวอื่นก็ควรตั้งอยู่ในปุชนียบุคคลเช่นเดียวกัน ตั้งแต่ครั้งโบราณ พวกพราหมณ์มีหน้าที่สั่งสอนศีลธรรม และอยู่เป็นผู้ครองเรือน ถ้าพิจารณาตามหลักการและธรรมเนียมที่เขาถือมาก่อน พวกนี้จะระมัดระวังเรื่องคนที่จะเข้ามาเป็นสมาชิกในครอบครัว วรรณะพราหมณ์จึงไม่ยอมแต่งงานกับพวกวรรณะอื่น เพราะพราหมณ์มีคุณสมบัติต่างๆ เหมือนๆ กัน เพื่อไม่ให้เป็นอุปสรรค ในการที่บุคคลนั้นจะมาปฏิบัติหน้าที่เป็นพราหมณ์หรือเป็นครูบาอาจารย์ของบ้านเมือง โดยเฉพาะหน้าที่ต้องอาศัยบุคคลพิเศษคัดเลือกอย่างดี ที่มีอุดมคติตรงกัน นำหลักการมาปฏิบัติเพื่อป้องกันปัญหาอันจะเกิดขึ้นมาในอนาคต^{๒๖๙}

การที่มีสิ่งแวดล้อมหรือบุคคลแวดล้อมเป็นอุปสรรคถือว่าเป็นความโชคร้าย เพราะเป็นอุปมงคล พระพุทธองค์ท่านสรรเสริญการมีกัลยาณมิตร จนกระทั่งพระองค์ตรัสว่า การมีมิตรดีในทุกๆ เรื่องนั้น ย่อมประสบความสำเร็จ มีเรื่องเล่าว่า พระอานนทซึ่งเป็นผู้ใกล้ชิด

^{๒๖๘} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์, หน้า ๒๕๖.

^{๒๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๗.

พระพุทธเจ้า ได้กราบทูลพระพุทธองค์ว่า เท่าที่ตัวท่านเองได้คำนวณดูรอบทั่วถึงแล้ว รู้สึว่าการมีเพื่อนดีหรือบุคคลที่แวดล้อมใกล้ชิดถึง ๕๐ เปอร์เซนต์ แห่งความสำเร็จของมนุษย์ พระพุทธเจ้าท่านตรัสห้ามว่า อย่ากล่าวอย่างนั้นอาณนัการที่มีบุคคลแวดล้อมที่ดีตั้ง ๑๐๐ เปอร์เซนต์เป็นทั้งหมดของความสำเร็จของมนุษย์เรา ฉะนั้นท่านทั้งหมดที่จะเป็นตุลาการได้บุคคลข้างเคียงที่แวดล้อมดี เป็นการได้ช่วยสงวนศักดิ์ศรีตุลาการได้ทั้งหมด ย่อมจะเป็นการประพฤติดุจธรรมเป็นบันไดไปสู่สวรรค์หมดทั้งครอบครัว เป็นการปิดทางไปสู่อบายภูมิ^{๒๗๐}

ที่กล่าวมาทั้งหมดสรุปได้ว่า การเป็นตุลาการตามอุดมคติแห่งพระพุทธศาสนานั้น จะต้องเป็นตุลาการด้วยจิตวิญญาณของผู้ผดุงคุณธรรมไว้ในโลก โดยไม่เห็นแก่อามิสสินจ้าง ด้วยการไม่เห็นแก่หน้าใคร ยึดมั่นในอุดมการณ์ตามหลักพระธรรมคำสอนของศาสนาอยู่บนพื้นฐานของความถูกต้อง ความดีงามความยุติธรรม ตัดสินวินิจฉัยบรรดาคดีความต่างๆ ต้องเอาธรรมะความถูกต้องเป็นใหญ่ แม้กระทั่งการเข้าไปเกี่ยวข้องกับลัทธิศาสนาต่างๆ ก็ไม่ควรตั้งตนอยู่ในความประมาท เกี่ยวข้องกันด้วยความปลอดภัย ไม่มีอคติด้วยการเลือกที่รักมักที่ชัง ประพฤติตนตามอุดมคติตุลาการฯ เสมอต้นเสมอปลาย รวมถึงเรื่องเชื้อชาติศาสนา ไม่มีชั้นวรรณะ เพราะถือ “ธรรม” เป็นสิ่งเดียวกันทั้งโลก มีอุดมคติเดียวกันว่า การปฏิบัติหน้าที่ต้องอยู่ในฐานะเป็นที่พึงของโลกซึ่งเรียกว่า “ปฐนียบุคคลของโลก” เมื่อผู้ใดเข้ามาปฏิบัติหน้าที่ในฐานะตุลาการฯ มีอุดมคติในการปฏิบัติงานหน้าที่เป็นไปด้วยความราบรื่นของผู้พิทักษ์คุณธรรม และตรงตามอุดมคติในสิ่งที่ดีที่มนุษย์ควรจะได้ ในการทำตนเป็นผู้พิทักษ์ความเป็นธรรมของโลก ด้วยการถอนตนออกมาเสียจากการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร โดยอาศัยหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาที่เป็นพื้นฐานของความดี ด้วยการมีจิตใจที่สะอาด สว่าง สงบเย็น เป็นนิพพาน

๓.๖ ที่มาแห่งข้อธรรมในวรรณกรรมคู่มือมนุษย์

หลักธรรมที่พุทธทาสภิกขุ ใช้บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ที่ผู้วิจัยสำรวจพบในวรรณกรรมคู่มือมนุษย์ เท่าที่กำหนดคัดลอกมาเสนอไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่องนี้คือ

๓.๖.๑ ใจความสำคัญของพระพุทธศาสนามี หลักธรรมอริยสัจ ๔ ประการปรากฏในคัมภีร์ สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค

อริยสัจ ๔ นั้นมาในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น มาใน สังขสังยุต ดังข้อความว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับเหล่าภิกษุสาวกว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้เจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีสมาธิย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย (เหตุให้

^{๒๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๘.

เกิดทุกข์) นี้ทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์)^{๒๗๑}

พุทธทาสภิกขุ ได้นำหลักธรรมหมวดนี้มาอบรมกับคณะผู้พิพากษาเพราะว่า อริยสัจจ์ เป็นความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่สำคัญในพระพุทธศาสนา ที่สามารถนำมาแก้ปัญหาชีวิตในยุคปัจจุบันได้ทุกระดับชั้น ไม่มีการเลือกเพศ วัย แม้กระทั่งเรื่องชั้นวรรณะ ฉะนั้นกลุ่มผู้พิพากษามีหน้าที่ตัดสินคดีความต่างๆ จะต้องเป็นไปด้วยความยุติธรรม ในฐานะผู้ผดุงคุณธรรมให้อยู่คู่โลก หลักธรรมอริยสัจจ์เป็นหลักธรรมจำเป็นสำคัญที่สามารถประยุกต์เข้ากับการปฏิบัติหน้าที่ของคณะตุลาการฯ เพราะจะต้องแก้ปัญหาตามหลักธรรมคำสอนหรือแก้ปัญหาตามขั้นตอนกระบวนการยุติธรรม หลักธรรมอริยสัจจ์ข้อที่ ๑ ว่าด้วยเรื่องทุกข์ หมายความว่าปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันของคนเรานั้น เราจะต้องเข้าใจว่าปัญหานั้นมีลักษณะอย่างไร ว่าเป็นเป็นปัญหาที่เราต้องการหรือไม่ต้องการพอใจหรือไม่พอใจ หลักธรรมอริยสัจจ์ข้อที่ ๒ สมุทัย ก่อต้นเหตุของปัญหาเรื่องราวทุกอย่าง คณะผู้อบรมผู้พิพากษา จะต้องเข้าใจเรื่องราวปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้น และรู้วิธีแก้ปัญหาดังกล่าว รู้แม้กระทั่งสาเหตุของปัญหาว่ามันเกิดมาจากอะไร หลักธรรมอริยสัจจ์ข้อที่ ๓ นิโรธ คือเป้าหมายหรือกุศโลบาย วิธีการแก้ปัญหา เพื่อให้เห็นหนทางแก้ปัญหาได้ง่ายขึ้น ข้อ ๔ มรรค วิธีการแก้ปัญหาข้อสุดท้าย หรือเป้าหมายที่เราตั้งไว้ ให้เราไปถึงเป้าหมายได้ง่ายขึ้น ดังนั้นหลักธรรมอริยสัจจ์ทั้ง ๔ เป็นหลักธรรมที่เข้ากับหลักวิทยาศาสตร์ สามารถนำไปประยุกต์ใช้กับปัญหาได้จริงในชีวิตประจำวัน

๓.๖.๒ หลักธรรมไตรลักษณ์ ๓ ประการ ปรากฏในคัมภีร์ อังคุตตรนิกาย ดิกนิบาตรไตรลักษณ์ ๓ นั้นมาในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น มาใน อุปปาทาสูตร ว่าความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคต ดังข้อความว่า ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตทั้งหลายจะเกิดขึ้น หรือไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา นั้นดำรงอยู่ เป็นธรรมจลิต เป็นธรรมนิยามว่า”

สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง

สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์

ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่าย ว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^{๒๗๒}

^{๒๗๑} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๓๑/๕๘๓.

^{๒๗๒} อ.ด.ก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

พุทธทาสภิกขุ ได้นำเอาหลักธรรมพระไตรลักษณ์ มาอบรมคณะผู้พิพากษาเพราะว่าเป็นหลักธรรมที่เป็นสัจธรรมของชีวิตโดยตรง ถ้าศึกษาให้เข้าใจแล้วจะดำเนินชีวิตอยู่ในโลกอย่างมีความสุข และไม่เป็นทุกข์กับสิ่งที่มันเกิดขึ้น เพราะไตรลักษณ์เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ในส่วนที่เป็นปัญญา ถ้าศึกษาให้เข้าใจจนรู้แจ้งแทงตลอดจะไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจอิทธิพลของมัน เพราะตำแหน่งหรือหน้าที่การงานนั้น หมายถึงความดีหรือคุณธรรมที่ทำให้อยู่คู่กับโลก ผู้วิจัยจะขอกล่าวตามทัศนะของท่านพุทธทาส ที่กล่าวไว้ในภาษาคน-ภาษาธรรม ว่าตำแหน่ง คือคุณธรรม ภาษาคนหมายถึงรับตำแหน่งเป็นคณะผู้พิพากษานั้นตายดับสูญได้ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนถาวร คุณธรรมที่ทาสสร้างไว้เท่านั้น ที่จะอยู่ในแผ่นดินหรืออยู่คู่โลก เพราะเนื้อหนังร่างกายเป็นสสารถูกควบคุมโดยกฎอำนาจของพระไตรลักษณ์ พุดง่าย ๆ ว่าทุกชีวิตทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดมาบนโลกก็ถูกควบคุมด้วยกฎอำนาจของตัวนี้เหมือนกัน ฉะนั้นคณะผู้อบรมผู้พิพากษาคงจะตระหนักดีว่าสิ่งที่อยู่ยั่งยืนนานถาวรในโลกนี้คือ ความดีหรือคุณธรรมเท่านั้นเป็นสิ่งที่ควรรักษาไว้ โดยเฉพาะผู้ผลัดคุณธรรมให้อยู่คู่โลก ต้องมีการตัดสินใจเป็นไปด้วยความถูกต้องและยุติธรรมตัดสินใจโดยไม่อคติบังตา ไม่ยอมให้จิตใจเสียความเที่ยงธรรมเพราะอคติ ไม่ใช่โทษจริตในการตัดสินใจ ตามคำกล่าวของสัจธรรมว่าทุกชีวิตล้วนรักตัวกลัวตาย แต่การตัดสินใจของคณะผู้พิพากษาจะต้องเป็นไปด้วยความเสมอต้นเสมอปลายอย่างตรงไปตรงมา ไม่เห็นแก่อำิสสินจ้างทำอะไรทุกอย่างไปด้วยความเที่ยงธรรม ตำแหน่งหรือหน้าที่ที่ทำอยู่นั้นจะเป็นอนุสาวรีย์ของชีวิต คณะตุลาการหรือผู้พิพากษา ชีวิตเนื้อหนังร่างกายของพวกเขาเหล่านั้นล้วนตกอยู่ใต้อำนาจของกรรมหรือกฎพระไตรลักษณ์ ทุกสิ่งทุกอย่างเสมอกันด้วยความเที่ยงธรรม

๓.๖.๓ หลักธรรมอุปาทาน ๔ ประการ ปราภฏในคัมภีร์ สังยุตตนิกาย มหาวรรค อุปาทาน ๔ นั้นมาในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น มาในอุปาทานสูตร ดังข้อความว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อุปาทาน หมายถึงอำนาจของความยึดมั่นถือมั่น ในพระพุทธศาสนามี ๔ ประการคือ

๑) กามอุปาทาน ความยึดมั่นในกาม

๒) ทิฏฐอุปาทาน ความยึดมั่นในทิฏฐิ

๓) สิลัพพตอุปาทาน ความยึดมั่นในศีลพรต

๔) อัตตวาอุปาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา

อุปาทาน ๔ ประการนี้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลายพึงเจริญด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุปาทานทั้ง ๔ ประการนี้ ฯลฯ^{๒๗๓}

^{๒๗๓} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๗๔/๑๐๒.

พุทธทาสภิกขุ ได้นำหลักธรรมอุปาทานทั้ง ๔ ในพระพุทธานามอาบรณคณผู้พิพากษา เพราะพื้นฐานการศึกษาดีควรจะรู้เข้าใจทั้งทางโลกและทางธรรม หมายความว่าชีวิตนี้หนังร่างกายต่างก็ตกอยู่ในอำนาจของกฎพระไตรลักษณ์ ฉะนั้นสิ่งที่มนุษย์เราทั้งหลายจะพ้นออกมาจากความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือละความยึดติดจากอำนาจอุปาทานในทางพระพุทธานามอาบรณคณ อย่างน้อยคณะผู้เข้าอบรมคุณธรรมจะต้องมีความสามารถบังคับควบคุมอำนาจฝ่ายต่ำเข้ามาทำลายตัวเอง และใช้สติปัญญาทำลายสัญชาตญาณอย่างสัตว์เดรัจฉานได้ ด้วยการสามารถทำลายอุปาทานทั้ง ๔ ให้หมดไปจากชีวิต กล่าวได้ว่าธรรมชาติของมนุษย์เราพอหลงใหลสิ่งใดก็ไปยึดติดในสิ่งนั้น เช่น คนเราเกิดมาจากท้องพ่อท้องแม่พอโตขึ้นมีความรู้สึกรักอยากรักความเพลิดเพลินสนุกสนานไปตามวัยและอายุของเขา ในเรื่องของกามคุณทั้งหลาย จนเกิดเข้าเป็นความเคยชินในนิสัยจนลดละเลิกไม่ได้ คณะผู้พิพากษาจะต้องเข้าใจเรื่องอุปาทานอย่างแจ่มแจ้งชัดเจน แม้กระทั่งหน้าที่ที่ปฏิบัติอยู่ก็ยึดไว้ไม่ได้ เพราะอำนาจของความยึดติดจะนำไปสู่ความวินาศนินทา ไม่หลงลาภยศอำนาจจนขาดความยุติธรรม จนทำลายคุณธรรมและความดีตำแหน่งหน้าที่การงานของตัวเอง เป็นเหตุนำไปสู่ความเสื่อมและความหายนะของชีวิตในที่สุด

๓.๖.๔ หลักธรรมไตรสิกขา ๓ ประการ ปราภฏในคัมภีร์ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรคหลักธรรมไตรสิกขา ๓ ประการ มาในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เพราะไตรสิกขานั้นเป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมหรือพัฒนากายวาจาใจให้เจริญยิ่งขึ้นไปเพราะเป็นหลักธรรมที่ครอบคลุมหลักจริยธรรมทั้งหมดในพระพุทธานามอาบรณคณ จนสามารถบรรลุพระนิพพานมี ๓ ประการคือ

๑) สิลสิกขา คือการศึกษาและปฏิบัติในศีลหมายถึงการฝึกอบรมหรือพัฒนาการควบคุมพฤติกรรมที่แสดงออกทางกายและวาจาอย่างสูงโดยเน้นสำรวมอินทรีย์๖ ประการคือตาหูจมูกลิ้นกายใจเมื่อได้สัมผัสสากุณ๕อย่างคือรูปเสียงกลิ่นรสสัมผัสเพื่อไม่ให้กระทำความผิดทางกายและวาจา

๒) จิตตสิกขา คือการศึกษาและปฏิบัติในจิตหมายถึงการฝึกอบรมหรือพัฒนาจิตเพื่อให้เกิดคุณธรรมขั้นสูงและบรรลุธรรมระดับต่างๆ โดยเน้นการฝึกอบรมหรือพัฒนาจิตให้มีสมรรถภาพและพลัง

๓) ปัญญาสิกขา คือการศึกษาและปฏิบัติในปัญญาหมายถึงการฝึกอบรมหรือพัฒนาปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูงมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงโดยเน้นการรู้แจ้งเรื่องปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอด^{๒๓๔}

^{๒๓๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๓๑.

พุทธทาสภิกขุ ได้นำหลักธรรมไตรสิกขามาอบรมคุณธรรมคณะตุลาการฯ เพราะว่า ไตรสิกขานั้นได้กล่าวถึงเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งมีหลักการเกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติเกี่ยวกับ ขั้นตอนหลักการพัฒนามนุษย์ และการปฏิบัติตนด้านกายกับวาจา เป็นบันไดพื้นฐานหรือขั้นแรกที่จะเป็นตัวพัฒนาศักยภาพความแข็งแกร่งเป็นมนุษย์ ที่ประกอบด้วยคุณธรรมในด้านของผู้ที่มีจิตสำนึกในการปฏิบัติหน้าที่เป็นไปด้วยความราบรื่นอยู่บนพื้นฐานของความถูกต้องที่เป็นธรรมะ ถือธรรมเป็นใหญ่ทั้งโลกเหมือนกันหมด เพื่อไม่ให้เบียดเบียนตนเองและคนอื่นเดือดร้อน อย่างน้อย เพราะการประพฤติตามหลักศีลทำให้เป็นที่วางใจของเพื่อนตลอดถึงหมู่คณะในองค์กร ศีลเป็นระบบควบคุมชีวิตและการทำงานความสัมพันธ์อยู่ในสังคมได้อย่างสงบสุข สำคัญคือ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน ทำให้สังคมเป็นระเบียบเรียบร้อยเพราะประพฤติตามศีล ทำให้เกิดความผาสุกไม่แก่งแย่งชิงดีชิงเด่นกัน แม้กระทั่งเรื่องอิจจาริยาด้วยกัน ไม่มีโจรผู้ร้าย ขโมย ปล้นจี้ ศีลพื้นฐานขั้นต้นในด้านการไม่เบียดเบียนทางกายวาจา ไม่กล่าวเท็จทางวาจา ทางอักษร ทุกอย่าง ไม่มีการทำลายสติสัมปชัญญะมีศีลคุ้มครองรักษาจิตใจ รวมถึงการรักษาความดีของคน ส่วนเรื่องสมาธิเป็นลักษณะการบังคับควบคุมจิตใจตัวเองให้ตั้งมั่นอยู่ในคุณธรรม ตลอดถึงหน้าที่การงานเป็นไปด้วยความซื่อสัตย์สุจริตยุติธรรม เป็นแบบอย่างที่ดีของเพื่อนผู้ร่วมองค์กรรวมถึงบุคคลที่อยู่ในสังคม วางตัวเรียบร้อยเกิดความน่ารัก ตามพร้อมมาด้วยปัญญาที่ใช้ความคิดเห็นที่ละเอียดรอบคอบคัดค้านอรรถคดีต่างๆ เป็นความรู้ความเห็นที่ถูกต้องตามความเป็นจริง ผิดถูกดีชั่วตรงไปตรงมา มีจิตใจที่เป็นอิสระผ่องใส สดชื่นร่าเริง เบิกบาน จนจิตเข้าสู่ความหลุดพ้นตามหลักการทางพระพุทธศาสนา

๓.๖.๕ หลักธรรมเบญจขันธ์ ๕ ปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค

เบญจขันธ์ ๕ นั้นมาในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น มาใน ขันธสังยุตต มูลปิณณาสกคังขข้อความว่า เรื่องนี้เกิดขึ้นที่กรุงสาวัตถี สมเด็จพระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงภาระ ผู้แบกภาระ การถือภาระ และการวางภาระแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง ฯลฯ ภาระ เป็นอย่างไรคือกล่าวได้ว่า ภาระนั้น ได้แก่ อุปาทานขันธ์ (กองอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น) ๕ ประการ

- ๑) รูปอุปาทานขันธ์ อุปาทานขันธ์คือรูป
- ๒) เวทณอุปาทานขันธ์ อุปาทานขันธ์คือเวทนา
- ๓) สัญญอุปาทานขันธ์ อุปาทานขันธ์คือสัญญา
- ๔) สังขารอุปาทานขันธ์ อุปาทานขันธ์คือสังขาร
- ๕) วิญญูปาทานขันธ์ อุปาทานขันธ์คือวิญญูณเรียกว่า ภาระ

ผู้แบกภาระ เป็นอย่างไรคือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพลินและความกำหนดมีปกติให้เพลินเพลินในอารมณ์นั้น ได้แก่ ตัณหา ๓ ประการ คือ (๑) กามตัณหา (๒) ภวตัณหา (๓) วิภวตัณหา นี้เรียกว่า การถือภาระ

การวางภาระ เป็นอย่างไรคือ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้นความไม่อาลัยด้วยตัณหา เรียกว่า การวางภาระ^{๒๓๕}

พุทธทาสภิกขุ นำหลักธรรมเบญจขันธ์หรือขันธ์ ๕ มาอบรมคณะผู้พิพากษา เพราะว่าขันธ์ ๕ เป็นส่วนประกอบโครงสร้างชีวิตของมนุษย์ ชีวิตคือขันธ์ ๕ ขันธ์ ๕ คือชีวิต คนเราจะไปยึดถือเป็นรูปร่างเป็นตัวตนขึ้นมาไม่ได้ ถ้าไปยึดถือก็เป็นความทุกข์ เพราะขันธ์ทั้ง ๕ เกิดขึ้นมาแล้วก็ดับไปตามกฎอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เพราะขันธ์ ๕ มุ่งแสดงให้เห็นสิ่งที่เรียกว่า สัตว์ บุคคลตัวตน เพราะส่วนประกอบกัน ๕ ส่วน จึงเรียกว่ากอง แต่ขันธ์ ๕ ก็ยังเป็นอนัตตา เหมือนเดิมคือไม่มีตัวตนที่แท้จริง แต่ส่วนที่เป็นรูปคือกาย และนามอีก ๔ คือเวทนาในส่วนที่เป็นความรู้สึก สุขกับทุกข์เช่นถ้าเกิดความสุขก็แปลว่า พอใจ ถ้าเป็นทุกข์ก็ไม่พอใจ ซึ่งเป็นเรื่องปกติของมนุษย์ที่อยู่ในชีวิตประจำวัน สัญญาคือความจำหมายรู้ มนุษย์เราปฏิบัติหน้าที่ ทำกิจกรรมในวันหนึ่งๆต้องมีการบันทึกไว้ในส่วนสัญญาหรือความจำ เมื่อมีความจำก็เกิดเป็นเรื่องของการปรุงแต่งเป็นเรื่องกิริยาอาการของคนเป็นเรื่องของการคิดหรือความคิด คณะผู้อบรมผู้พิพากษาปฏิบัติหน้าที่การะกิจการงานก็ต้องใช้ความคิด คิดดี คิดถูกต้องแต่เป็นความคิดภายใน ส่วนวิญญาณนั้นทำหน้าที่รู้ทางตาหูจมูก ลิ้น กาย ใจ ก็รู้แจ้งทั้งหมดกับสิ่งที่มากระทบหรือสัมผัสทางอายตนะทั้งหก ถ้าผัสสะดียึดถือก็เป็นทุกข์ ถ้ามีสติทันไว้ทันความทุกข์ก็ไม่เกิด ฉะนั้นขันธ์ทั้ง ๕ จึงเป็นที่รวมของทุกๆสิ่งในโลกล้วนเป็นที่ตั้งของความทุกข์ ปฏิบัติตามไตรสิกขามีศีล สมาธิ ปัญญา ถอนความยึดมั่นถือมั่นถ้อยมั่น จนรู้แจ้งแทงตลอดในเรื่องขันธ์ทั้ง ๕ แล้วจะดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความไม่เป็นทุกข์

๓.๓ สรุป

ผู้วิจัย ขอกล่าวสรุปว่า หลักธรรมในวรรณกรรมคู่มือมนุษย์ทั้งหมดที่พุทธทาสภิกขุ นำมาเสนอเผยแผ่นั้น ท่านเลือกเฟ้นเอามาจากพระไตรปิฎกทั้งหมด และเป็นหลักธรรมที่สำคัญมาก เพื่อประกาศให้ศาสนิกชนผู้แสวงหาธรรมได้ศึกษาและปฏิบัติตามทั้งในประเทศและนอกประเทศ สำหรับการศึกษปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ เพื่อบรรลุโลกุตตรธรรม อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ท่านได้อุทิศตนเพื่อพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ฉะนั้นผู้พิพากษาที่เป็นบุคคล

^{๒๓๕} ส.บ.(ไทย) ๑๓/๒๒/๓๔.

ที่อุทิศตนเพื่อสังคมโดยตรง จำเป็นต้องรู้เข้าใจหลักธรรมที่ท่านนำมาสอนเพื่อพัฒนาชีวิต
 ตำแหน่งหน้าที่การงาน ซึ่งต้องรักษาคุณธรรมเอาไว้เพื่อเป็นแบบอย่างที่ดีของคนในสังคม และ
 หลักธรรมทั้งหมดที่นำมาสอนอบรมผู้ฟังภาษามีตั้งแต่ ๑) ใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา
 ซึ่งได้กล่าวถึงศาสนาว่า วิชาหรือระเบียบปฏิบัติเพื่อให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ที่ถูกต้องตามความเป็น
 จริง มีอริยสัจสี่ ซึ่งเป็นความจริงอันประเสริฐสี่ประการ ที่ต้องศึกษาปฏิบัติเพื่อแก้ปัญหา
 ชีวิตประจำวัน จนสามารถดับทุกข์ได้ ๒) หลักธรรมไตรลักษณ์ ได้กล่าวถึงว่าเป็นหลักสัจธรรม
 ที่ต้องยอมรับสภาพความเป็นจริงว่า ตำแหน่ง หน้าที่ ที่เป็นอยู่ล้วนยึดถือไม่ได้ ๓) อุปาทานสี่
 หมายถึงอำนาจของความยึดติดในลักษณะที่ผิดๆ ปัญหาอันเดียวที่พุทธบริษัทต้องรู้ตัวแก้
 พระพุทธศาสนา ๔) ไตรสิกขา ได้กล่าวถึงการศึกษาในส่วน ศีล สมาธิ ปัญญา ที่จำเป็นเพื่อตัด
 อุปาทานสี่ ซึ่งเป็นต้นเหตุของความยึดมั่นถือมั่น ๕) เบญจขันธ์ กล่าวถึงส่วนประกอบโครงสร้าง
 ของชีวิตมี รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ต้องอาศัยหลักไตรสิกขาปฏิบัติเพื่อถอนความ
 หลงติด ไม่ตกอยู่ใต้อำนาจเพราะรู้แจ้งแทงตลอดเรื่องขั้นพื้นฐาน ๖) สมาธิและวิปัสสนาตาม
 ธรรมชาติ ได้กล่าวถึงการศึกษาปฏิบัติทำให้บรรลุผลนิพพาน โดยพิจารณาตามความเป็นจริง
 ว่าไม่มีอะไรน่าเอา น่าเป็น ๗) สมาธิและวิปัสสนาตามหลักวิชาในรูปเทคนิค ได้กล่าวถึงหลักการ
 สำคัญศึกษาวิปัสสนาคือไตรสิกขา เป็นตัวพิจารณาหลักพระไตรลักษณ์ สรรพสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้น
 ตั้งอยู่ดับไป เอาเป็นแก่นสารไม่ได้ กำจัดอวิชชาได้ ความเห็นแจ้งก็ปรากฏ ๘) อริยบุคคลกับการ
 ละกิเลส ได้กล่าวถึงสิ่งที่เป็นผลสุดท้ายในพระพุทธศาสนา มีลักษณะแสดงให้เห็นว่าใครจะละ
 กิเลสขั้นไหนได้อย่างไร อยู่กับการปฏิบัติตามตัววิปัสสนา ๙) พุทธศาสนากับคนทั่วไป ได้กล่าวถึง
 ต้นเหตุของการเกิดศาสนาขึ้นมาในโลกด้วยอำนาจของความกลัว มีพระพุทธเจ้าที่สามารถเอาชนะ
 สิ่งเหล่านี้ได้ จึงเกิดวิธีการดับทุกข์ขึ้นมา เรียกว่า พระศาสนา ชาวพุทธควรสนใจให้มากคือพุทธ
 ศาสนาในฐานะเหลี่ยมที่เป็นศาสนา ๑๐) ตูลาการตามอุดมคติแห่งพระพุทธศาสนา ได้มีการ
 กล่าวถึงตูลาการตามอุดมคติแห่งพระพุทธศาสนา ว่าต้องเป็นตูลาการด้วยจิตวิญญาณของผู้ผดุง
 คุณธรรม ปฏิบัติหน้าที่โดยไม่มีอคติ ถือความถูกต้องที่เป็นธรรม ตั้งอยู่ในฐานะปุชนียบุคคลของ
 โลก และเพื่อความสงบสุขของสังคม